अस्मत्प्रकाशितसाङ्ख्यवेदान्तग्रन्थसूची ।

१ **अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः ।** श्रीसदानन्दव्यासप्रणीतः तत्कृतव्याख्या-युतश्च सम्पूर्णः । ४॥)

२ **खण्डनखण्डखाद्यम् ।** श्रीहर्षप्रणीतम् । आनन्दपूर्ण "खण्डनफक्किका विभजनाख्यव्याख्यया-**विद्यासागरीत्ति**" प्रसिद्धया समेतम् । चित्सुख-शङ्कर मिश्र-रघुनाथकृत टीकावलम्बिन्या, टिप्पण्या च सनाथम् । १४)

३ **खण्डनखण्डखाद्यम् ।** श्रीहर्षप्रणीतम् । श्रीचित्सुखाचार्यविरचितया "खण्डनभावप्रकाशिकया" श्रीशाङ्करमिश्रकृतया" "शाङ्कर्या" श्रीरघुनाथप्रणीतया "खण्डनभूषामणि"टीकया तथा श्रीप्रगल्भमिश्रकृत "खण्डनदर्पणेन" एवं श्रीसूर्यनारायण शुक्ल कृत-"खण्डनरत्नमालिकया" च समेतम् । १॥)

४ **खण्डनपरिशिष्टम् ।** श्रीताराचरणशर्मणा विरचितम् । ॥)

५ **जीवनमुक्तिविवेकः ।** विस्तृतसरल भाषानुवादेन सहितः । २)

६ **तत्त्वदीपनम् ।** अखण्डानन्दमुनिकृतं (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानं) ८)

७ **तत्त्वत्रयम् ।** श्रीलोकाचार्यप्रणीतं । श्रीवरवरस्वामिनिबद्ध भाष्योपबृंहितं सम्पूर्णं २)

८ **तत्त्वशेखरः ।** ,, तथा तत्त्वत्रयचुलुकसंग्रहः । श्रीवरदगुरुकृतः १॥)

९ **न्यायपरिशुद्धिः-सटीका ।** श्रीवेदान्ताचार्यप्रणीता । गौतमीयवत्पंचाध्यायात्मकोऽयं ग्रन्थः ७॥)

१० **न्यायमकरन्दः ।** तथा **प्रमाणमाला, न्यायदीपावली** च । श्रीआनन्दबोधभट्टारकाचार्य संगृतः। आचार्य चित्सुखमुनिकृत व्याख्योपेतः संपूर्णः ६)

११ **प्रणवकल्पः ।** श्रीगङ्गाधरेन्द्र सरस्वतीप्रणीत "**प्रणवकल्पप्रकाशाख्य-भाष्य**" समलंकृतः १॥)

१२ **श्रीभाष्यवार्तिकं-यतीन्द्रमतदीपिका च ।** श्रीनिवासाचार्यकृता तथा सकलाचार्यमतसंग्रहश्च । ३)

१३ **वेदान्तरत्नमञ्जूषा ।** तथा **वेदान्ततत्त्वबोधः ।** सम्पूर्णः ३)

१४ **वेदान्तसिद्धान्तसङ्ग्रहः ।** श्रीवनमालिमिश्रब्रह्मचारिकृतः, (स्वकृतस्यैव कारिकारूपमूलग्रन्थस्य व्याख्यात्मकः । तथा-**वेदान्तकारिकावली**-श्रीपुरुषोत्तमप्रसादकृता । तत्कृतयैव "अध्यात्मसुधातरङ्गिणी" टीकायुता ४॥)

१५ **वेदान्तदर्शनम् ।** श्रीरामानन्द सरस्वती कृतया "ब्रह्मामृतवर्षिणी" सूत्रार्थनिर्णायिका टीकया सहितम् । ६)

१६ **वेदान्तपरिभाषा ।** "अर्थदीपिका" टीका-टिप्पणी सहिता । १।)

१७ **श्रुत्यन्तकल्पवल्ली ।** श्रीपुरुषोत्तमप्रसादकृत सम्पूर्णा । ४।

THE

HARIDAS SANSKRIT SERIES

150

S'RĪ BRAHMA SUTRĪYA VEDĀNTA VṚTTI

A COMMENTARY UPON THE BRAHMA SUTRA'S

FOLLOWING THE ĀNANDA BHĀS'YA

BY

SWAMI S'RĪ RAGHUVARĀCHĀRYA,

Vedānta Kesari,

PUBLISHED BY

JAYA KRISHNA DĀS HARIDĀS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office

Vidya Vilas Press. Benares.

1942

Printed at the

VIDYA VILAS PRESS, BENARES CITY.

1942.

॥ श्रीः ॥

—॥ हरिदास–संस्कृत–ग्रन्थमाला ॥—

१५०

श्रीमते रामानन्दाय नमः ।

श्रीमद्भगवद्रामानन्दमुनीन्द्रप्रसादितश्रीमदानन्दभाष्यानुसारिणी–

श्रीब्रह्मसूत्रीयवेदान्तवृत्तिः ।

इयञ्च

श्रीमद्भगवद्रामानन्दान्वयप्रतिष्ठित श्रीमदनुभवानन्दस्वामिद्वारकद्वारकामण्डलान्तः

पातिश्रृङ्गराख्यपुण्यतीर्थस्थित–शेषमठाधीशतर्कवेदान्तव्याकरणन्यायमीमां-

सोपाध्यायवेदान्तशिरोमणिदर्शननिधीत्यादिपदवीकब्रह्मवित्–

स्वामिश्रीरघुवराचार्यवेदान्तकेसरिणा

विरचिता ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास–हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज् आफिस,

विद्याविलास प्रेस, बनारस ।

वि० सं० १९९८] ——— [ई० सं० १९४२

॥ श्रीमते रामानन्दाय नमः ॥

भूमिका

विपज्जालजटिलेऽस्मिञ्जगति विचारलेशजुषामपि जनानां जायत एव पुरुषार्थेषु नैसर्गिकी प्रवृत्तिः । तथापि 'पराञ्चिखानि व्यतृणत्स्वयम्भू'रित्यादि वैदिकवाक्यैरापातरमणीययोः परिणामक्लेशकलुषितयोरर्थकामयोरेव बालधिषणाध्युषितकलेवराणामैहिककल्पतिकामनाकलितमनसां संसृतिसृतिनिष्पाथेयपथिकानां समृद्धामोदगृध्नूनामहंयूनां सेति न धर्मापवर्गयोरित्यविवादमेतत् । तादृशकलिक्लान्तचेतसामनायासेन निःश्रेयसं भूयादिति धिया वेदार्थविज्ञानपारावारपारदृश्वा परावरज्ञो भगवान् पाराशर्यः 'तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति नान्यः पन्था' इत्याद्याम्नायाधिगतमर्थमनुस्मरन्निश्चिकाय निसर्गतोऽपवर्गबीजं परमधर्मपरिज्ञानमेव । एतच्च त्र्यन्तैकसाध्यमित्यधिगम्य तदर्थं निर्णिनीषुः स एव दयोदन्वान् द्वैपायनो मुनिः प्रणिनाय निर्गलितार्थसमर्थां ब्रह्ममीमांसाम् । सूत्ररूपयाऽप्यनया पुण्योन्नतिर्यथाभवेदिति तदीयार्थान् विशदयितुकामा भगवद्रामानन्दमुनीन्द्रपादा व्यदधुरत्र विशुद्धार्थज्ञापकं संसाराकूपारपारप्रापकं श्रीमदानन्दभाष्यम् । इदमीयाशयस्यातीव गाम्भीर्यान्मृदुमतीनामतिदुर्बुद्धतयाऽत्र प्रवेशासम्भवमवगम्य मया श्रीमदाचार्यचरणानुकम्पयैव साम्प्रदायिकसेवाविधित्सया वेदान्ताध्वनीनजिज्ञासुजनसुलभा तदनुसारिणी वृत्तिरियं व्यरचि । तामिमामिदानीं महाहवसमये कर्गलादिवस्तुमहार्घतामनुभवन्तोऽपि वाङ्मयविभवप्रचारचातुरीचणाः श्रेष्ठिनः श्रीमन्तो गोलोकवासि हरिदासगुप्तात्मज-श्रीजयकृष्णदासमहोदयाः "चौखम्बापुस्तकभवनपतयो मुद्रणाद्यखिलकार्यभारमुररीकृत्य प्राकाश्यं नीतवन्त इति तेषामभ्युपकृतिं मूर्ध्नि वहामि । यद्यनया वेदान्ततत्त्वबुभुत्सूनां स्यात्कियानभ्युपकारस्तर्हि सफलो मे श्रम इत्यलं पल्लवितेन ।

माघकृष्ण सप्तमी वि० सं० १९९८	सुधीजनविधेयः— **रघुवराचार्यः ।**

* श्रीमते रामानन्दाय नमः *

श्रीब्रह्मसूत्रीयवेदान्तवृत्तिः ।

अथास्याः प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

समस्तचिदचिद्वस्तुशरीराय परात्मने ।
नमः श्रीराघवेन्द्राय जगज्जन्मादिहेतवे ॥ १ ॥
नमस्तस्मै यतीशाय रामानन्दाय श्रीमते ।
भाष्यत्विषाम्पतिर्यस्य मोहध्वान्तनिवर्तकः ॥ २ ॥
दुःखसागरसम्मज्जज्जीवोद्धरणतत्परम् ।
यतिवर्य्यं ब्रह्मनिष्ठं स्वाचार्यमाश्रयेऽनिशम् ॥ ३ ॥
श्रीमदानन्दभाष्यस्याशयं तदनुसारतः ।
विचार्य्य ब्रह्मसूत्रेषु वृत्तिरेषा विधीयते ॥ ४ ॥

(१) अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । १ । १ । १ ।

अथाऽखिलहेयप्रत्यनीकानन्तकल्याणगुणनिलयनिलिम्पपतिसमर्चितचरणः सर्वेश्वरो भगवान् साकेताधिपतिर्द्वापरान्ते जनान् वृजिनार्णवनिमग्नानवलोक्य कृपाकूपारस्तेषामुद्धाराय कृतेक्षणस्स्वयमेव द्वैपायनस्वरूपेणाध्यवनिमण्डलमवतीर्य प्रणिनाय परमपुरुषार्थजननीं अध्यन्तार्थनिर्णयलक्षणीं ब्रह्ममीमांसाम् । इमामतिगभीराशयशालिनीं सङ्क्षिप्ताम्बोपलक्ष्याल्पश्रुतैरर्थान्तरयोजनयानया तत्त्वबुभुत्सूनामप्यनर्थावाप्तिर्जातुस्यादिति सम्भाव्य स्वजनजातकरुणस्तामपुनस्सुविशदं व्याचिख्यासुः कलेरादावधिभारतभूमि भूयोऽपि स एव साकेतनिकेतनो देवदेवः श्रीरामानन्दस्वरूपं विधाय व्यरीरचदत्रानन्दभाष्यम् । श्रीमदाचार्य्यप्रसादिते चात्र भाष्ये सर्वेऽप्यर्था विपश्चिद्धुरीणैरेवाऽवगन्तुं शक्या न पुनस्साधारणैरित्यवधार्य महाचार्यकृपावलम्बिना मया समेषां सुखावगमायेयमति सङ्क्षिप्ता वृत्तिर्विधीयते ।

अत्रेदं ब्रह्मविचारशास्त्रमारभ्यं न वेति संशयः । सिद्धार्थे ब्रह्मणि व्युत्पत्त्यसम्भवादनारभ्यमिति पूर्वः पक्षः । 'पिता ते सुखमास्ते' इत्यादिवाक्यैर्बोधदर्शना-

रिसद्धार्थे ब्रह्मण्यपि व्युत्पत्तिसम्भवादारभ्यमेवेदं शारीरकं शास्त्रमितिसिद्धान्तः। तथा च सूत्रेऽथशब्द आनन्तर्य्यरूपार्थमभिधत्तेऽतःशब्दोऽतीतस्य हेतुत्वम्। एवं च यतः पूर्ववृत्तानां कर्मणां स्वर्गादिरूपानित्यसातिशयफलदायित्वं वर्ततेऽतो हेतोर्निरतिशयनित्यापवर्गरूपफलावाप्तये कर्मज्ञानानन्तरं ब्रह्मणः परमपुरुषश्रीरामस्य जिज्ञासा-विचारः कर्तव्य इत्यर्थः। एतदुक्तम्भवति। जातसंस्कारः पुमानादौ वेदमधीत्य पूर्वमीमांसादिशास्त्रसहकारेण वेदार्थमवगच्छति। तेन च पूर्वभागावसेयकर्मणामल्पाध्रुवफलकत्वमुत्तरभागावसितब्रह्मज्ञानस्य चानन्तध्रुवफलकत्वमापाततो विज्ञाय तल्लब्धये ब्रह्मजिज्ञासायामेव प्रवर्तते।

कर्मणामनित्यफलकत्वं ब्रह्मज्ञानस्य च नित्यफलकत्वमाहुः श्रुतयः। 'प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः' (मु० १।२।७) 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्रपुण्यचितो लोकः क्षीयते' (छा ८।१।६) 'तमेव विदित्वा' (श्वे० ३।८) 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तै २।१।१) इत्यादिरूपाः। तस्मादारम्भणीयमेवेदं ब्रह्मविचारशास्त्रम् ॥ १ ॥ इति जिज्ञासाधिकरणम्।

जन्माद्यस्य यतः। १। १। २।

पूर्वसूत्रे जिज्ञास्यं ब्रह्मेत्युक्तं तच्च ब्रह्म किंलक्षणकमित्याकाङ्क्षायामभिधीयते जन्माद्यस्येति। अत्रायं संशयः। 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म, (तै० ३।१।१) इति श्रुतिर्लक्षणविधया ब्रह्म प्रतिपादयति न वेति। श्रुत्यभिहित जगज्जन्माद्यनेकधर्माणां स्वाश्रयभेदकत्वनियमाद्विशेषणतयोपलक्षणतया वैकं ब्रह्म नाभिदधातीति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु जगज्जन्मादीनामुपलक्षणतया श्रुतिरियं ब्रह्मणो लक्षणं ज्ञापयत्येव। बृहत्त्वधर्मसम्बन्धादुक्तश्रुतौ प्रसिद्धवद्यत इत्यादिनिर्देशाच्चास्यैव जगज्जन्मादीनामुपलक्षणत्वम्। तथाविधप्रसिद्ध्यनुगुणकारणत्वन्तु 'सदेवसोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्। तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति। तत्तेजोऽसृजत, (छा० ६।२।१।३) इत्यादिश्रुतिसिद्धमभिन्ननिमित्तोपादानरूपम्। एवमेतच्छ्रुतिगतजगज्जन्मादीनां विशेषणविधयापि ब्रह्मलक्षणता सम्भवति। नच खण्डः मुण्डो गौरितिवदनेकविशेषणानां धर्मिभेदकत्वमिति वाच्यम्। परस्परविरुद्धानां तेषां तथात्वेऽप्यविरुद्धानां 'दण्डी' 'कुण्डली' देवदत्त इत्यादीनां नाश्रयभेदापादकत्वम्। प्रकृते तु कालभेदेन जन्मस्थितिलयानां विशेषणत्वं सम्यगुपपद्यते ॥२॥ इति जन्माद्यधिकरणम्।

शास्त्रयोनित्वात् । १ । १ । ३ ।

अत्र जगज्जन्मादिकारणत्वेन सिद्धस्य ब्रह्मणः प्रमाणान्तरवेद्यतोत वेदान्तैकवेद्यतेति संशयः । तत्र शास्त्रस्य प्रमाणान्तरानधिगतार्थज्ञापकत्वाच्च ब्रह्मणि शास्त्रं प्रमाणमपित्वनुमानमेवेति पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते–शास्त्रयोनित्वादिति । शास्त्रं योनिः प्रमाणं यस्येति ब्रह्मणि शास्त्रमेव प्रमाणं नानुमानम् । अतएव 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' (बृ० ३।९।२६) इत्यादावुपनिषदेकगम्यत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥

इति शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ।

तत्तु समन्वयात् । १ । १ । ४ ।

तच्छास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः सम्भवति नवेति संशयः । तत्र शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरप्रयोजनाभिधायितया ह्मणश्च परिनिष्पन्नवस्तुतया न तस्य शास्त्रप्रमाणकत्वं सम्भवतीति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते–तुशब्दश्शङ्कां निवर्तयति । परिनिष्पन्नस्यापि ब्रह्मणो निरतिशयसुखरूपतया शास्त्रप्रमाणकत्वमस्त्येव । वेदान्तशास्त्रेण परमानन्दरूपस्य ब्रह्मणोऽभिधेयतयाऽन्वयात् । उपक्रमोपसंहारादिरूपतात्पर्यनिर्णायकैर्लिङ्गैस्समस्तानां वेदान्तानां परब्रह्मणि श्रीराम एव समन्वयः । स चेत्थम् । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्, अत्र सूक्ष्मचिदचिच्छरीरं कारणरूपं ब्रह्मैव सत्पदेनाभिहितम् । 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि' (के १।१।४) 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वे० ३।८) अनया श्रुत्या परमात्मनः एकस्यैव परिज्ञानेन मृत्युसन्तरणमुच्यते 'नान्यः पन्थाः' इति ह्युपायान्तरञ्च निषिध्यते । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म' (तै० ३।१।१) ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' (बृ० ४।१।१०) 'यो ह वै श्रीरामचन्द्रः सभगवानद्वैतपरमानन्द आत्मा (रा० ता०) 'आनन्दोब्रह्म' (तै०) 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' (मु ३।२।९) 'रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते' (रा० पू० ता) इत्यादिश्रुतयो ब्रह्मणः श्रीरामस्यैव स्वरूपगुणविभूतिवर्णनं कुर्वन्त्यस्तत्रैव समन्विता भवन्ति । एवं 'आत्मेत्येवोपासीत' (बृ० १।४।७) इत्याद्युपासना विद्ध्यभिधानेनापि वेदान्तानां परमपुरुष एव समन्वयः ।

अयमत्र निर्णयः । 'पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा' (श्वे० १।६) 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा' (श्वे० १।१२) 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको

बहूनां यो विदधाति कामान्' (श्वे० ६।१३) 'सकारणं करणाधिपाधिपः' (श्वे० ६।९) 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरोयं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरम्' (बृ० ३।७।३) 'य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरम्' (बृ० ३।७।२२) इत्यादिश्रुतयश्चिदचिदीश्वरस्वरूपाणि भोक्तृभोग्यनियन्तृतया पृथगुपवर्ण्याचिद्वस्तुनः स्वरूपपरिणामं चिद्वस्तुनो ज्ञानसङ्कोचविकाशरूपपरिणामं नियन्तुर्ब्रह्मणस्तादृशपरिणामराहित्यञ्च प्रतिपाद्य चिदचितो ब्रह्मशरीरत्वं ब्रह्मणश्च तदात्मतया तदन्तर्यामित्वं नित्यानवद्यत्वञ्चाभिदधते। एवञ्च सृष्टेः प्राक् नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिच्छरीरं ब्रह्मैव कारणम्। तदेव च नामरूपविभागार्हस्थूलचिदचिद्विशिष्टं सत्कार्यत्वं भजते। एतादृक् स्वरूपं सामानाधिकरण्यमुखेन 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छा०) इत्यादि श्रुतिभिरुपपादितम्। नचैवं जीवपरयोस्स्वरूपस्वभावाभ्यां भिन्नत्वान्नित्यत्वाच्च वेदान्तप्रसिद्धाया 'एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया हानिरिति वाच्यम्। जीवेऽवस्थान्तरापत्तिरूपपरिणामस्याभ्युपगमात्तस्य ब्रह्मकार्यत्वेन नोक्तप्रतिज्ञाया हानिरित्यवेहि। इयांस्तु विशेषो यदचेतनवत्स्वरूपपरिणामो जीवे न भवति। अपि तु ज्ञानसङ्कोचविकाशरूपोऽन्यथाभाव एव स्वीक्रियते। 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' (का० २।१८) इत्यादिकाः श्रुतयस्तु स्वरूपान्यथाभावरूपां जीवस्योत्पत्तिं वारयन्त्यश्चरितार्थाः। इत्थं परस्य ब्रह्मणस्स्वरूपं तत्प्राप्त्युपायश्चाभिदधच्छास्त्रं तस्मिन्नेव कात्स्न्र्येन समन्वेतीति सिद्धम् ॥ ४॥ **इति समन्वयाधिकरणम्। चतुःसूत्री समाप्ता।**

ईक्षतेर्नाशब्दम्। १। १। ५।

अनया च ब्रह्ममीमांसया समन्वयाविरोधसाधनफलाख्यैश्चतुर्भिरध्यायैः परमपुरुषार्थावाप्तयेऽखिलहेयप्रत्यनीकानन्तकल्याणगुणाकरस्य प्राप्यस्य ब्रह्मणः श्रीरामस्य स्वरूपं मोक्षोपायो मोक्षाख्यं फलञ्चाभिधीयते (तत्र चतुः सूत्र्या वेदान्तशास्त्रानारभ्यत्वशङ्कामपाकृत्य ब्रह्मणो जिज्ञासनलक्षणे तत्र प्रमाणं तत्रैव च समेषां वेदान्तानां समन्वय इति दर्शितम्। इदानीमवशिष्टेनादिमपादेन जगत्कारणत्वं ब्रह्मण एव सम्भवति नत्वन्यस्येति विचार्यते। तत्रानेनेक्षत्यधिकरणेन साङ्ख्याभिमतप्रधानस्य जगत्कारणत्वं न सम्भवतीत्येतदुच्यते। अत्र 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्। तदैक्षत बहुस्याम्प्रजायेय, (छा० ६।२।१।३) इत्यादिकारणवाक्ये सत्पदवाच्यं प्रधानं भवितुमर्हति नवेति संशयः। तत्र त्रिगुणत्वेन परिणामित्वेन च

प्रधानस्यैव जगत्कारणत्वं नत्वपरिणामिनो ब्रह्मण इत्यत्र वाक्ये सत्पदवाच्यं प्रधानमेवेति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—एतच्छ्रुतिवाक्यं न प्रधानमभिधत्ते । यतस्तत्र सङ्कल्पार्थकस्यैक्षति पदस्य श्रवणात् । सङ्कल्पश्च चेतनस्य धर्मो नतु जडस्य प्रधानस्येति ॥ ५ ॥

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् । १ । १ । ६ ।

ननु 'तत्तेज ऐक्षत' ता आप ऐक्षन्त' (छा० ६।२।३) इतीक्षणव्यपदेशवदचेतने प्रधानेपीक्षणव्यपदेशो गौण एवस्यादिति चेन्न, 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' (छा० ६।८।७) इत्युत्तरत्र सच्छब्दाभिहितस्यैवात्मशब्देन व्यपदेशात् । एतदनुरोधेन 'तत्तेज ऐक्षत' इत्यादावपि तेजः शरीरकस्य परमात्मन एव ग्रहणम् ॥ ६ ॥

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् । १ । १ । ७ ।

इतश्च न प्रधानं सत्पदवाच्यम् । यतः सत्पदवाच्यात्मनिष्ठस्य विदुषः 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये' (छा०६।१४।२) इति ब्रह्मसम्पत्तिरूपो मोक्ष उपदिश्यते । यद्यत्र सच्छब्देन केवलं प्रधानमेवोच्येत तर्हि तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशो न स्यात् । नह्यचेतनप्रधानोपासनेन मोक्षोपलब्धिः सम्भवति ॥ ७ ॥

हेयत्वाऽवचनाच्च । १ । १ । ८ ।

इतश्च प्रधानाद्भिन्नं सत्पदवाच्यम् । यदि प्रधानमेव सत्पदाभिधेयं स्यात्तर्हि मोक्षप्राप्तये तदात्मत्वेनानुसन्धानं नोपदिशेत् , अपितु मोक्षविरोधित्वेन हेयत्वमेवोपदिशेत् नह्यत्र तथोपदिश्यते ॥ ८ ॥

प्रतिज्ञाविरोधात् । १ । १ । ९ ।

छान्दोग्ये हि 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति, (छा) इत्यादि वाक्येनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपदिष्टा । सा च प्रधानकारणवादे विरुध्यते । चेतनं प्रति अकात्मकस्य प्रधानस्य कारणत्वाभावात् । अतो न सच्छब्दवाच्यं प्रधानम् ॥ ९ ॥

स्वाप्ययात् १ । १ । १० ।

'स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति, (छा ६।८।१) अत्र सुषुप्तस्य जीवस्य सता सम्पत्तिर्लयो बोध्यते सच लयः स्वकारण एव भवति । यद्युक्तकारणवाक्ये सच्छब्देन प्रधानं गृह्येत तर्हि तत्रैव जीवस्य लयोऽपि स्वीकार्यः । न चैवं सम्भ-

वति, नह्यचेतने प्रधाने चेतनस्य लयः कैरप्यङ्गीक्रियते । तस्मान्नात्र प्रधानस्य ग्रहणम् ॥ १० ॥

गतिसामान्यात् । १ । १ । ११ ।

उपनिषदन्तरान्तर्गतानां कारणप्रतिपादकवाक्यानां 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तै. ३।१) 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' (तै. २।१) 'सकारणं करणाधिपाधिपः,(श्वे. ६।९) 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् स इमान् लोकानसृजत' (ऐ. १।१) इत्यादीनां जगत्कारणतया ब्रह्मण एव प्रतिपादने गतिरस्ति तत्सामान्यादत्रापि सत्पदवाच्यं ब्रह्मैवास्ति न प्रधानम् ॥ ११ ॥

श्रुतत्वाच्च । १ । १ । १२ ।

अत्र सद्विद्यायां सत्पदवाच्यस्यैवोत्तरत्रात्मत्वेन श्रवणमस्ति 'स आत्मा तत्वमसि' (छा ६।९।३) 'आत्मत एवेदं सर्वम्' (छा ७।२६।१) इत्यतोऽत्र सत्पदवाच्यः परमात्मैव जगत्कारणं न प्रधानमिति सिद्धम् । ११। इतीक्षत्यधिकरणम् ।

आनन्दमयोऽभ्यासात् । १ । १ । १३ ।

तैत्तिरीये 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमयस्तेनैष पूर्णः' (तै. २।५) इति श्रूयते । अत्रानन्दमयो जीवः परमात्मा वेति संशयः । एतत्प्रकरणपठितानामन्नमयादीनां पदार्थानां सङ्गतिर्जीव एव भाति । अतोऽत्रानन्दमयपदेन जीव एवाभिहित इति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—इहानन्दमयः परमात्मैव । 'रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति' (तै० २।७।८) 'एष ह्येवानन्दयाति' (तै० २।७) 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति' (तै० २।८) आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' (तै० २।९) इत्याद्यग्रिमवाक्येषु आनन्दमयपदस्य परमात्मन्येवाभ्यासदर्शनात् ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् । १ । २ । १४ ।

ननु तथाप्यानन्दपदवाच्यत्वं ब्रह्मणः सिध्येन्नत्वानन्दमयपदवाच्यत्वम् । 'दारुमयो हस्ती' 'पर्णमयी जुहूः' इत्यादौ यथा विकारार्थको मयडस्ति तथाऽनन्दमयपदेऽपि स्यात् । किञ्चात्रैवान्नमयशब्दे विकारे मयड् विद्यते तत्साहचर्यादानन्दमयशब्देऽपि मयटो विकारार्थकत्वमेवेति चेन्न आनन्दमयशब्दे मयटः प्राचुर्यार्थत्वात् 'स एको मानुष आनन्दः' इत्यारभ्योक्तेभ्य आनन्देभ्यो ब्रह्मण आनन्दस्य शतगुणाधिक्याभिधानात् । 'अन्नमयो यज्ञः' इत्यादिषु प्राचुर्येऽपि मयटः प्रसिद्धिरस्ति । विकारार्थकस्य मयटस्तु प्राणमय इत्यत्रैव परित्याग इति ॥ १४ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च । १ । १ । १५ ।

जगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्तृत्वस्य परमात्मासाधारणस्य हेतोर्व्यपदेशात् 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' (तै० ३।६) इत्यादिप्राकरणिकश्रुतिभिरुपदिष्टत्वादानन्दमयोऽत्र परमात्मैव ॥ १५ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते । १ । १ । १६ ।

इतः पूर्वं प्रकरणेऽस्मिन् 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्ब्रह्म' इति मन्त्रेण परमात्मा प्रतिपादितः । स एव चात्र 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः' (तै० २।५) इत्यादिभिर्गीयते ॥ १६ ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः । १ । १ । १७ ।

अथाऽनन्दमयोऽत्र जीव एव कुतो न स्यात् । स एव च मुक्तिदशामापन्नस्समुदीरितमन्त्रवर्णेनापि गीयते इति चेन्नात्रानन्दमयपदेन (ब्रह्मण इतरो) जीवः प्रतिपाद्यते । कुत इति चेत्तस्मिन् 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' (तै० २।१) इति तत्प्रकरणपठितश्रुत्युक्तनिरुपाधिकविपश्चित्त्वादिधर्म्माणुपपत्तेः ॥ १७ ॥

भेदव्यपदेशाच्च । १ । १ । १८ ।

'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः (तै० २।५) इत्यत्र विज्ञानमयपदवाच्याज्जीवात्परमात्मनो भेदेन व्यपदेशान्नानन्दमयोत्र प्रत्यगात्मा ॥ १८ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा । १ । १ । १९ ।

अस्यानन्दमयस्य 'सोऽकामयत । बहुस्यां प्रजायेयेति' 'इदं सर्वमसृजत' (तै० २।१) इतिश्रुतेरपेक्षामन्तरेण स्वेच्छयैव जगदुत्पादकत्वाज्जीवस्य न तथेति नानन्दमयो जीवः ॥ १९ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति । १ । १ । २० ।

यतोऽस्य प्रत्यगात्मनोऽस्मिन्नानन्दमये 'रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति' इति श्रुतिरानन्दयोगं शास्ति । तस्मादानन्दमयोऽत्र परमपुरुषः श्रीराम एव न जीव इति सिद्धम् ॥ २० ॥ इत्यानन्दमयाधिकरणम् ।

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् । १ । २ । २१ ।

छान्दोग्ये—य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः

आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः। (छा० १।१।६) अत्रायं पुरुषः कश्चिदुपचितपुण्यविशेषः प्रत्यगात्मोत परमात्मेति संशयः। शरीरश्रवणाचायं प्रत्यगात्मैवेति पूर्वः पक्षः। अत्राभिधीयते-अत्रादित्याद्यन्तर्वृत्तिः पुरुषोत्तमः श्रीराम एव न जीवः। कुतः ? तस्यैव परमेश्वरस्यापहतपाप्मत्वादिरूपाणामसाधारणधर्माणामत्रोपदेशात्। नचैवं शरीरसम्बन्धाद्विरोध इति वाच्यम्। कर्माधीनशरीरसम्बन्धस्यैव विरोधापादकत्वात्। परमात्मनस्तु कर्मानधीनः स्वेच्छयैव शरीरसम्बन्ध इति न कश्चिद्विरोधः। विस्तरस्त्वाकरे द्रष्टव्य इत्यत्र सङ्क्षेपः॥ २१ ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः। १। १ २२।

अत्र परमात्मनो जीवस्य च भेदो व्यपदिश्यते। 'य आदित्ये तिष्ठन्नादित्याद्यन्तरः' (बृ० ३।१।९) 'यश्चक्षुषि तिष्ठन् चक्षुषोऽन्तरः' (बृ० ३।७।१८) य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरः' (बृ० ३।७।२२) इत्यादि श्रौतवचनैस्तस्मादयमादित्याद्यन्तरवस्थितोऽन्यः परमात्मैव॥ २२ ॥ **इत्यन्तरधिकरणम्।**

आकाशस्तल्लिङ्गात्। १। १। २३।

छान्दोग्योपनिषदि-'अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति' (छा० १।९।१) इति श्रूयते। अत्र किमाकाशशब्देन भूताकाशस्य ग्रहणमुत परस्यैव ब्रह्मण इति संशयः। प्रसिद्धत्वाद्भूताकाशस्यैव ग्रहणमिति पूर्वः पक्षः। अत्राभिधीयते-प्रोदीरितश्रुतिवाक्य आकाशशब्देन सर्वजगत्कारणस्य परमात्मन एव ग्रहणम्। सर्वभूतोत्पादकत्वं सर्वस्माज्ज्यायस्त्वं सर्वाश्रयत्वञ्चेत्यादिलिङ्गजातं परब्रह्मण्येव समन्वेति। 'एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इत्यादिश्रुतिष्वाकाशस्योत्पत्तिरभिधीयते इति न तस्य सर्वभूतोत्पादकत्वमित्यत्राकाशः परमात्मा॥ २३ ॥ **इत्याकाशाधिकरणम्।**

अतएव प्राणः। १। १। २४।

उद्गीथविद्यायां 'प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता' इत्यारभ्य 'कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच' (छा० १।११।४) इति श्रूयते। अत्र प्राणशब्देन किं भूतवायुरभिधीयते परमात्मावेति संशयः। भूतवायौ प्राणशब्दस्य प्रसिद्धत्वाद्वायुविकारएवेति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु पूर्वाधिकरणोदितन्यायातिदेशेनात्र प्राणशब्देन परमात्मन एवग्रहणम्। सर्वोत्पादकत्वसर्वाश्रयत्वादिलिङ्गानां न वायुविकारे क-

चिदपि सम्भवस्तस्मादत्र प्राणः परमात्मैव ॥ २४ ॥ **इति प्राणाधिकरणम्।**

ज्योतिश्चरणाभिधानात्। १। १। २५।

छान्दोग्ये–'अथ यदतः परोदिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु' (छा० ३।१३।७) इत्याम्नायते। अत्र किमादित्यादिरूपं किमपि ज्योतिरुच्यतेऽथवा तज्ज्योतिषोऽपि प्रकाशकः परमात्मा? तत्र ज्योतिःशब्दस्यादित्यादिज्योतिष्येव प्रसिद्धत्वात्तदेवोच्यत इति पूर्वः पक्षः। अत्राभिधीयते–ज्योतिरत्र परं ब्रह्मैव। कुत इति चेत्। चरणाभिधानात्-एतद्वाक्यात्पूर्ववाक्यम् 'तावानस्य महिमा ततोज्यायांश्च पूरुषः। पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति' (छा० ३।१२।६) इत्यादिरूपं वर्तते। तत्र कृत्स्नस्य जगत एकपादत्वमभिधाय नित्यविभूतिरूपस्य स्वधाम्नस्त्रिपात् पदेनाभिधानाद्ब्रह्मणस्सर्वभूतचरणत्वमभिहितम्। एवञ्च परमपुरुषो द्युसम्बन्धितयात्र प्रतिपाद्यत इति तस्यैव ज्योतिश्शब्दवाच्यत्वम् ॥ २५ ॥

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम्। १। १। २६।

ननु अग्रिमवाक्ये 'गायत्री वा इदं सर्वम्' (छा० ३।१२।१) इति गायत्रीरूपस्य च्छन्दसः प्रक्रान्तत्वात्तस्यैवात्र वाक्ये ज्योतिश्शब्देन ग्रहणमिति चेन्न, तथा गायत्रीवाच्ये ब्रह्मणि चेतसोऽर्पणायाभिधानात्। उपासनार्थं ब्रह्मणो गायत्रीसादृश्येनानुसन्धानार्थमित्याशयः। अन्यथा गायत्र्या वर्णविन्यासरूपायाः सर्वात्मकत्वानुपपत्तेः। एवं ह्युपासनं एतं ह्येव बह्वृचामहत्युक्थे मीमांसन्त एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छन्दोगाः, (ऐते) इत्यादिषु दृश्यते ॥ २६ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम्। १। १। २७।

एवं गायत्रीशब्देन ब्रह्मणोऽभिधाने सति भूतपृथिवीशरीरहृदयनिर्देशानन्तरं 'सैषाचतुष्पदा, इति भूतादीनेव पादान् व्यपदिशति। एतस्य च ब्रह्मण्येवोपपत्तेः ॥ २७ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नाभयस्मिन्नप्यविरोधात्। १। १ २८।

ननु 'त्रिपादस्यामृतं दिवि; इत्याधारत्वेनोक्ता द्यौर्भूयोऽथ यदतः परो दिवः, इति पञ्चम्या ज्योतिषोऽवधित्वेनाप्यभिधीयत इत्युपदेशभेदान्नात्र ज्योतिःशब्दाभिधेयम्ब्रह्मेति चेन्न, उभयनिर्देशेनापि विरोधाभावात्। एकस्मिन्नपि 'वृक्षाग्रे

श्येनः' 'वृक्षात्परतः श्येनः, इत्यादि लौकिक व्यवहारो यथोपपद्यते। तद्वदिहापि न कश्चिद्विरोधः ॥ २८ ॥ इति ज्योतिरधिकरणम् ।

प्राणस्तथानुगमात् । १ । १ । २९।

'स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तंमामायुरमृतमित्युपास्स्व' इति कौषीतकि-ब्राह्मणे प्रदर्दनविद्यायां श्रूयते। अत्र प्राणशब्देन जीवः परमात्मा वा ग्राह्य इति संशयः। 'प्राणोऽस्मि' इतीन्द्राभिधायिशब्दसामानाधिकरण्यदर्शनात्प्राणशब्देन प्रत्यगात्मैव ग्राह्य इति पूर्वः पक्षः। अत्राभिधीयते-प्राणशब्देनात्र परमात्मैव ग्राह्यो नेन्द्राख्यो जीवविशेषः। इत्थमत्रनिश्चयः। प्रतर्दनेन मनुष्यस्य हिततमं यत्स्या-त्तन्मे ब्रूहीति पृष्टम्। इन्द्रेण च 'मामायुरमृतमित्युपास्व' इत्युत्तरितम्। एतत्प्र-श्नप्रतिवचनयोरनुसन्धानेन ब्रह्मैवात्र प्राणपदव्यपदिष्टम्भवति। न ह्यन्यत्किमपि मनुष्यस्य हिततममृते ब्रह्मणः। अमृतत्वमपि नेन्द्रादिजीवेषूपपद्यते। अमृतादिपद-सामानाधिकरण्येनानुगमादत्रप्राणपदवाच्यः परमात्मैव ॥ २९ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ।१।१।३०।

वक्तुरिन्द्रस्य स्वोपास्यतयोपदेशान्नह्यत्र प्राणपदेन ब्रह्मणो ग्रहणमुपपद्यत इति चेन्न, अस्मिन् प्रतर्दनप्रकरणे 'तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः' (कौ० ३।९) इत्यादिश्रुत्यभिहितस्य परमात्मसम्बन्धस्य बाहुल्यमुपलम्भात्सम्भवत्येव प्राणपदवाच्यत्वम्ब्रह्मणः ॥३०॥

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् । १ । १ । ३१ ।

अथैवं तर्हि 'मामुपास्व' इत्यादिनेन्द्रकृतस्वात्मोपासनोपदेशः कथं सङ्गच्छत इत्याह-शास्त्रेति। शास्त्रदृष्टिः शरीरात्मभावेन दर्शनम्। 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्म-नोन्तरः, (बृ ५।७।१२) इत्यादिशास्त्रेण शरीरवाचकानां शब्दानां शरीरिणि-पर्य्यवसानमिति निर्गलितव्युत्पत्त्या जीवशरीरकपरमात्मानमवधार्य्य 'मामेव वि-जानीहि' 'मामुपास्प' इत्येवंरूप इन्द्रस्योपदेशोऽस्ति। यथा वामदेवः स्वात्मशा-रीरकं परमात्मानं पश्यन् तत्सामानधिकरण्येन स्वस्य मनुसूर्य्यादिभवनमुदिशति। 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' (बृ० ३।४।१० एवमेवात्र इन्द्रोपदेशः ॥ ३१ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह त-द्योगात् । १ । १ । ३२ ।

ननु 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' (कौ० ३।८) इति जीवलिङ्गात्

'प्राण एव प्रज्ञात्मा' (कौ० ३।१) इति प्राणलिङ्गाच्च नेदं प्रकरणं ब्रह्मपरमिति चेन्न, एकस्यैव ब्रह्मणः स्वरूपेण चिच्छरीरकत्वेनाचिच्छरीरकत्वेन चेति त्रैविध्येनावस्थितस्यानुसन्धानमुपासनार्थम् । एवमनुसंहिते ह्युपासनाया अपि तत्तद्रूपेण त्रैविध्यं फलति । 'प्रज्ञा मात्राः प्राणे अर्पिताः, (कौ० ३।९) इति श्रुतेरस्यैव परमात्मनः सर्वाधारत्वमितरेषां प्राणादीनामत्राश्रितत्वात् । अत एवेह प्रकरणे प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोमृतः, (कौ० ३।९) इत्यादिषु तस्य परमात्मनो येऽसाधारणधर्म्मा अमृतत्वादयस्तेषां योगाद्वाच्यत्वेन सम्बन्धात् परमात्मैवात्र प्राणशब्दवाच्य इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानन्दान्वयप्रतिष्ठितश्रीमदनुभवानन्दस्वामिद्वारकेण ब्रह्मवित्स्वामिश्रीरघुवराचार्येण विरचितायां ब्रह्मसूत्रीयवेदान्तवृत्तौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः । श्रीमते रामानन्दाय नमः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । १ । २ । १ ।

छन्दोग्ये 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीयत' इत्युपक्रम्य 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्पः, (छा० ३।१४।२) इति श्रूयते । अत्र मनोमयत्वादिधर्मविशिष्टो जीव उपास्यतयाभिधीयत अहोस्विद्ब्रह्मेति संशयः। तत्र प्राणादेरुपकरणदर्शनात्तद्वतो जीवस्यैवोपास्यत्वश्रुतिरिति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते–सर्वत्रेति । कृत्स्नाम्नायान्तवाक्येषु परमात्मधर्म्माणां मनोमयत्वादीनां प्रसिद्धानामेवोपदेशात् 'मनोमयः प्राणशरीरनेता' (मु २।२।७)'प्राणस्य प्राणः,(के० १।२) इत्यनेकश्रुतिषु मनोमयत्वादिधर्माणां परमात्मन्येव प्रसिद्धतयोपदिष्टत्वात् ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च । १ । २ । २ ।

परमात्मनोऽसाधारणधर्मतया विवक्षितानां गुणानां तस्मिन्नेवोपपत्तेरत्र परमात्मैव मनोमयत्वादिधर्मकः ॥ २ ॥

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः । १ । २ । ३ ।

मनोमयत्वप्राणशरीरत्वसत्यसङ्कल्पत्वादिगुणानां प्रत्यगात्मन्यसम्भवादत्र वाक्ये शारीरस्य ग्रहणं नोपपद्यते ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च । १ । २ । ४ ।

पूर्वसूत्रा 'न्न शारीर' इत्यनुषज्यते । तथा च 'एतमितः प्रेत्याभिसम्भविता-स्मि, (छा० ३।१४।४) इत्येतच्छ्रौतवाक्येनोपास्यत्वेन परमात्मानमेतमिति कर्म-तयोपासकत्वेन जीवमभिसम्भविताऽस्मीति कर्तृतया व्यपदेशादत्र मनोमयत्वादिध-र्मकः परमात्मैव ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् । १ । २ । ५ ।

अस्मिन्नेव प्रकरणे 'एष म आत्मान्तर्हृदये' (छा० ३।१४।३) इति वाक्ये षष्ठ्या शारीर आत्मेति प्रथमया च परमात्मा प्रतिपाद्यते । एवञ्चोभयाभिधाने भिन्न-शब्दस्य ग्रहणादत्र परमात्मन एव ग्रहणम् ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च । १ । २ । ६ ।

'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति' (गी० १८।६१) इत्यादिस्मृतयोऽ-पि जीवाद्भिन्नं परमात्मानमभिदधते ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न, निचाय्यत्वादेवं व्योम-वच्च । १ । २ । ७ ।

ननु 'एष म आत्मान्तर्हृदये' (छा० ३।१४।३) इति वाक्यार्थपर्यालोचनया-ऽणीयस्त्वन्तर्हृदयेऽवस्थानादल्पपरिमाणको जीव एवात्रोपास्यो न परमात्मा । एवं सति 'अणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा' (छा० ३।१४।३) इति व्यपदेशोऽपि जीवे सङ्गच्छत इति चेन्न, परमात्मैवात्रोपासनार्थमल्पपरिमाणकान्तर्हृदयस्थितोऽभिधीयते । तस्यापि 'आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः' इत्यादिष्वल्पीयस्त्वश्रवणात् यथा महत्परिमाण-कस्यापि व्योम्नोऽल्पौकस्त्वं घटाकाशादावुपदिश्यते एवमत्रापि बोध्यम् ॥ ७ ॥

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् । १ । २ । ८ ।

नन्वेवं परमात्मनो हृदयाद्यवस्थाने जीववत्सुखदुःखसम्भोगप्राप्तिरपि दुर्निवा-रेति चेन्न, परमात्मानो जीवतो वैशेष्यात् । जीवस्य कर्मपारतन्त्र्यमीश्वरस्य तन्नेति वैशेष्यात् । स्वार्थे ष्यञ् । 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति, अनश्नन्नन्योऽभिचाक-शीति' । 'तत्र यः परमात्मासौ स नित्यो निर्गुणः स्मृतः । न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा' इत्यादिश्रुतिस्मृतयो जीवपरयोर्वैशेष्यं स्पष्टमाहुः ॥ ८ ॥ इति **सर्वत्र प्रसिद्ध्यधिकरणम् ।**

अत्ता चराचरग्रहणात्। १। २। ९।

काठके—'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः। मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः (का० १।२।२५) इत्याम्नायते। अत्रौदनोपसेचनपदार्थाभ्यां तत्सम्बन्धो कश्चिदत्ता प्रतीयते। स किं जीव आहोस्वित्परमात्मेति संशयः। तत्र भोक्तृत्वं हि कर्मायत्तं तच्च जीवस्यैव सम्भवतीति स एवात्रात्तेति पूर्वः पक्षः। अत्राभिधीयते—अत्ता ह्यत्र परमात्मैव। चराचरं जगदनस्थानीयतया तस्यैव सम्भवति। स्वयमद्यमानत्वे सत्यन्यादनहेतुरूपोपसेचनस्थानीयो मृत्युरन्यस्य नोपपद्यते। एतादृशसामर्थ्यं परमात्मन एवेति स एवात्रात्तेति ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च। १ २। १०।

'महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति' (का० १।२।२२) इति परस्यैवेदं प्रकरणम्। तस्मादत्तात्र परमपुरुष एव ॥ १० ॥ **इत्यत्रधिकरणम्।**

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्। १। २। ११।

काठके—ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे, (का० १।३।१) इति श्रूयते। किमत्र बुद्धिजीवावाहोस्विज्जीवेश्वराविति संशयः, तत्रेश्वरस्य विभुत्वादपरिच्छिन्नत्वात्कर्मफलभोक्तृत्वासम्भवाच्च हृदयगुहाप्रवेशासम्भवाद्बुद्धिजीवावेवेति पूर्वः पक्षः। अत्राभिधीयते—जीवेश्वरावेवात्र गुहाप्रविष्टाविति निश्चीयते। अस्मिन् काठके प्रकरणे 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति। ईशानो भूतभव्यस्य, (का० २।४।१२) 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितम्, (का० १।२।१२) 'या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयि। गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती' (का० २।१।७) इत्यादिवाक्येषु परप्रतिपादनमेव दृश्यते ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च। १। २। १२।

'ब्रह्मयज्ञं देवमीड्यम्' (का० १।१।११) इत्यादिषु परजीवयोरेवोपास्योपासकत्वेन विशिष्टतया प्रतिपादनात् तावेवात्रोच्येते ॥ १२ ॥ **इति गुहाप्रविष्टाधिकरणम्।**

अन्तर उपपत्तेः। १। २ १३।

'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाच, (छा० ४।१५।१) इत्युपकोशलविद्यायामाम्नायते। किमत्र चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठाता कश्चिज्जीवविशेषोऽभिधीयते परमात्मावेति संशयः। श्रुतौ 'दृश्यते' इति प्रत्यक्षवन्निर्देशाच्चक्षुषः स्थान

विशेषस्य निर्देशाच्च जीवविशेष एवात्रोपदिश्यत इति पूर्वःपक्षः। अत्राभिधीयते-परमात्मैवात्रोपदिश्यते। 'एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इत्युपदिष्टगुणानां तत्रैवोपपत्तेः। नहि जीवात्मनोऽमृतत्वादिगुणकत्वं सम्भवति ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च । १ । २ । १४ ।

'यश्चक्षुषि तिष्ठन्' इत्यादिवाक्यैस्तस्य सर्वगतस्यापि ब्रह्मणः स्थानादिप्रतिपादनात्परमात्मैवाक्ष्यन्तरः ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च । १ । २ । १५ ।

परमात्मन एव निरतिशयसुखवत्तया 'कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति वाक्येऽभिहितत्वात्स एवात्रोपास्यतया निर्दिश्यते ॥ १५ ॥

अत एव च तद्ब्रह्म । १ । २ । १६ ।

अत एव परस्वरूपपरिज्ञानाय पृच्छन्तमुपकोशलं 'यद्वावकं तदेव खम्' (छा० ४।१०।५) इति परस्परवैशिष्ट्यप्रतिपादनेन निरतिशयसुखविशिष्टं तद्ब्रह्मैवाग्निभिरुपदिष्टम् ॥ १६ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च । १ । २ । १७ ।

परप्रतिपादिकामुपनिषद्विद्यामधीतवतामर्चिरादिगतिर्भवतीत्याम्नायिकः समयः सैव गतिरत्र 'तेऽर्चिषमेवाभिसम्भवन्ति' (छा० ४।१५।५) इत्यादिश्रुतिभिरुपदिष्टेत्यक्षिस्थानः परमात्मैव ॥ १७ ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः। १ । २ । १८ ।

चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठातृजीवविशेषस्य नियमेन चक्षुष्यनवस्थितेरमृतसंयद्वामत्वादिगुणानाञ्च तत्रासम्भवान्नजीवोऽक्षिस्थानः किन्तु परमात्मैव ॥ १८ ॥

इत्यन्तरधिकरणम् ।

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् । १ । २ । १९ ।

'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरम् यः पृथिवीमन्तरोयमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः' (बृ० ३।७।३) इत्याद्यन्तर्यामिपदविशिष्टेषूपदिष्टः कश्चिज्जीवविशेषः परमात्मावेति संशयः। तत्रानन्तरवाक्ये 'द्रष्टा श्रोता मन्तेति दर्शनादिकर्तृत्वदर्शनाज्जीव एव भवितुं युक्त इति पूर्वः पक्षः। अत्राभिधीयते—अधिदैवाधिलोकादिवाक्येष्वभिहितोऽन्तर्यामी परमात्मैव। यतस्तस्य परमात्मनः सर्वान्तस्थत्वसर्वशरीरत्वामृतत्वादीनामसाधारणधर्माणामत्र

व्यपदेशात् । इमे च सर्वनियन्तृत्वादयो धर्माः परमपुरुषे भगवति श्रीराम एव सम्भवन्ति नान्यस्मिन्निति स एवात्रोपदिश्यते ॥ १९ ॥

नच स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् । १ । २ । २० ।

साङ्ख्यस्मृतिसिद्धं प्रधानं ह्यत्र न प्रतिपाद्यम् । प्रकरणेऽस्मिन् जडात्मकप्रधानधर्मभिन्नधर्माणां स्वतन्त्रचेतनधर्माणामभिधानात् ॥ २० ॥

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते । १ । २ । २१ ।

उपरिष्टान्नेत्यनुवर्तते । शारीरो जीवः सोऽपि नात्र वाक्येषु प्रतिपाद्यते । यतः काण्वमाध्यन्दिनाश्चोभयेऽप्येनं शारीरं परमात्मनो भिन्नत्वेनाभिधीयते । तत्र काण्वाः 'यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरः' (बृ० ३।७।२२) इत्यभिधीयते । माध्यन्दिनाश्च 'य आत्मनि तिष्ठन्' (बृ० ३।७।२२) इत्यादिप्रकारेण । एवमत्रान्तर्यामिब्राह्मणवाक्येषु सर्वान्तर्यामितयाऽवस्थितः पुरुषोत्तमः श्रीराम एव न जीवः ॥ २१ ॥ इत्यन्तर्याम्यधिकरणम् ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः । १ । २ । २२ ।

'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते । यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रम्' (मु० १।१।५) इत्याथर्वणिक आम्नायते । अत्रादृश्यत्वादिगुणकः किं प्रधानं जीवः परमात्मा वेति संशयः । भूतयोनित्वादिगुणानां प्रधाने जीवेऽपि च स्वतः सम्भवात्तावेवेह ग्राह्यावितिपूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' (मु० १।९) इत्याद्यभिहितधर्माणां परमपुरुष एव सम्भवात्स एवात्र प्रतिपाद्यते न प्रधानजीवौ । निरुपाधिकसर्वज्ञत्वादिगुणानां तयोरसम्भवात् ॥ २२ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च नेतरौ । १ । २ । २३ ।

'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः (मु० २।१।२) इत्यादिवाक्यप्रतिपादिताद्विशेषणव्यपदेशात् 'अक्षरः परतः परः' (मु० २।१।२) इत्यक्षरपदवाच्यात्प्रधानात्परतो जीवादपि पर इति भेदव्यपदेशाच्चायं भूतयोनिः परमात्मैव नप्रधान जीवौ ॥ २३ ॥

रूपोपन्यासाच्च । १ । २ । २४ ।

'अग्निर्मूर्धा' इत्यादिरूपोपन्यासात् । तथा 'एष सर्वभूतान्तरात्मा' (मु० २।१।४) इति श्रौतवचनात् सर्वचराचरभूतानामन्तरात्मत्वाच्चायं परमात्मैव ॥२४॥ इत्यदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणम् ।

वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात् । १ । २ । २५ ।

छान्दोग्ये-यस्त्वेतमे 'प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' (छा० ५।१८।१) इति श्रूयते । किमत्र वैश्वानरशब्देनाग्निस्तद्देवता जीवः परमात्मा वोच्यत इति संशयः । तत्र 'अयमग्निर्वैश्वानरः' (बृ० ७।९।६) इत्यादिवचनात्प्रसिद्धिप्राचुर्याच्चात्र वैश्वानरशब्देनाग्निस्तद्देवता जीवो वा ग्राह्य इति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते-वैश्वानरो ह्यत्र परमात्मैव साधारणशब्दविशेषाद्ग्राह्यः । 'को नु आत्मा किम्ब्रह्मे'ति ब्रह्मजिज्ञासायामौपमन्यवादिमहर्षिप्रदर्शितायां 'आत्मानं वैश्वानरम्' इति ब्रह्मणि वैश्वानरशब्दप्रयोगात् 'एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः' इत्यादिपरमात्मासाधारणैः शब्दैर्विशेष्यमाणत्वाच्चेह वैश्वानरः परमात्मा नाग्निप्रभृतयः ॥ २५ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति । १ । २ । २६ ।

मुण्डकादिश्रुतिषु परमात्मन एव 'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ' इत्येतद्विश्वशरीरकं रूपमुपवर्णितम् । तदेवरूपमत्र छान्दोग्येऽपि स्मर्यमाणं प्रत्यभिज्ञायमानं सद् ब्रह्मस्वरूपस्यानुमापकं भवतीति ॥ २६ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते । १ । २ । २७ ।

ननु 'स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते' (प्र० १।७) इत्यग्निशब्दसामानाधिकरण्यात् 'स यो हैतमेवाग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इत्यन्तःप्रतिष्ठानाच्च न वैश्वानरपदवाच्योऽत्र परमात्मा स्यादिति चेन्न, परमपुरुषस्य तथाग्निशरीरतयोपासनार्थमुपदेशात् । न हि द्युमूर्धादिधर्माः केवलाग्नौ सम्भवन्ति । परमात्मनस्त्वग्निशरीरकत्वेनोपपद्यन्त एवैते धर्माः । अत एव 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः' इति वाक्यं सङ्गच्छते । प्रकृतवाक्येऽपि विश्वरूपोऽग्निरिति शब्दस्वारस्यात्परमात्मैव वैश्वानरशब्दवाच्यः । न ह्यग्नेः केवलस्य विश्वरूपता सम्भवति । एवं वाजसनेयिनः 'स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः' इत्यादिश्रौतवाक्येषु वैश्वानरं पुरुषमप्यधीयते । पुरुषशब्दश्च 'यत्परमपुरुषः' (रामोत्तरता ४२) 'वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम्' (भा० स्क० ११) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः भगवन्तं श्रीराममेवाभिधत्ते । तस्मादत्र वैश्वानरः परमात्मा श्रीराम एव ॥ २७ ॥

अतएव न देवता भूतञ्च । १ । २ । २८ ।

अत एव परमात्मनोऽसाधारणलिङ्गैः पुरुषपदवाच्यतया चायं वैश्वानरो ना-न्यधिष्ठातृदेवता न वा भूततृतीयोऽग्निः किन्तु परमात्मैव ॥ २८ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः । १ । २ । २९ ।

अग्निशब्दस्य वैश्वानरशब्दसामानाधिकरण्येनाग्निशरीरकपरमात्मपरत्वमस्तीत्युक्तम् । परन्तु परमात्माभिधायिवैश्वानरशब्दसामानाधिकरण्यमनपेक्ष्याप्यग्रनय-नादियोगेन वैश्वानरशब्दवदग्निशब्दोऽपि साक्षादेव परमात्मन्यविरुद्ध इति जैमि-निराचार्यो मन्यते ॥ २९ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः । १ । २ । ३० ।

अपरिच्छिन्नस्यापि परमात्मनो 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते, (छा० ५।१८।१) इति प्रादेशमात्रव्यपदेशस्तूपासनासिद्ध्यर्थ-मित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥ ३० ॥

अनुस्मृतेर्बादरिः । १ । २ । ३१ ।

द्युप्रभृतीनां मूर्धाद्यवयवत्वेन कल्पनमनुस्मरणार्थमेवेति बादरिराचार्यो मन्यते ३१

सम्पत्तेरितिजमिनिस्तथाहि दर्शयति । १ । २ । ३२ ।

वैश्वानरोपासकैरनुदिनमनुष्ठीयमानायाः प्राणाहुतेरग्निहोत्रत्वसम्पादनाय 'उर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यः' (छा० ५।१८।२) इत्यादि श्रुतिभिर्वेदित्वादि-कल्पनोपदेश इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । एवमनुष्ठानेन परमपुरुषाराधनफलम-ग्निहोत्रसम्पत्तिञ्च दर्शयति । 'अथ य एतदेव विद्वानग्निहोत्रं जुहोति, (छा० ५।२४।२) इति श्रुतिः ॥ ३२ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् । १ । २ । ३३ ।

अस्मिन् वैश्वानरोपासकशरीरे प्राणाग्निहोत्रानुष्ठानेनोपासनार्थमेनं परमात्मा-नमामनन्तिच्छन्दोगाः । 'तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः' (छा० ५।१८।२)इति । प्राणाग्निहोत्रानुष्ठानसमये समुपासकेन स्वकीयमूर्धाद्यवय-वानामिव द्युप्रभृतीनाम्परमपुरुषस्य मूर्धाद्यवयवत्वेनानुसन्धयेत्वमिति तात्पर्यम्॥ ३३॥

इति वैश्वानराधिकरणम् ।

इति श्रीभगवद्रामानन्दान्वयप्रतिष्ठितश्रीमदनुभवानन्दस्वामिद्वारकेण ब्रह्मवित् स्वामिश्रीरघुवराचार्येण विरचितायां ब्रह्मसूत्रीयवेदा-न्तवृत्तौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् । १ । ३ । १ ।

आथर्वणिके श्रूयते 'यस्मिन् द्यौः पृथिवीचान्तरीक्षमोतं मनस्सह प्राणैश्च सर्वैः। तमेवैकं जानथात्मानम्' (मु० २।२।५) अत्र द्युभ्वादीनामायतनं किं जीव आहोस्वित्परमात्मेति संशयः । मनः प्राणादीनामुपकरणानां जीवस्यैवसम्भवाज्जीव एवेति पूर्वः पक्ष । अत्राभिधीयते-प्रकृतश्रुत्यन्तर्गतयोः 'तमेवैकं जानथात्मानम्' 'अमृतस्यैष सेतुः' इत्येतद्वाक्ययोरात्मशब्दस्य श्रूयमाणत्वादमृतप्रापकत्वाभिधानाच्च द्युप्रभृतीनामायतनत्वेन श्रूयमाणोऽत्र परमात्मैवेत्यवगम्यते ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । १ । ३ । २ ।

इतश्च द्युभ्वाद्यायतनभूतः परमात्मा । यतोऽत्र प्रकरणे मुक्तोपसृप्यत्वस्य व्यपशो दृश्यते । 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' (मु० ३।१।३) 'तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' (मु० ३।२।८) इत्येतस्मान्मुक्तप्राप्यत्वाभिधानादयं परमपुरुष एव ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् । १ । ३ । ३ ।

आनुमानं प्रधानमत्र द्युभ्वाद्यायतनत्वेन न प्रतिपाद्यम् । कुत इति चेत्तत्प्रतिपादकशब्दस्यास्मिन् प्रकरणेऽश्रवणात् ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च । १ । ३ । ४ ।

उपरितनसूत्रात्पदद्वयमनुवर्तते । तथा चायमर्थः । प्राणभृज्जीवोऽपि तदभिधेयशब्दाभावान्नास्मिन् प्रकरणेऽभिधीयते । अणुर्जीवस्य द्युभ्वाद्याश्रायत्वासम्भवाच्च ॥ ४ ॥

भेदव्यपदेशात् । १ । ३ । ५ ।

'तमेवैकं जानथात्मानम्' (मु० २।२।५ इति जीवपरयोर्भेदव्यपदेशादयं द्युभ्वाद्यायनभूतः पर एव ॥ ५ ॥

प्रकरणात् । १ । ३ । ६ ।

'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम्' (मु० १।१।३) इति प्रकृत्य 'अथ परा यया' इत्यादि परप्रतिपादकं प्रकरणमारभ्यते । अतः परमात्मैवात्र द्युपृथिव्यादीनामायतनम् ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाभ्याञ्च । १ । ३ । ७ ।

'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' (मु० ३।१।१ इत्यत्र कर्मफलमनश्नतः परमात्मनः स्वरूपेण जीवधारकतयास्थितेर्जीवस्य च कर्मफलात्तृतया निर्देशान्नह्यत्र कर्मवशगो जीवः प्रतिपाद्यते किन्तु पर एव ॥ ७ ॥ **इति द्युभ्वाद्यधिकरम् ।**

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् । १ । ३ । ८ ।

'यो वै भूमा तत्सुखम्' (छा० ७।२३।१) इति छान्दोग्ये श्रूयते । अत्र भूमगुणयुक्तः कश्चिज्जीवः परमात्मा वेति संशयः । 'प्राणो वा आशाया भूयान्' इति पूर्वत्र प्राणस्योपादानात्प्राणपदेन चात्र प्राणविशिष्टः प्रत्यगात्मैवोच्यते । तस्मात्स एवात्रोपादेय इति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते–सम्प्रसादस्य प्रत्यगात्मन उपदेशानन्तरमपि सत्यपदार्थस्योपदेशात् सत्यस्यैव सुखत्वेनोपदेशात् सुखस्य च भूमपदवाच्यतया परमात्मैवात्र भूमा ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च । १ । ३ । ९ ।

भूम्नो ये धर्माः अमृतप्रापकत्व,स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वादयोऽत्र श्रुतास्तेषां समेषां परमात्मन्येवोपपत्तिरस्त्यतः परमपुरुष एव भूमा ॥९॥ **इति भूमाधिकरणम् ।**

अक्षरमम्बरान्तधृतेः । १ । ३ । १० ।

बृहदारण्यके 'सहोवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वम्' (बृ० ५।८।८ इति श्रूयते । अत्राक्षरशब्देन किम्प्रधानं प्रत्यगात्मोत परमात्मावाभिधीयते । 'अक्षरात्परतः परः' 'अमृताक्षरं हरः' 'यया तदक्षरमधिगम्यते' इत्यादिश्रुतिभिरक्षरशब्दस्य त्रिष्वप्यर्थेषु प्रयोगात्संशयः । तत्र प्रधानं जीवो वाक्षरं भवेत् आकाशधारकत्वमुभयोरपि सम्भवतीति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते–अम्बरान्तस्याव्याकृतस्य धारणादत्राक्षरपदवाच्यः परमात्मैव । गार्ग्याः प्रश्नस्य स्वारस्येनाखिलजगदाधाररूपं जगत्कारणमत्रपृष्टं नवायुमदाकाशस्याधारमात्रमितिनिश्चीयते । तत्प्रतिवचनं सहोवाचेत्यादिकमुक्तम् । एवञ्च प्रश्नगतमाकाशपदं सर्वविकारकारणं भूतसूक्ष्ममव्याकृतमभिधत्ते न केवलं विकारान्तर्वर्तिनमाकाशम् । तदाधारतया चाक्षरस्य निर्देशादिहाक्षरपदार्थः परमात्मा । सर्वविकाराणामाधारस्याव्याकृतस्याप्याधारः स एव न प्रधानादिकम् ॥ १० ॥

सा च प्रशासनात् । १ । ३ । ११ ।

'एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' (बृ०३।८।९)

इति परमात्मन एव निरङ्कुशाज्ञाया वशवर्तित्वं प्रभाकरनिशाकरादीनामस्तीति प्रशासनादम्बरान्तधृतिरक्षरपदाभिधेयस्य परमात्मन एव ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च । १ । ३ । १२ ।

अस्याक्षरपदवाच्यस्य परमात्मनोऽन्यत्वं 'तद्वा एतक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोतृ' (बृ ५।८।१२) इत्यादि वाक्यशेषेण व्यावृत्यते । अतोऽक्षरपदवाच्यः परमात्मैव ॥ १२ ॥ **इत्यक्षराधिकरणम् ।**

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः । १ । ३ । १३ ।

आथर्वणिके 'स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' (प्र० ५।५) इति श्रूयते । किमत्र पुरुषो हिरण्यगर्भाख्यो जीव उत परमपुरुषः श्रीराम इति संशयः । तत्र त्रिमात्रप्रणवोपासकस्य 'यः पुनरेतत्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः' (प्र० ५।५) इति श्रुत्या ब्रह्मलोकप्राप्तिरुक्ता । तत्र ध्यानेक्षणविषयस्तल्लोकाधिपतिश्चतुर्मुख एव स्यादिति पूर्वः पक्षः। अत्राभिधीयते-प्रकृतश्रुतौ 'जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इतीक्षतेः कर्मतया व्यपदिष्टः परमात्मैव । कर्माधीनदेहवत्वाज्जीवघनशब्देन चतुर्मुखस्यापि ग्रहणम् । 'हिरण्यगर्भं जनयामासपूर्वम्' इत्यादिश्रुतिभिश्चतुर्मुखाख्यजीवविशेषस्योत्पत्तिरभिधीयते । अतस्तस्योपासककोटावन्तर्भावो नतूपास्यकोटाविति ध्यानेक्षणादिकर्मभूतोऽत्र परमात्मैवेति ॥ १३ ॥ **इतीक्षतिकर्माधिकरणम् ।**

दहर उत्तरेभ्यः । १ । ३ १४ ।

छान्दोग्ये 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्तन्नराकाशस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' (छा० ८।१।१) इति श्रूयते । अत्र दहराकाशः किमयं भूताकाश आहोस्वित्परमात्मेति संशयः । तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे प्रसिद्धत्वात्स एवात्रोपदिश्यत इति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते-उत्तरेभ्य वाक्यगतेभ्य हेतुभ्यो दहराकाशो ह्यत्रपरमात्मैव । ते च हेतवो निर्दिश्यन्ते । 'स ब्रूयाद्यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' (छा० ८।१।३) इत्यत्रोदीर्यमाणोपमानोपमेयभावो दहराकाशभूताकाशयोरेकत्वे न सम्भवतीत्यतोऽयं दहराकाशस्ततो भिन्नः परमात्मा। एवं 'एष आत्मापहतपाप्मा' इत्यारभ्य 'सत्यसङ्कल्पः' इत्यन्ता श्रुतिर्निरुपाधिकापहतपाप्मत्वादिगुणान् दहराकाशेऽभिदधती दहराकाशः परमात्मेत्यवगमयति । विषयवाक्ये तदन्वेष्टव्यं' इत्यत्र तच्छब्देन दह-

राकाशं तदन्तर्वर्तिगुणांश्च परामृश्य तदुभयमन्वेष्टव्यमित्युपदिश्यते। विस्तरस्त्व-न्त्राकरे द्रष्टव्यः ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गञ्च। १। ३। १५।

इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः' (छा० ८।३।२) इति श्रुतिनिर्दिष्टयाऽहर्दिवं गच्छन्तीनाम्प्रजानां गत्या ब्रह्मलोका-शब्देन च दहराकाशपदवाच्यः परमात्मेत्यवगम्यते। तथा हि दृष्टं श्रुत्यन्तरे सुषुप्तिसमये प्रजानामहर्दिवं गमनं परमात्मनि भवति। एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य नविदुः सति सम्पद्यामह इति' (छा० ६।९।२) इति। ब्रह्म-लोकशब्दोऽपि च तथा परमात्मनि प्रयुक्तो दृष्टः 'ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच' (बृ० ४।३।३३) इति। इदमेव च दहराकाशस्य परमात्मत्वे लिङ्गम् ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः। १। ३। १६।

श्रुत्यन्तरेऽभिहितस्य 'एव सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय' (बृ० ४।४।२२) इति धृतिरूपस्यास्य परमात्मनो महिम्नोऽस्मिन्दहराकाशे 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः' (छा० ८।४।१) इत्युपलब्धेरयं दहराकाशः परमात्मा ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च। १। ३। १७।

'को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो नस्यात्' (तै० २।७) सर्वाणि हवा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते' (छा० १।९।१) इत्यादिष्वा-काशपदं परमात्मनि प्रसिद्धम्। प्रकृतेऽपिचापहतपाप्मत्वादिपरमात्मासाधारणगुण-विशिष्टोऽयं दहराकाशः परमात्मैव ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात्। १। ३। १८।

प्रकरणेऽस्मिन् 'अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' (छा० ८।३।४ इति वाक्यशेषे इतरस्य सम्प्रसादशब्दाभि-हितस्य जीवस्य परामर्शात्स जीव एव दहराकाशः स्यादिति चेन्न, एतत्प्रकरण-गतानां निरुपाधिकापहतपप्मत्वादिगुणानां प्रत्यगात्मन्यसम्भवान्नायं दहराकाशः १८

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु। १। ३। १९।

अत्राशङ्क्यसमाधत्ते 'य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकः' प्रजापते-रित्याद्युत्तरवाक्यादपहतपाप्मत्वादिधर्मकत्वं प्रत्यगात्मनोऽपि सम्भवान्नासम्भव इति चेन्न मोक्षावस्थस्याविर्भूतस्वरूपस्य प्रत्यगात्मनोऽत्र प्रतिपादितत्वात्। अथ-

माशयः। अनाद्यविद्यातिरोहितस्वरूपस्य संसारावस्थस्य जीवस्य परमपुरुषानुध्या-नेनोच्छिन्नाविद्यस्य तस्यैव स्वस्वरूपाविर्भावो भवति। एवञ्चायं जीवः प्राक्तिरोहि-तापहतपाप्मादिरेव मुक्त्यवस्थायामतिरोहितापहतपाप्मत्वादिरूपमारभवति। इति निरुपाधिकसार्वदिकापहतपाप्मत्वादिधर्मसम्बन्धो नास्य घटते। दहराकाशस्य तु तादृशधर्मसम्बन्धोऽभिधीयत इति न दहराकाशो जीवः ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः। १। ३। २०।

दहरविद्यायां 'अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय' (छा० ८।३।४) इत्यादिना जीवपरामर्शस्तु दहराकाशपदवाच्यपरमात्मनउपासनेन तदुपसम्पत्त्या प-रमात्मनोऽपहतपाप्मत्वादिकल्याणगुणवन्मुक्तात्मनोऽपि 'अपहतपाप्मत्वादिगुणवत्तय स्वरूपाविर्भावो भवतीत्येतदुपदेशार्थैवेति ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्। १। ३। २१।

नन्वेवमप्यल्पश्रुतिर्दहरविद्यायां 'दहरोऽस्मिन्' इत्यादिनोक्ताणुपरिमाणं जीव एव सङ्गच्छत इति चेन्न। अत्र विषये 'अर्भकौकस्त्वा' (ब्र० सू० १।२।७ दिति सूत्रे परमात्मनोऽप्युपासनार्थमल्पपरिमाणकत्वं सम्भवतीत्युक्तं समाधानमिहा परिज्ञेयम् ॥ २१ ॥

अनुकृतेस्तस्य च। १। ३। २२।

अनुकृतिरनुकरणं तत्साम्यमिति यावत्तस्य दहराकाशपदवाच्यस्य परमात्मन ऽस्मिन् जीव उपदिश्यते। इत्यनुकार्यस्य परमात्मनोऽनुकर्त्ता जीवोऽभिन्न एव निश्चीयते। आविर्भूतगुणाष्टकस्यास्य मुक्तजीवस्य स्वच्छन्दविहरणादिकं परमात नोऽनुकरणं श्रूयते। तच्च ब्रह्मसाम्यं बोधयद्दहराकाशाद्ब्रह्मणोऽस्य भिन्नत्वमु स्थापयति ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते। १। ३। २३।

मुक्तात्मनोऽपहतपाप्मत्वादिधर्मकत्वं परमात्मनः साधर्म्यमात्रं स्मृतिरपि बो -यति। इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः' [(गी० १४।२) इति। तस्म हराकाशः परमात्मैव न जीव इति सिद्धम् ॥ २३ ॥ **इति दहराधिकरणम्**

शब्दादेव प्रमितः। १। ३। २४।

काठके-'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति। ईशानो भूतभव्यस्य ततो विजुगुप्सते एतद्वैतत्' (का० २।४।१२) इत्याम्नायते। अत्र किमङ्गुष्ठम

पुरुषो जीव उत परमात्मेति संशयः । तत्राङ्गुष्ठमात्र इत्यल्पपरिमाणकथनाज्जीव एवेति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—ईशानो भूतभव्यस्येति स्वरवेणोक्तशब्दादेवात्राङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः परमात्मा न जीवस्तस्य भूतभव्यस्येशानत्वं न सम्भवति ॥२४॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् । १ । ३ । २५ ।

अपरिच्छिन्नस्यापि परमात्मनः सर्वगतत्वेनोपासकहृदयेऽवस्थितत्वादङ्गुष्ठमात्रत्वमपि युज्यते । यत उपासकानां मनुष्याणां हृदयं हि तत्तदुपासकाङ्गुष्ठप्रमितं वर्तत इति तत्रोपास्यतयावस्थितस्य परमात्मनोऽपि तदङ्गुष्ठमात्रत्वमुपासकहृदयापेक्षम् । विधिनिषेधशास्त्राणां मनुष्यमधिकृत्य प्रवृत्तत्वात्तस्यैव चोपासकत्वसम्भवादत्तदङ्गुष्ठप्रमितत्वमेवात्र ग्राह्यमिति तत्त्वम् ॥ २५ ॥ **इति प्रमिताधिकरणम् ।**

तदुपर्य्यपि बादरायणः सम्भवात् । १ । ३ । २६ ।

अथात्र प्रकृतविषये प्रासङ्गिकं किञ्चिच्चिन्त्यते । पूर्वत्र मनुष्यमधिकृत्यैव ब्रह्मोपासनशास्त्रप्रवृत्तिरित्यभिहितम् । तत्प्रसङ्गाद्देवादीनां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति नवेति संशयः समुदेति । तत्रोपासनोपयोगिकरणकलेवरविधुराणां देवादीनां सामर्थ्यार्थित्वयोरभावान्न ब्रह्मविद्यायामधिकार इति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—'वज्रहस्तः पुरन्दरः' 'तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छत्, 'तौ हासंविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः' (छा ८।७।२) इत्यादिवैदिकप्रमाणैर्विग्रहादिमत्तया सामर्थ्यस्य सुतरां सम्भवात् । स्वर्गस्यापि सातिशयफलाधायितया सुखदुःखयोस्तेषामनुभवात्सम्प्राप्तदुःखापनुत्तये निरतिशयसुखोपलब्धयेऽर्थित्वस्यापि सम्भवात्प्राग्जन्मन्यभ्यस्तविद्यायाश्चाविस्मरणाद्देवादीनामपि तद्ब्रह्मोपासनं सम्भवतीति बादरायण आचार्यो मन्यते ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् । १ । ३ । २७ ।

ननु देवादीनां करणकलेवरादिसत्वे युगपदनुष्ठीयमानेष्वनेककर्मसु सान्निध्यासम्भवात्कर्माङ्गभावे विरोधः प्रसज्येतेति चेन्न, सम्प्राप्तयोगिकसामर्थ्यानां सौभरिप्रभृतीनां युगपदनेकशरीरप्रतिपत्तेर्दर्शनान्न कश्चिद्विरोधः । २७ ।

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । १ । ३ । २८ ।

नन्वेवमपि वैदिके शब्दे विरोधस्त्वस्त्येव । देवादीनां विग्रहविशिष्टानां सावयवत्वेन जनिमृतिसत्त्वात् । उत्पत्तेः प्रागर्वाक् च मृतेरर्थवैधुर्येऽनित्यत्वं भवेदिति चेन्न, अतो विनष्टार्थकाद्वैदिकाद्देवादिशब्दात्पुनर्देवाद्यर्थस्य प्रभवात् । इन्द्रादिश-

ब्दानां संस्थानरूपाकृत्यभिधायित्वं न पुनर्व्यक्तिबाधकत्वम्। तथा च प्रजापतिर्भगवानिन्द्रादिरूपव्यक्तेस्सर्गादावभावेऽपि तच्छब्दाभिहिताकृतिं मनसिकृत्य भूयोऽप्यन्यामिन्द्रादिरूपां व्यक्तिमुत्पादयति। एतच्च 'स भूरिति व्याहरत्सभूमिमसृजत' (तै० ब्रा० २। २। ४। २२) 'वेदेन नामरूपे व्याकरोत्सतासती प्रजापतिः'। 'सर्वेषान्तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्। वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे' (मनु० १। २१) 'नामरूपं च भूतानां कृत्यानाञ्च प्रवर्तनम्। वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनाञ्चकार सः' (वि० पु० १। ५। ६३) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते। एवञ्च शब्दपूर्वायाः सृष्टेः सत्वान्नशब्देऽपि विरोधः। २८।

अत एव च नित्यत्वम्। १। ३। २९।

वैदिकशब्देभ्यो नित्याकृतिं हृदि निधाय वेधास्तत्तदर्थांश्च संस्मरन् सृजतेऽत एव वेदस्य नित्यत्वमुपपद्यते। अत एव 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः' 'वाचा विरूप नित्यया' (तै० सं० २। ६ ११) इत्यादिश्रुतयः सङ्गच्छन्ते। एतदनुरोधेन 'त्रयो वेदा अजायन्त' इत्यादि वाक्यानां प्रादुर्भावमात्रे तात्पर्यमित्यवगन्तव्यम्। २९।

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च। १। ३। ३०।

प्राकृतप्रलयेऽपि वेदनित्यताविषये न विरोधः। सृज्यपदार्थानां पूर्वसर्गसमाननामरूपत्वात्। अयम्भावः। सर्वज्ञः सर्वशक्तिः परमपुरुषः प्राकृतप्रलयानन्तरं (सर्गादौ) जागतिकवस्तुजातं पूर्वनामाकृतिवदेव समुत्पादयति। स्वान्तर्निहितान् गतकल्पीयस्वरवर्णानुपूर्वीमतो वेदानपि पूर्ववदेव चतुर्मुखमुत्पाद्य तमध्यापयति। तद्वाराम्नायसम्प्रदायमविच्छिन्नमेव प्रवर्तयति। एतच्च, 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै, 'धाता यथा पूर्वमकल्पयत्' ऋषीणां नामधेयानि यथा वेदश्रुतानि वै। तथा नियोगयोग्यानि ह्यन्येषामपि सोऽकरोत्' (वि० पु० १। ५। ६४) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्चावगम्यते। तस्मादस्त्येव देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकार इति सिद्धम्। ३०। **इति देवताधिकरणम्।**

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः। १। ३ ३१।

सामान्येन देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारस्य निर्णीतत्वात्तत्र विशिष्टं विचार्यते। यत्रैकस्या एव देवताया उपास्योपासकत्वं 'असौ वा आदित्यो देवमधु' (छा० ३। १। १) इत्यादिषु श्रुतं तत्र तासां देवतानामधिकारोऽस्ति नवेति संशयः।

वस्वाद्युपासकानामेव मधुविद्यासूपास्यत्वादुपेयत्वाच्चैकस्या एव कर्मकर्तृत्वे विरोधादुपास्यत्वासम्भवात् । स्वतः सिद्धस्य वसुत्वादेरेवोपेयत्वेन तस्याप्यसम्भवात्तासु विद्यास्वनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते । ३१ ।

ज्योतिषि भावाच्च । १ । ३ । ३२ ।

'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्' (बृ० ६ । ४ । १४) इति ज्योतिषां ज्योतिः परमात्मा तस्मिन्देवानामुपासकभावेऽपि देवतान्तरोपेयभूतासु मध्वादिविद्यासु वस्वादीनामनधिकारः । ३२ ।

भावन्तु बादरायणोऽस्ति हि । १ । ३ । ३३ ।

तुना पक्षो व्यावृत्यते । आदित्यादिदेवानामप्यधिकृतेर्भावं भगवान् बादरायणः प्राह । यत आदित्यादिदेवानामुपासनयाऽदित्यादिप्राप्त्यनन्तरमप्यपरिच्छिन्नसुखावाप्तये ब्रह्मप्राप्तीच्छा त्वस्त्येव । ३३ । **इति मध्वधिकरणम् ।**

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि । १ । ३ । ३४ ।

मनुष्याणां ब्रह्मविद्यायामधिकारत्वेऽयं संशयः समुदेति यच्छूद्रस्यापि तत्राधिकारोऽस्ति न वेति । शूद्रस्याप्यर्थित्वसामर्थ्ययोः सत्वादस्तीति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायां नाधिकारः । यतश्चोपासनस्य मनोनिर्वर्त्यत्वेऽप्यनुपनीतत्वेन वेदान्तवाक्यविचारैकसाध्यायां विद्यायामसामर्थ्यात् । 'नावेदविन्मनुते तम्बृहन्तम्' ( ) 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' (बृ ३।९।२६) इत्यादिश्रुतिभिः स्वाध्यायाध्ययनोपजातज्ञानमेवोपासनोपाय इत्याम्नायसमयः । असामर्थ्ये चार्थित्वमपि निरर्थकम् । समर्थस्यैवार्थित्वं सफलं भवति । वेदोपबृंहणरूपेतिहासादिभ्योऽपि नाऽस्य तथाविधज्ञानोपलब्धिः सम्भवति । 'श्रावयेच्चतुरो वर्णानित्यादिवाक्यजातन्तु तस्य निष्कल्मषत्वाय प्रवर्तकम् । विदुरधर्मव्याधादीनां तु जन्मान्तरीयबोधोदयाधीनब्रह्मनिष्ठत्वमिति बोध्यम् । राज्ञो जानश्रुतेः 'आजहारेमाः शूद्र' (छा० ४।२।५) इति सम्बोधनं न जातिशूद्रयोगेन किन्तु ब्रह्मानुभवाभावेनास्य हृदये शुगुत्पन्नेति । इमं हार्दिकभावमभिदधानो मुनिः स्वस्मिन् सर्वज्ञत्वं ख्यापयन् शूद्रेति सम्बोधितवान् । शुक् चास्य हंसोक्तानादरवाक्यश्रवणात् तदैव रैक्वम्प्रत्याद्रवणात्सूच्यत इत्यतः शूद्रेत्यामन्त्रणं न जन्मसम्बन्धादतः जातिशूद्रस्य नास्ति ब्रह्मविद्यायामधिकारः । ३४ ।

क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् । १ । ३ । ३५ ।

'जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस' (छा० ४।१।१) 'स ह सञ्जिहान एव क्षत्तारमुवाच' इति संवर्गविद्यायां जानश्रुतेराख्यायिकाया आरम्भे तस्य श्रद्धया बहुदायित्वबहुपक्वान्नदायित्वक्षत्तृप्रेरकत्वगोनिष्करथकन्यादिप्रदातृत्वैश्च क्षत्रियत्वमवगम्यते एवमुत्तरभागे चास्यामेवाख्यायिकायां 'अथह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणञ्च' (छा० ४।३।५) इत्युक्तम् । तत्राभिप्रतारिसञ्ज्ञकस्य चैत्ररथत्वं क्षत्रियत्वञ्च कापेयसाहचर्य्यरूपलिङ्गादवगम्यते । यतोऽन्यत्र 'एतेन चैत्ररथं कापेया अयाजयन्' (ताण्ड्य ब्रा० १२।५) इत्यादौ कापेयसहचारिणश्चैत्ररथत्वं क्षत्रियत्वञ्च दृष्टम् । एवमस्यां विद्यायां ब्राह्मणक्षत्रिययोरेव प्राधान्येन सम्बन्धोऽभिधीयते । अतश्चायं जानश्रुतिर्न जातिशूद्रः । ३५ ।

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च । १ । ३ । ३६ ।

'उपत्वानेष्ये' 'न सत्यादगाः' इति तमुपनीय, (छा० ४।४।५) इति ब्रह्मविद्योपदेशे ह्युपनयनसंस्कारस्य परामर्शाच्छूद्रस्य च 'न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति' (मनु. १०।१२६) इत्यादिभिः संस्कारस्याभावाभिधानान्न तस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारः । ३६ ।

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः । १ । ३ । ३७ ।

'नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति' (छा० ४।४।५) इति शूद्रत्वाभावनिर्धारण एव ब्रह्मविद्यायां प्रवृत्तेर्न तत्र शूद्रस्याधिकारः । ३७ ।

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च । १ । ३ । ३८ ।

'अथ हास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम्' (गोतमस्मृ० ३। १२।३) 'शूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्' न शूद्रायमतिं दद्यात्' (मनु० ४।८०) इत्यादिस्मृतेश्च शूद्रस्य वदेश्रवणादीनां प्रतिषेधात् । अतो न शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामधिकार इति सिद्धम् । ३८ । **इत्यपशूद्राधिकरणम् ।**

कम्पनात् । १ । ३ । ३९ ।

प्रासङ्गिकं विचिन्त्य प्रकृतमनुसरति । 'यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् । महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति' (का २।३।२) इत्यत्र प्राणशब्दो मुख्यप्राणमभिधत्तेऽथवा जगत्कारणं ब्रह्मेति संशयः । प्राणपदस्य मुख्यप्राणे प्रसिद्धत्वात्कम्पनधर्मकत्वाच्च प्राणवायुरेवात्राभिधीयत इति पूर्वःपक्षः । सिद्धान्तस्तु–सर्वचेष्टाहेतुत्व, सर्वोत्पादकत्व वाय्वादिभयकारित्वमुक्तिदत्वादिपरमात्मध-

र्माणां श्रुतत्वात्परमात्मैवात्र प्राणशब्देनोच्यते । 'प्राणस्य प्राणम्' (बृ० ३।७। १५) 'न प्राणेन नाप्राणेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेता-वुपाश्रितौ' (का० २।४।५) इत्यादिश्रुतिषु प्राणपदं परमात्मनि दृष्टम् । तस्मा-त्परमात्मैवात्र प्राणः । ३९ । **इति कम्पनाधिकरणम् ।**

ज्योतिर्दर्शनात् । १ । ३ । ४० ।

'एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेनरूपेणाभि-निष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः' (छा० ८।१२।३) इति च्छान्दोग्ये श्रूयते । अत्र ज्योतिः शब्देन सूर्यादितेजोऽभिधीयतेऽथवा ब्रह्मेति संशयः । तत्र ज्योतिःशब्द-स्य तेजसि प्रसिद्धेः सूर्यादितेज एवात्र ग्राह्य इति पूर्वःपक्षः । सिद्धान्तस्तु—'एष आत्माऽपहतपाप्मा' इति परं ब्रह्मोपक्रम्य प्रकृतवाक्ये 'परं ज्योतिः' इति ज्यो-तिषः परत्वम्प्रतिपाद्यान्ते 'उत्तमः पुरुषः' इति पुरुषोत्तमत्वाभिधानादत्र ज्योतिः शब्देन परमात्मैवोच्यते ॥ ४० ॥ **इति ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम् ।**

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । १ । ३ । ४१ ।

'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' (छा० ८।१०।१) इति च्छान्दोग्ये श्रूयते । अत्राकाशशब्देन भूताकाशो मुक्तात्मा वोत परमात्मा वा ग्राह्य इति संशयः । रूढ्या भूताकाशः प्रकरणेन च मुक्तात्मैव वा ग्राह्यो न परमा-त्मेति पूर्वःपक्षः । अत्राभिधीयते—नामरूपयोर्निर्वाहकत्वेन 'तद्ब्रह्म' इति स्पष्टा-भिधानेन चात्राकाशपदवाच्यो भूताकाशमुक्तात्मभ्यामर्थान्तरभूतः परमात्मैव । भू-ताकाशस्य मुक्तात्मनश्च नामरूपान्तर्गतत्वेन तयोर्निर्वाहकत्वासम्भवात् ॥ ४१ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन । १ । ३ । ४२ ।

अथ 'तत्त्वमसि' इति सामानाधिकरण्यान्न जीवादर्थान्तरभूतः पर इत्याशङ्का-मपाकरोति । पूर्वसूत्राद्व्यपदेशादित्यनुवर्तते । 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेदनान्तरम्' (बृ० ४।३।२१) इति सुषुप्तौ 'प्राज्ञेनात्मनान्वारूढमुत्सर्ज-न्याति' इत्युत्क्रान्तौ च जीवस्य भेदेन व्यपदेशादर्थान्तर एव परमात्मा ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः । १ । ३ । ४३ ।

उत्तरत्र 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः' 'एष भूताधिपतिरेष भूत पालः' (बृ० ४।४।२२) इति सर्वस्याधिपतित्वभूतपालत्वादिधर्माणां मुक्तजीवेऽ

प्यसम्भवादत्र ततोऽर्थान्तरभूतः परमात्मैवाभिधीयत इति ॥ ४३ ॥ इत्यर्थान्तरत्वाद्यधिकरणम् ।

इति श्रीभगवद्रामानन्दान्वयप्रतिष्ठितश्रीमदनुभवानन्दस्वामिद्वारकेण ब्रह्मवित्स्वामिश्रीरघुवराचार्येण विरचितायां ब्रह्मसूत्रीयवेदान्तवृत्तौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च । १ । ४ । १ ।

गतेन ग्रन्थेन स्वरूपतश्चिदचिद्विलक्षणं ब्रह्मैव जगत्कारणमित्यवधारितम् । इदानीं ब्रह्माश्रितप्रकृत्यतिरिक्तस्य कपिलाभिमताव्यक्तादेरप्यभिधायिन्यः श्रुतयः सन्तीत्यादिरूपाशङ्काया निवारणार्थमारम्भः । काठके—'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु पराबुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परागतिः । (का० १।३।११) इत्याम्नायते । अत्राव्यक्तशब्दप्रतिपाद्यं कापिलं प्रधानमुतनेति संशयः । महतः परमव्यक्तमित्यादिकपिलतन्त्रसिद्धतत्वप्रक्रियोपन्यासात्सांख्योक्तं प्रधानमेव तदेव च जगत्कारणमिति पूर्वःपक्षः । अत्राभिधीयते—न साङ्ख्योक्तं प्रधानमिहाभिधीयते । 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च, (का० १।३।३) इत्यादिभिः प्रागुपासनोपयोगीन्द्रियवशीकारायात्मशरीरबुद्धिमनइन्द्रियविषया रथिरथसारथिप्रग्रहहयगोचरत्वेन रूपिताः । तत्रेन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्यादिभिर्वशीकार्यत्वे परत्वमेकैकशोऽभिहितम् । तत्र रथत्वेन रूपितं शरीरमेवाव्यक्तकार्यतयाऽव्यक्तशब्देन गृहीतम् । अव्यक्तात्पुरुषः परः' इति चोपेयः परमात्मा न तु सांख्योक्तः पञ्चविंशकः पुरुषः । दर्शयति चेममर्थं श्रुतिः 'यच्छेद् वाङ्मनसि, इति ॥ १ ॥

सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात् । १ । ४ । २ ।

तुनाऽतिव्यक्तस्य शरीरस्य कथमव्यक्तशब्देन ग्रहणमिति शङ्कापाक्रियते । अव्यक्तशब्दः स्थूलदेहस्य कारणभूतमव्याकृताख्यं शरीरावस्थं भूतसूक्ष्ममभिधत्ते । भूतसूक्ष्मापेक्षया स्थूलदेहस्यैव कार्यार्हत्वादव्यक्तपदेन ग्रहणम् ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् । १ । ४ । ३ ।

'यस्य पृथिवी शरीरम्' 'यस्याव्यक्तं शरीरम्' (सुबाल ७ ख.) इत्यादि-

श्रुतिभिरव्ययक्तादेः सर्वस्यापि परमात्माधीनत्वेन तन्नियम्यत्वनिश्चयात् । परमपुरुषायत्ताव्यक्तादेरर्थवत्त्वम् । पुरुषः सर्वान्तर्यामी प्राप्यभूत एव पराकाष्ठा परागतिरित्युच्यते ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च । १ । ४ । ४ ।

प्रकरणेऽस्मिन्नव्यक्तस्य ज्ञेयत्वावचनान्न साङ्ख्योक्तं प्रधानमत्राव्यक्तम् ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् । १ । ४ । ५ ।

'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' इत्यारभ्य निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' (का० १।३।१५) इत्येवमव्यक्तस्यापि ज्ञेयत्वं श्रुतिर्वदतीति चेन्न प्राज्ञः परमात्मैवात्र 'अशब्दमस्पर्श' मित्यनयोच्यते । यतः 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' (का० १।३।९) इति प्राज्ञस्यैव प्रकृतत्वात् ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च । १ । ४ । ६ ।

अत्रोपेयोपासनोपासकानां त्रयाणामेव 'येऽयं प्रेते' इत्यारभ्यासमाप्तेरुपन्यासः प्रश्नश्च वर्तते न सांख्योक्तप्रधानादेरतो न तस्य ज्ञेयत्वम् ॥ ६ ॥

महद्वच्च । १ । ४ । ७ ।

'बुद्धेरात्मा महान्परः' इत्यत्रात्मशब्दसामानाधिकरण्यान्नसाङ्ख्यीयं महत्तत्वं गृह्यतेऽपि त्वात्मैव । तथाऽव्यक्तशब्देनापि न प्रधानं किन्तु शरीरमेव ॥७॥ **इत्यानुमानिकाधिकरणम् ।**

चमसवदविशेषात् । १ । ४ । ८ ।

'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः' (श्वे० ४।५) इति श्वेताश्वतरीयाः पठन्ति । अत्र किमजाशब्देग साङ्ख्योक्तप्रकृतिरुच्यत उत ब्रह्माश्रितेति संशयः । अजेति कथनादकार्यत्वात्स्वातन्त्र्येण बहुप्रजानां कारणत्वश्रुतेश्च साङ्ख्याभिमता प्रकृतिरेवेति पूर्वःपक्षः । अत्राभिधीयते—नह्यत्र सांख्योक्ता प्रकृतिरुच्यते । नचायमजाशब्दस्तत्प्रतिपादकः । यथा 'अर्वाग्बिलश्चमसः' (बृ० ४।२।६) इत्यत्र चमनसाधनत्वयोगेन प्रवृत्तस्य चमसशब्दस्य 'यथेदं तच्छिर इत्यादिवाक्यशेषाच्छिरोरूपार्थे निर्णयस्तथा प्रकृते किमप्यर्थनियामकं नास्ति येन साङ्ख्यसिद्धाजाया ग्रहणं भवेत् अतो नात्रसाङ्ख्योक्तप्रधानस्य प्रकरणम् ॥ ८ ॥

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके । १ । ४ । ९ ।

तु एवधारणे । प्रत्युत ब्रह्माश्रितप्रकृतेरेवात्र ग्रहणे प्रकरणसामञ्जस्यम् । 'तं

देवा ज्योतिषां ज्योतिः' (बृ० ६।४।२) इति ज्योतिः पदवाच्यं ब्रह्मैवोपक्रमः कारणं यस्याः सेयमिह ब्रह्मशक्तिरजा प्रतिपाद्यते। उपक्रमे 'किं कारणं ब्रह्म' (श्वे १।१) देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' (श्वे १।३) इति ब्रह्मोपक्रमाद्यजा स्वकीयगुणत्रयैः समन्विता दृश्यते। एवमुपसंहारे 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः' (श्वे ४।९) इति ब्रह्मात्मिकामजामेव 'अजामेका' मिति मन्त्रोदिताजावद्वर्णयति । एके हि शाखिनश्छन्दोगाः 'अजामेकामिति मन्त्रोदिताजारूपवद्ब्रह्मकारणिकायाः प्रकृतेः स्वरूपमधीयते। तदैक्षत बहुस्यांप्रजायेय, इत्युपक्रम्य 'यदग्ने रोहितं रूपम्' (छा० ६।४।१) इत्यादिभिः। तस्मान्न सांख्यतन्त्रीयप्रधानस्यात्र ग्रहणम् ॥ ९ ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः । १ । ४ । १० ।

ननु ब्रह्मकारणिकायास्तस्याः कथमजात्वमित्याह—कल्पनोपदेशादिति। चशब्दः शङ्कां समुच्छिनत्ति। कल्पनायाः सृष्टेः 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्' (श्वे० ४।९) इत्यादिभिरुपदेशादस्याः सृष्टौ नामरूपे दधानाया ज्योतिरुपक्रमात्वं प्रलये च नामरूपे परिहाय सूक्ष्मतां दधानाया ब्रह्मशरीरतयाऽवस्थितत्वादजात्वम्। इत्युभयस्याविरोधः यथा 'अथ तत ऊर्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेता' (छा० १। १।१) इत्यादौ श्रूयमाणस्यादित्यादेः सूक्ष्मतया कारणरूपेणावस्थितस्यैव 'असौ वा आदित्यो देवमधु' (छा० ३।१।१) इति कार्यावस्थायां मधुत्वं तद्वत् ॥ १० ॥

इति चमसाधिकरणम्।

न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च । १।४ । ११ ।

'यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः। तमेव मन्य आत्मानम्' (बृ० ४।४।१७ इति बृहदारण्यके श्रूयते। अत्र सांख्यतत्वानि ग्राह्याणि नवेति संशयः। पञ्चशब्दविशेषितपञ्चजनशब्दवृत्तिसंख्यया पञ्चविंशतितत्वप्रतिपत्तौ कापिलतन्त्रोक्ततत्वान्येव ग्राह्याणीति पूर्वपक्षः। अत्राभिधीयते—सङ्ख्यानुसारिपञ्चविंशतिसङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि न कापिलतत्वानीहगृहीतुं शक्यते। कापिलतन्त्रीयतत्वेभ्य एषां पृथक् भावात्। 'यस्मिन्' इत्याधारतया ब्रह्मण आकाशस्य च पार्थक्येनोपादानात्। एवं चात्र न समाहारः किन्तु 'दिक्सङ्ख्ये' (पा० सू० २।१।१०) इति संज्ञासमासः। सप्तर्षयः सप्तेतिवत् पञ्चजनाः पञ्चेत्युच्यते। तस्मान्नात्र सांख्यतत्वप्रतिपादनम् ॥ ११ ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् । १ । ४ । १२ ।

पञ्चजनसंज्ञिताः पञ्च के सन्तीत्याह–प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमुतान्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः' (बृ० ४।४।१८) इति वाक्येशेषात् प्राणादय एव पञ्च पञ्चजनशब्देन गृह्यन्ते ॥ १२ ॥

ज्योतिष्यैकेषामसत्यन्ने । १ । ४ । १३ ।

तत्र काण्वशाखिनामन्नेऽसति 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः' (बृ ४।४।१७) इति माध्यन्दिनीयोपक्रमवाक्यस्थेन ज्योतिःशब्दार्थेन पञ्चसङ्ख्या सम्पादनीया । ब्रह्मात्मकानि पञ्चेन्द्रियाणीत्यर्थः । तत्र तन्त्रेणान्नशब्देन रसनघ्राणयोर्ग्रहणम् । अतः प्रकृतश्रुतौ पञ्चेन्द्रियाणि भूतानि स परस्मिन्नेव ब्रह्मणि प्रतिष्ठितानीति नात्र साङ्ख्यतत्वसङ्ग्रह इति ॥ १३ ॥ **इति साङ्ख्योपसंग्रहाधिकरणम् ।**

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः । १ । ४ १४ ।

जगत्कारणबोधकवेदान्तैः कारणत्वेन साङ्ख्योक्तं प्रधानं प्रतिपाद्यत उत ब्रह्मेति संशयः । तत्र 'असद्वा इदमग्र आसीत्' (तै० २।७) 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा० ६।२।३) 'एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' (तै० २।१) ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' (बृ० १।४।११) 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' (बृ० १।४।७) इत्यादिषु कारणवाक्येषु क्वचिदसतः क्वचित्सतः क्वचिदात्मनः क्वचिद्ब्रह्मणः क्वचिच्चाव्याकृतपदवाच्यस्य प्रधानस्येति विभिन्नेषु श्रूयमाणेषु करणेष्वपि प्रधानस्यैव बाहुल्येन निर्देशात् तदेव प्रतिपाद्यत इति पूर्वःपक्षः । अत्राभिधीयते–'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' (तै० २ । ७) इत्याकाशादिषु सर्वशक्तेः परमात्मनः कारणत्वेन निश्चयात् समस्तेषु सृष्टिवाक्येषु यथाव्यपदिष्टस्यैव कारणत्वेनोक्ते ब्रह्मैव जगत्कारणवादिवाक्यैः प्रतिपाद्यते । असदव्याकृतपदानि तु कारणावस्थायामविभक्तनामरूपसम्बन्धितया तदवस्थंब्रह्मैवाभिदधत इति तत्त्वम् ॥

समाकर्षात् । १ । ४ । १५ ।

'असद्वा इदमग्र आसीत्' (तै० २.७) इत्यादौ तु 'सोऽकामयत बहुस्याम्प्रजायेय' (तै० २ । ६) इति सङ्कल्प विकां सृष्टिं कुर्वतः सर्वशक्तेः सर्वज्ञस्य ब्रह्मणः समाकर्षाच्चानुपपत्तिः । एवमन्यत्रापि समाकर्षो बोध्यः । १५ । **इति कारणत्वाधिकरणम् ।**

जगद्वाचित्वात् । १ । ४ १६ ।

'यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्त्ता यस्य वै तत्कर्म स वै वेदितव्यः' (कौषी०

ब्रा० ४ । १८) इति कौषीतकि ब्राह्मणे श्रूयते । अत्र वेदितव्यः साङ्ख्यपुरुष आहोस्वित्परमात्मेति संशयः । पुण्यापुण्यरूपस्य कर्मणः कर्तृतया विशुद्धः पुरुष एवात्र वेदितव्य इति पूर्वःपक्षः । अत्राभिधीयते–प्रकृते कर्मपदस्य जगद्वाचित्वात् 'यस्य वैतत्कर्म, इति वेदितव्यस्य जगत्कर्तृत्वेन परमात्मैवात्र वेदितव्यः । पुरुषस्य सांख्यमते कर्तृत्वानभ्युपगमान्नात्र वेदितव्यत्वेनोपदिष्टः पुरुषः । १६ ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेतिचेत्तद्व्याख्यातम् । १ । ४ । १७ ।

ननु 'एवमेवैष प्राज्ञ आत्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते (कौ० ४ । २०) 'अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति, (कौ० ४ । १९) इति जीवस्य मुख्यप्राणस्य च लिङ्गान्नात्र परमात्मोच्यत इति चेन्न एतत्प्रतर्दनाधिकरणे 'उपासात्रैविध्या, दित्यादिना व्याख्यातम् । पूर्वापरसन्दर्भविचारे जीवमुख्यप्राणलिङ्गानामुपासनार्थं परमात्मनि समन्वय इति व्याख्यातमित्यर्थः । १७ ।

अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चवमेके । १ । ४ । १८ ।

प्रकरणेऽस्मिन्नुपलभ्यमानानां जीवलिङ्गानां कथं परमात्माभिधायित्वमिति शङ्कां तुशब्दो व्यवच्छिनत्ति । 'क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट क्व वा एतदभूत् कुत एतदागात' (कौ० ४ । १८) इति प्रश्नस्तद्व्याख्यानं 'तं होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्टेत्यारभ्य 'यदा सुप्तः स्वप्नं न कश्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति' (कौ० ४ । १८) इत्यादिकमुक्तम् । आभ्यामचि पदेहाद्भिन्नश्चिद्रूपो जीवस्तद्भि स्तदाधारस्वरूपः परमात्मा च प्रतिपादितः । अत्र च जीवपरामर्शस्तदाधारभूतब्रह्मस्वरूपबोधनार्थमेवेति जैमिनिराचार्यो मन्यते । एके वाजसनेयिनोऽपि, एवमेव जीवाद्भिन्नं तदाधारभूतं ब्रह्म पठन्ति । 'य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत्' (बृ० २ । १ । १६) 'य एषोन्तर्हृदयाकाशस्तस्मिन् शेते' (बृ० २ । १ । १७) इति । १८ । **इति जगद्वाचित्वाधिकरणम् ।**

वाक्यान्वयात् । १ । ४ । १९ ।

"आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ० २।४।५) इति वाजसनेयिनोऽधीयते । अत्र द्रष्टव्यत्वेनोपदिष्टो जीवः परमात्मा वेति संशयः । तत्र पतिजायापुत्रवित्तादिजीवभोग्यानां पदार्थानामत्राभिधानात्परमात्मपदाश्रवणाच्च साङ्ख्योक्तपुरुषपदाभिलप्यो जीव एव द्रष्टव्यत्वेनोपदिष्ट इति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते–'अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन' (बृ० २।४।२) 'आत्मनो वारे दर्शनेन

श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्' (बृ० २।४।५) 'येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्' (बृ० २।४।१२) इत्यादिसमस्तप्राकरणिकवाक्यानां परमात्मन्येवान्वयादत्र द्रष्टव्यत्वेनोपदिष्ट आत्मपदाभिधेयः परमात्मैव ॥ १९ ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः । १ । ४ । २० ।

जीवाभिधायिनाऽऽत्मशब्देनात्र परमात्मन एव ग्रहणमित्यर्थं आचार्यान्तरमतमभिधत्ते । आत्मनो वारे दर्शनेनेत्यारभ्य 'इदं सर्वं विदितम्' (बृ० २।४।५) इत्यन्तया श्रुत्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धेरिदं लिङ्गं यत्परमात्मनो जीववाचकात्मशब्देनाभिधानम् । जीवस्य ब्रह्मकार्यत्वेन तदनन्यत्वादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपद्यते इत्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते । २० ।

उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिः । १ । ४ । २१ ।

'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' (छो० ८।३।४) इति जीवस्य शरीरादुत्क्रमिष्यतः परमात्मभावाज्जीवशब्देन प्रकृते परमात्माभिधीयत इत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः । १ । ४ । २२ ।

'य आत्मनि तिष्ठन्' (बृ० ३।७।३२।) इत्यादिश्रुतिभिर्जीवात्मतया परमात्मनः शरीरात्मभावेनावस्थितेरत्र जीवात्मशब्देन परमात्माभिधीयत इति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । काशकृत्स्नमतमेव सूत्रकाराभिमतम् । पूर्वोदितयोर्मतयोर्दोषावहत्वात् ॥ २२ ॥ **इति वाक्यान्वयाधिकरणम् ।**

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधात् । १ । ४ । २३ ।

किमस्य जगतो हिरण्यगर्भाद्यभिमतमीश्वराधिष्ठितं प्रधानमुपादानकारणमुत ब्रह्मैवेति संशयः । लोके तावत्कुलालमृत्तिकयोर्निमित्तोपादानयोर्भेदो दृश्यते । शास्त्रेऽपि 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्' (श्वे० ४।९।१०) 'मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्' (गी० ९।१०) इत्यादिभिर्भेदाभिधानान्निमित्तकारणेश्वराधिष्ठितं प्रधानमेवोपादानं न ब्रह्मेति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते प्रकृतिश्चेति—चोऽप्यर्थः—उपादानकारणमपि ब्रह्मैव न पराभिमता प्रकृतिः । एतच्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधाज्ज्ञायते । तत्र 'येनाश्रुतं श्रुतमित्येकस्य विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा हि वेदान्तेषु श्रूयते । इयञ्च ब्रह्मण उपादानमन्तरेण नोपपद्यते । न हि निमित्तभूतस्य कुलालस्य ज्ञानेन मृत्स्वरूपं ज्ञातं भवति । एवं ब्रह्मणोऽनुपादानत्वे 'यथा सोम्यैकेन

मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयम्' (छा० ६।१।४) इत्यादिदृष्टान्तोपपादनमप्यसंगतं स्यात् तस्मात्प्रतिज्ञाया दृष्टान्तस्यचानुपरोधाद्धेतोर्ब्रह्मैव केवलं जगतो निमित्तमुपादानञ्च २३

अभिध्योपदेशाच्च । १ । ४ । २४ ।

'सोऽकामयत बहुस्याम्प्रजायेय' (तै० २।६) इति ब्रह्मण एव बहुभवनसङ्कल्पोपदेशाच्च निमित्तोपादानञ्च ब्रह्मैव ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् । १ । ४ । २५ ।

'ब्रह्मवनं ब्रह्म स वृक्ष आसीत् ब्रह्माध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन्' (अष्टक २। ८।७।८) इति साक्षादुपादानं निमित्तञ्चाम्नानादुभयकारणं ब्रह्मैव ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः । १ । ४ । २६ ।

'तदात्मानं स्वयमकुरुत' (तै० २।७) इति स्रष्टुरेव जगद्रूपेण कृतेरुपदेशादुभयं ब्रह्म ॥ २६ ॥

परिणामात् । १ । ४ । २७ ।

'सोऽकामयत बहुस्याम्प्रजायेय' (तै २।६) इति कारणावस्थस्याविभक्तनामरूपात्मकसूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणो निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्च निलयनञ्चानिलयनञ्चविज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवत् यदिदं किञ्च' (तै २।६) इति विभक्तनामरूपात्मकस्थूलचिदचिच्छरीरतया परिणामादुभयकारणं ब्रह्मैव ॥ २७ ॥

योनिश्च हि गीयते । १ । ४ । २८ ।

'तद्भूतयोनिम्' (मु१ १।१।६) इति भूतयोनिशब्देन ब्रह्मैव गीयते तस्माज्जगदुपादानं निमित्तञ्च ब्रह्मैव ॥ २८ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः । १ । ४ । २९ ।

एतेन 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र० सू० १।१।२) इत्यारभ्य 'योनिश्च हि गीयते' (ब्र० सू० १।४।२८) इत्यन्तेन श्रुत्यर्थचिन्तनीयन्यायकलापेन 'सर्वे वेदान्ता व्याख्याता वेदितव्याः । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति (का० १।२।१५) इत्यादि श्रुतेः सर्वेषां वेदान्तानां परब्रह्मणि श्रीराम एव समन्वय इति भावः । द्विरुक्तिरध्यायसमाप्त्यर्था ॥ २९ ॥ इति सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ।

इति श्रीमद्भगवद्रामानन्दान्वयप्रतिष्ठितश्रीमदनुभवानन्दस्वामिद्वारकेण ब्रह्मवित्स्वामिश्रीरघुवराचार्येण विरचितायां ब्रह्मसूत्रीयवेदान्तवृत्तौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्।२।१।१।

प्रथमाध्यायेन चिदचिच्छरीरकं परम्ब्रह्मैवाखिलजगदेककारणमित्यभ्यधायि । अधुनानेनाविरोधाख्येन द्वितीयाध्यायेनान्यस्मृतिविरोधः परिह्रियते । तत्रानेन प्रथम पादीयादिमाधिकरणेन कपिलस्मृतिविरोधो वार्यते । अत्र सांख्यस्मृत्यनुसारेण वेदान्तसमन्वयोऽस्ति नवेति संशयः । पूर्वपक्षस्तु—स्मृत्युपबृंहणमन्तरेण वेदार्थस्यानिर्णयात् तदर्थं साङ्ख्यस्मृतेः परतत्वमधिकृत्यैव प्रवृत्तत्वात्तदनुसारेणैव वेदान्तानां समन्वयः सम्पाद्यः । अन्यथा साङ्ख्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गःस्यादिति । अत्राभिधीयते सिद्धान्तः । नेति—वेदान्तसमानार्थाभिधायिनीभिः परमाप्तमन्वादिप्रणीतस्मृतिभिरेवोपबृंहणस्यौचित्यात् । अन्यथा बहूनां मन्वादिस्मृतीनामनवकाशदोषप्रसङ्गोऽनिवार्यःस्यात् । न च धर्माभिधाने तासां चारितार्थ्यमिति वाच्यम् । परमात्मोपासनात्मक एव धर्मस्तस्य चोक्तार्थं एव सामञ्जस्यम् । १ ।

इतरेषाञ्चानुपलब्धेः । २ । १ । २ ।

इतरेषां वेदतत्वविदां 'यद्वै मनुरवदत्तद्भेषज' मिति श्रुत्युपगीतमहिम्नां मन्वादीनां प्रधानकारणवादित्वानुपलब्धेः कपिलस्मृत्यनुसारेण न वेदान्तसमन्वयः । २ ।

इति स्मृत्यधिकरणम् ।

एतेन योगः प्रत्युक्तः । २ । १ । ३ ।

किं योगशास्त्रानुसारेण वेदान्तानां समन्वयोऽस्ति नवेति संशयः । योगस्येश्वराङ्गीकर्तृहिरण्यगर्भादिवेदाचार्यप्रणीतत्वात्तदनुसारेणैव वेदान्तसमन्वय इति पूर्वः पक्षः सिद्धान्तस्तु—हिरण्यगर्भादेरपि जीवत्वेन भ्रान्तिसम्भवात् वेदविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वाच्च न तदनुसारेणापि वेदान्तसमन्वयः । अत एतेन साङ्ख्यस्मृतिनिराकरणेन योगोऽपि प्रत्युक्तो वेदितव्यः ॥ ३ ॥ **इति योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ।**

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वञ्च शब्दात् । २ । १ । ४ ।

किं वेदान्तैर्जगतः प्रधानकार्यता प्रतिपाद्यत आहोस्विद्ब्रह्मकार्यतेति संशयः । तत्राज्ञत्वेन विकारास्पदत्वेन चिदचिदात्मकस्यास्य जगतो निरतिशयानन्दस्वरूपाद्ब्रह्मणो विलक्षणत्वात्तत्कार्यत्वं न सम्भवति । तथा वैलक्षण्यं न केवलं प्रत्यक्षतोऽवगम्यतेऽपितु 'विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च' (तै ३ । ६ । ३) 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ'

(श्वे०) इति शब्दादवगम्यते ॥ ४ ॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् । २ । १ । ५ ।

ननु 'तं पृथिव्यब्रवीत्' (प्रश्न २) इति पृथिव्यादेरपि ज्ञानकार्यं दृश्यत इति चेन्न, तुना शङ्कापनोद्यते 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता, (छा ६ । ३ । २) इति पृथिव्यादेर्देवताशब्देन विशेषितत्वात् तम्पृथिव्यब्रवीदित्यादौ तदभिमानिदेवतानां व्यपदेशः । 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' (ऐ० २ । ४) इत्यादिषु श्रूयमाणानुगतेश्च ॥ ५ ॥

दृश्यते तु । २ । १ । ६ ।

एवं सूत्रद्वयेन पूर्वपक्षमुत्थाप्य समाधत्ते । तुशब्दः पक्षपरिवर्तने । गोमयमाक्षिकादिभ्यो विलक्षणजन्तूनामुत्पत्तेर्ब्रह्मविलक्षणस्याप्यस्य जगतो ब्रह्मकार्यत्वं युज्यत एव ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् । २ । १ । ७ ।

नन्वस्य जगतः कारणभूताद्ब्रह्मणो वैलक्षण्यमेव चेत्तदास्य द्रव्यान्तरत्वेन ब्रह्मण्यसत्त्वादसदुत्पत्तिवादप्रसङ्ग इति चेन्नोदीरितसूत्रे कार्यकारणयोस्सालक्षण्यमेव भवतीति नियमस्य प्रतिषेधमात्रत्वात सालक्षण्याभावेऽपि मृद्घटयोरिव कार्यकारणयोरन्यत्वन्तु विद्यत एव । तथा च नासद्वादप्रसङ्ग इति भावः ॥ ७ ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् । २ । १ । ८ ।

भूयश्शङ्क्यते । ननु यदि ब्रह्मैव जगदाकारेण परिणतश्चेत्तदा ह्यपी तावुत्पत्तौ जगद्धर्मणामज्ञत्वविकारित्वादीनां ब्रह्मणि प्रसङ्गात् 'अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः' 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्' (मु० १ । १ । ९) इति ब्रह्मणो निर्विकारित्वाद्यभिधायिवेदान्तशास्त्रमसमञ्जसं स्यात् ॥ ८ ॥

न तु दृष्टान्तभावात् । २ । १ । ९ ।

तुना शङ्का निवार्यते । न वेदान्तस्यासामञ्जस्यम् । यत एकस्य ब्रह्मणोऽवस्थाद्वययोगेऽपि गुणदोषव्यवस्थितौ 'यथा सर्वगतः सौक्ष्म्यादाकाशो नोपलिप्यते । शरीरस्थोऽपि कौन्तेय ! तथात्मा नोपलिप्यते' (गी०) इत्यादिदृष्टान्तस्य सद्भावात् । यथा बालत्वादयो धर्माः शरीरेऽन्विता न जीवे, ज्ञानसुखादयश्च जीवधर्मा जीव एव न शरीरे तथा चिदचिच्छरीरकस्य ब्रह्मणः कर्म्मवश्याज्ञत्वादयो धर्मास्तद्विशेषणीभूतचिदचिद्वस्तुन्यन्विता न ब्रह्मणि । चिदचिद्वस्तुशरीरकत्वन्तु ब्रह्मणो 'यस्य

पृथिवी शरीरम्' (बृ० ३ । ७ । ३) इत्यादिश्रुतिशतैर्निश्चितम् ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च । २ । १ । १० ।

प्रधानस्य निस्सङ्गपुरुषसङ्गात्प्रवृत्तिरिति स्वीकारे दोषबाहुल्यात्तत्पक्षोऽनुपादेयः । दोषराहित्याच्च वेदान्तपक्ष एव समाश्रयणीयः ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादपि । २ । १ । ११ ।

प्रधानकारणवादिकपिलमतस्य तर्कैकसाध्यतयाऽप्यनुपादेयत्वम् । यतस्तर्काणां प्रबलेन तर्कान्तरेणाप्रतिष्ठितत्वदर्शनात् ॥ ११ ॥

अन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । २ । १ । १२ ।

ननु प्रबलतर्कैरप्रतिहतिर्यथा भवेत्तथा प्रतिष्ठिततर्कानवलम्ब्य प्रधानस्य कारणत्वं व्यवस्थापयिष्यत इति चेदेवमपि तर्काप्रतिष्ठितत्वदोषादविमोक्षप्रसङ्गस्त्ववश्यम्भावी । ततोऽप्यधिकोत्कृष्टतर्काणामपि सम्भवात् ॥ १२ ॥ इति विलक्षणत्वाधिकरणम् ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः । २ । १ । १३ ।

एतेन कापिलस्मृत्यपाकरणेन परिशिष्टाः । अत्र संशयस्तु परमाण्वादि जगत्कारणं सम्भवति नवेति । परमाणुकारणवादस्य सत्तर्कमूलत्वाज्जगत्कारणत्वं सम्भवतीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—वैदिकाऽपरिग्रहाः कणादगोतमादिस्मृयतोऽप्यपाकृता व्याख्याताः । प्रबलतर्कैरप्रतिष्ठितत्वं तत्रापि समानम् ॥ १३ ॥ इति शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ।

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् । २ । १ । १४ ।

परमात्मनः स्वशरीररूपजीवाद्विभागोऽस्ति न वेति संशयः । सर्वशरीरस्य परमात्मनो न तच्छरीरभूताज्जीवाद्विभागः सम्भवति । जीववच्छरीरित्वाविशेषादिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—स्यादेव विभागो लोकवत् । जीवस्य कर्मवश्यतया शरीरयोग इति सुखदुःखादिभोक्तृत्वं सम्भवत्येव परस्य त्वकर्मवश्यतया शरीरयोगेऽपि न तत्सम्भवः । कर्मवश्यत्वप्रयुक्तं सुखदुःखादिभोक्तृत्वं न शरीरप्रयुक्तमिति तत्वम् ॥१४॥ इति भोक्त्रापत्यधिकरणम् ।

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः । २ । १ । १५ ।

किं ब्रह्मणस्तत्कार्यभूतं जगदन्यदुतानन्यदिति संशयः । तत्र कार्यकारणयोर्बुद्धेर्भेदान्मृद्द्रव्यं कारणं घटः कार्यमितिशब्दभेदाच्चान्यदेव ब्रह्मणो जगदिति पूर्वः पक्षः ।

अत्राभिधीयते-'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' (छा ६।२।१) 'ऐतदात्म्यदिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्वमसि' (छा० ६।८।७) 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति' (छा ३।१४।१) इत्यादिश्रुतिशब्देभ्यः कारणाद्ब्रह्मणः कार्यभूतस्य जगतोऽनन्यत्वम् । बुद्धिशब्दान्तरादीनान्तु कारणस्यैवावस्थान्तरापत्या सुतरामुपपत्तिः । अतः कारणाद् ब्रह्मणो जगदनन्यदिति ॥ १५ ॥

भावे चोपलब्धेः । २ । १ । १६ ।

कटकादिकार्यभावेऽपि 'तदेवेदं सुवर्णम्' इति व्यवहारात्तदवस्थायामपि कारणस्योपलब्धेश्चानन्यत्वं कारणभूताद्ब्रह्मणः कार्यस्य जगतः ॥ १६ ॥

सत्वाच्चावरस्य । २ । १ । १७ ।

अवरस्य कटकादेस्तदुत्पत्तेः प्रागपि सुवर्णादौ सत्वादनन्यत्वं तद्वदेव कार्यस्य जगतोऽपि कारणभूताद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वमेव ॥ १७ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् । २ । १ । १८ ।

यदुक्तं कारणे कार्यस्य प्रागपि सत्वमस्ति । तदयुक्तम् । 'असदेवेदमग्र आसीत्' (छा ६।२।१) 'इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीत्' (यजुः) इत्यादिश्रुतिभिः कार्यस्यासत्वव्यपदेशादिति चेन्न, तदानीं कार्यस्य सूक्ष्मावस्थारूपधर्मान्तरेण युक्तत्वादसदिति व्यपदेशः । नत्वन्त्यन्तासत्व एव कार्यस्य तथा व्यपदेशः । एतच्च वाक्यशेषादवगम्यते । तस्मादसतः सञ्जायते' (छा ६।२।१) 'ततो वै सदजायत' तदात्मानं स्वयमकुरुत' (तै० २७) इति समानप्रकरणे वाक्यशेषान्नात्यन्तासत्वं कार्यस्याभिधीयते । नह्री तादृशादसतः सृष्टिः सम्भवति । तस्मादत्रासत्पदेनाव्याकृतनामरूपतयाऽव्यापदेश्या सूक्ष्मावस्था प्रोच्यते ॥ १८ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च । २ । १ । १९ ।

असतः सदुत्पत्तौ कारणसामग्न्यभावेऽपि कार्योत्पत्तिर्जायतामसत्वाविशेषान्नत्वेवं दृश्यते । तस्मादसच्छब्दः सूक्ष्मावस्थापर एव । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा ६।२।१) इति शब्दान्तराच्च कारणे कार्यस्य सूक्ष्मतयावस्थानमित्यवगम्यते ॥ १९ ॥

पटवच्च । २ । १ । २० ।

यथा तन्तव एव विलक्षणसंयोगवन्त पट इति कार्यावस्थां दधते । एवं सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकं ब्रह्मापि जगद्रूपकार्यत्वं धत्ते ॥ २० ॥

यथा च प्राणादिः । २ । १ । २१ ।

यथा चैक एव वायुः प्राणापानादिनामरूपकार्यवान् भवति तथा ब्रह्मापि । तस्माद्ब्रह्मानन्यत्वं जगतस्सिद्धम् ॥ २१ ॥ **इत्यारम्भणाधिकरणम् ।**

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोष प्रसक्तिः । २ । १ । २२ ।

जगद्ब्रह्मणोरनन्यत्वेऽपि जगत्कारणता ब्रह्मण्यक्षतैवेति विचार्य्यते । तत्र जगत्कारणत्वं ब्रह्मणः सम्भवति न वेति संशयः । 'तत्वमसि' इत्यादि श्रुतिभिर्जीवब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यदर्शनाज्जगत्सृष्टेर्ब्रह्माभिन्नजीवक्लेशदायितया स्वाहिताकरणादिरूपदोषप्रसङ्गात्सर्वज्ञस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं न सम्भवतीति पूर्वः पक्षः ॥ २२ ॥

अधिकन्तु भेदनिर्देशात् । २ । १ । २३ ।

अत्राभिधीयते सिद्धान्तः । सूत्रे तु शब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । अधिकमर्थान्तरमेव जीवाद्ब्रह्मेति श्रुतिसम्मतम् । 'सकारणं करणाधिपाधिपः, (श्वे० ६।९) 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' (श्वे० १।९) 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति, (मु० ३।१।१) 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः, (श्वे ६।१६) 'पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा' (श्वे १।६) इत्यादिश्रुतिभिस्तयोर्भेदनिर्देशात् ॥ २३ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः । २ । १ । २४ ।

यथाश्मादेर्जडवस्तुनो ब्रह्मणा सह स्वरूपेणैक्यं नोपपद्यते तथा जीवस्यापि कर्मपरवशतयाऽज्ञत्वनियाम्यत्वादिधर्मभृतोऽपहतपाप्मत्वसर्वेश्वरादिनित्यधर्मवता परमात्मना सह स्वरूपेणैक्यं नोपपद्यते । 'तत्वमसि, इत्यादौ सामानाधिकरण्यन्त्वात्मशरीरभावेनैति मन्तव्यम् ॥ २४ ॥ **इतीतरव्यपदेशाधिकरणम् ।**

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि । २ । १ । २५ ।

प्रकारान्तरेणाशङ्क्य समाधत्ते । तत्रायं संशयः ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं सम्भवति न वा ? कार्योत्पादनदक्षस्याप्यनेकसाधनसाहाय्यमावश्यकम्भवति । विभिन्नसंस्थानकस्यास्य जगतः समुत्पादनेऽसहायस्य ब्रह्मणः कर्तृत्वं न सम्भवतीति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते–दधिजननशक्तेः क्षीरस्य यथाऽसहायस्यैव दध्युत्पादकत्वं तथा ब्रह्मणोऽपीति न कश्चिद्दोषः ॥ २५ ॥

देवादिवदपि लोके । २ । १ । २६ ।

यथा सङ्कल्पमात्रेणैव देवादयः स्वलोके स्वापेक्षितमैश्वर्यमुत्पादयन्ति तथा दे-

वदेवस्य ब्रह्मणोऽप्यनन्तविचित्रशक्तिकस्य जगत्कर्तृत्वे नोपसंहारप्रयोजनम् ॥२६॥
इत्युपसंहारदर्शनाधिकरणम् ।

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा । २ । १ । २७ ।

ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानता सम्भवति न वेति संशयः । तत्र निरवयवस्य ब्रह्मणो जगद्रूपत्वे कृत्स्नस्यैव कार्यत्वेनावस्थितिप्रसङ्गः । कार्यदशायामपि स्वांशान्तरेणावस्थाने तु 'निष्कल, मित्यादिशब्दानां विरोधोऽतो न जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानता ब्रह्मणि सम्भवतीति पूर्वः पक्षः ॥ २७ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् । २ । १ । २८ ।

एवं स्थिते सिद्धान्तः । तुशब्देन पूर्वपक्षो व्यावृत्यते । श्रुतिप्रामाण्यान्नोक्तदोषः सम्भवति । ब्रह्मणः सकलेतरविलक्षणत्वेन विचित्रशक्तिवैशिष्ट्यं सम्भवत्येव । तथा च कार्यकारणत्वोभयावस्थायां कात्स्न्र्येनावस्थितेः सम्भवात् ॥ २८ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि । २ । १ । २९ ।

यथा चाचिद्धर्मविरोधिधर्मास्तद्विलक्षणजीवे विलक्षणशक्तियोगादवगम्यन्ते । अग्न्यादिषु च परस्परं तत्तदसाधारणधर्मभेदो विलक्षणशक्तियोगादेव दृश्यते । तद्वदेव चिदचिद्वस्तुवैलक्षण्याद्ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगो न विरुध्यतेऽतः सर्वं सम्भवति ॥ २९ ॥

स्वपक्षदोषाश्च । २ । १ । ३० ।

एते कृत्स्नप्रसक्त्यादयो दोषा ह्यचित्सलक्षणे प्रधान एव सम्भवन्ति । न विचित्रशक्तिशालिनि परस्मिन् पूरुषे ॥ ३० ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । २ । १ । ३१ ।

सर्वशक्तिसम्पन्नश्च परमात्मा 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' (श्वे० ३।८) इत्यादिश्रुतिभिः स्पष्टमभिधीयते ॥ ३१ ॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् । २ । १ । ३२ ।

'न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते' (श्वे ६।१६) इत्यादिषु परमात्मनः करणराहित्यात्कुतस्तत्सम्भव इति चेदेतस्योत्तरं श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति सूत्रेणोक्तमेव ॥ ३२ ॥ **इति कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ।**

न प्रयोजनवत्त्वात् । २ । १ । ३३ ।

ब्रह्मणो जगद्रचनाव्यापारस्सम्भवति न वेति संशयः । तत्र सृष्ट्यादिव्यापारस्य

प्रयोजनवतैकसरूपाद्यत्वादीश्वरस्य चावाप्तसमस्तकामत्वेन प्रयोजनानपेक्षतया जगद्र-चनाव्यापारो न सम्भवतीति पूर्वः पक्षः ॥ ३३ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् । २ । १ । ३४ ।

लीलैव केवला प्रयोजनमवाप्तसमस्तकामस्यापि परमात्मनो जगत्सर्गे सम्भवति । यथा लोके राजादीनां कन्दुकादिव्यापारे दृश्यते ॥ ३४ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति । २ । १ । ३५ ।

नन्वेवं परमात्मनो देवादिजगदुत्पादने वैषम्यं स्यात् । दुःखोपहतजगत्सर्गे नैर्घृण्यञ्च स्यादिति चेन्न, परमात्मा क्षेत्रज्ञानां पूर्वपूर्वकर्मापेक्ष्य तदनुगुणं जगद्रचयतीति न वैषम्यं न वा नैर्घृण्यम् । तथा हि दर्शयति श्रुतिः 'पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' (बृ० ४ । ४ । ५) इति ।३५।

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च।२।१।३६

सृष्टेः प्राक् क्षेत्रज्ञविभागाभावस्य 'सदेव सोम्यदेमग्र आसीत्' (छा० ६ । २ । १) इत्यादि श्रुतेरवगमान्न तदानीं क्षेत्रज्ञा न वा तत्कर्माणीति कुतस्तत्सापेक्षा विषमा सृष्टिरिति चेन्न, अनादित्वात् क्षेत्रज्ञतदुपार्जितकर्मणाम् । सृष्टेः प्रागपि क्षेत्रज्ञकर्मप्रवाहस्य विद्यमानत्वम् । अविभागश्रुतिस्तु 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' इति श्रुतेर्नामरूपविभागाभावादुपपद्यते । 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' इति श्रुतेः क्षेत्रज्ञानादित्वमुपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च । २ । १ । ३७ ।

प्रधानकारणवादे येषां धर्माणामनुपपत्तिरस्ति तेषां धर्माणां सामस्त्येनात्र ब्रह्मकारणवादे समुपपत्तेश्च ब्रह्मैव जगत्कारणमिति सिद्धम् ॥ ३७ ॥ **इति प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ।**

इति श्रीमद्भगवद्रामानन्दान्वयप्रतिष्ठितश्रीमदनुभवानन्दस्वामिद्वारकेण ब्रह्मवित्स्वामिश्रीरघुवराचार्येण विरचितायां ब्रह्मसूत्रीय वेदान्तवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् । २ । २ । १ ।

एतावता ग्रन्थेन साङ्ख्यादिमतान्यनौपनिषदान्यभिधाय परस्मिन्ब्रह्मण्येव वेदा-

न्तानां समन्वयः प्रसाधितः। अथानेन पादेनाऽवैदिक मतान्यपाकृत्य स्वमतं व्यवस्थापयिष्यन्नादौ प्रधानकारणवादंविचारयति। तत्र प्रधानकारणवादः सयुक्तिको न वेति संशयः। गुणत्रयकार्याणां सुखदुःखमोहादीनां जगति सततमुपलम्भात् त्रिगुणात्मकं जगत्प्रधानकारणकमेवस्यादिति पूर्वः पक्षः। अत्राभिधीयते–अनुमानगम्यं प्रधानं न जगतः कारणम्। जडात्मकस्य प्रधानस्य सर्वज्ञत्वसर्वशक्त्याद्यभावेन जगद्रचनानुपपत्तेः। सूत्रे च शब्दात्सुखादीनां वस्तुधर्मता नास्तीत्युच्यते ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च। २। २। २।

अनुपपत्तेरिति च वर्तते। गुणत्रयसाम्यावस्थाप्रहाणानन्तरं गुणैरङ्गाङ्गित्वमुपेत्य कार्यमारभतइति तन्मतमप्ययुक्तम्। चेतनाधिष्ठितस्याचेतनस्य लोके प्रवृत्तिदर्शनाच्चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य स्वतोऽङ्गाङ्गिभावाभावाद्गुणवैषम्याभावेन कार्यजननप्रवृत्तेश्चानुपपत्तेर्नानुमानं जगत्कारणम् ॥ २ ॥

पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि। २। २। ३।

अथ क्षीरनीरयोः स्वयमेव दध्यङ्कुरादिरूपेण यथा प्रवृत्तिस्तथा चेतनमपि प्रधानं प्रवर्तत इति चेत्तत्राह तत्रापीति। तत्रापि 'योऽप्सु तिष्ठन्' (बृ० ३। ८। ४) इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणोऽबाद्यन्तरवस्थित्यभिधानान्न चेतनानधिष्ठितत्वम् ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्। २। २। ४।

'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत' इति श्रुतेरव्याकृतनामरूपस्याशेषस्य प्रधानस्य व्याकृतनामरूपात्मकव्यक्तावस्थामापन्नत्वात्कार्यव्यतिरेकेणाव्यक्तरूपेण तदानीमनवस्थितेः 'व्यक्ताऽव्यक्तज्ञविज्ञानात्' इति तदीयमतभङ्गप्रसङ्गः। पुरुषस्य जगद्रचनाचातुर्यस्वीकारस्तु कर्तुमशक्यस्तस्यानपेक्षत्वादिति न स्वातन्त्र्येण प्रधानस्य जगत्कारणत्वम् ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्। २। २। ५।

धेनूपयुक्ततृणोदकादेः क्षीराकारेण परिणतिरिव प्राज्ञानधिष्ठितप्रधानस्य स्वयमेव जगद्रूपेण परिणतिः स्यादित्यपि न वक्तुं शक्यम्। बलीवर्दादौ तथा परिणतेरभावाद्विषमोऽयं दृष्टान्तः ॥ ५ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च। २। २। ६।

गुणवैषम्यात्सृष्टिरिति साङ्ख्यमतम्। तदप्ययुक्तं, गुणानामचेतनतया तत्साम्यावस्थायाः प्रच्युतेरभावादङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः। तथा च गुणवैषम्यनिमित्ता सृष्टि-

र्नस्यादिति भावः ॥ ६ ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि । २ । २ । ७ ।

यथा पङ्गुः पुमानन्धमपङ्गुम्प्रवर्तयति यथा वाऽयस्कान्तमणिः स्वसन्निधिमात्रेणायः प्रचालयति तथा पुरुषसन्निधानमात्रेण प्रधानं सर्गे प्रवर्तेत इति नानुपपत्तिरिति चेत्तथापि तदवस्थ एव दोषः। उदासीनस्य पुरुषस्य प्रवर्तकानुपपत्तेः। पुरुषप्रवर्त्यत्वेऽपि प्रधानस्य स्वातन्त्र्यहानिरपसिद्धान्तश्च ॥ ७ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् । २ । २ । ८ ।

प्रोक्तप्रकारातिरिक्तेन केनचिदपि प्रकारेणानुमानेऽपि न साङ्ख्येष्टसिद्धिः प्रधानस्याचेतनत्वेन ज्ञातृत्वशक्तेर्वियोगात्। आद्यक्षणे गुणवैषम्यं स्वतो न सम्भवति। सर्वदा वैषम्यप्रसङ्गात्। न परतः। परस्य कस्यापि तदानीमभावात्। पुरुषस्यौदासीन्येनाप्रयोजकत्वाच्चेति दिक् ॥ ८ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावः । २ । २ । ९ ।

प्रधानस्य कथञ्चित्प्रवृत्तिस्वीकारेऽपि प्रयोजनाभावः। यतस्तस्य जडत्वेन पुरुषस्य चासङ्गतया स्वपरप्रयोजनाभावादिति भावः ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् । २ । २ । १० ।

परस्परं विरुद्धत्वात्कपिलमतमसमञ्जसम्। विरोधश्चेत्थम्। प्रधानस्य पुरुषभोगार्थमेव प्रवृत्तिरिति तन्मतम्। पुरुषस्य चासङ्गत्वेन निर्विकारत्वमित्यपि तन्मतमित्युभयं परस्परं विरुद्धम्। पुरुषस्यौदासीन्यं तस्यैव पुनर्मोक्षाधिकारित्वमित्यपि विरोधः। एतेन मायिमतस्याप्यसामञ्जस्यं निरूपितं भवति। नहि निःसङ्गस्य निर्गुणस्य ब्रह्मणो जगत्सर्गे प्रवृत्तिरुपपद्यते प्रयोजनाभावादित्यादि दूषणजातं विज्ञेयमित्यादिविरोधादसमञ्जसमेव साङ्ख्यादिमतमिति दिक् ॥ १० ॥ **इति रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ।**

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् । २ । २ । ११ ।

प्रधानकारणवादस्यासमीचीनत्वमुक्त्वा परमाणुकारणवादस्यासामञ्जस्यमभिधत्ते। अत्रायं संशयः 'परमाणुकारणवादः सयुक्तिको न वेति। तत्रावयवेभ्योऽवयव्युत्पद्यत इति नियमान्नित्यैर्निरवयवैः पृथिव्यादिभूतचतुष्टयपरमाणुभिर्द्व्यणुकाद्युत्पादनक्रमेण स्थूलं जगदुत्पाद्यतेऽतो परमाणुकारणवादः सयुक्तिक इति पूर्वः पक्षः।

अत्राभिधीयते–महदिति–ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां द्व्यणुकपरमाणुभ्यां त्र्यणुकद्व्यणुकोत्पत्तिस्वीकारवदन्यच्च तदङ्गीकरणमसमञ्जसम्। सावयवद्रव्यं स्वकीयैः षड्भिः पार्श्वैस्संयुज्याधिकपरिमाणकमवयविनं द्रव्यमारभन्त इति नैसर्गिकः समयः। परं परमाणूनां कणभुञ्जते निरवयवतया पार्श्वाभावेन संयुज्यमानतैव न सम्भवति कुतोऽधिकपरिमाणकस्य द्रव्यस्यारम्भ इत्येतन्निदर्शनेन कृत्स्नं तन्मतमसमञ्जसम्॥ ११॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः। २। २। १२।

सर्गादावेकस्मिन् परमाणावाद्यं कर्म्मोपजायते ततः परमाण्वन्तरसंयोगस्ततो द्व्यणुकमित्येवं क्रमेण जगदारम्भः। तदिदमाद्यं कर्मादृष्टादिनियन्त्रितमपि न सम्भवति। विकल्पासहत्वात्। किं तदानीमदृष्टादिकमणुगतमुतात्मगतम्। यद्यणुगतं तदातदाश्रयाश्रयिणोस्सातत्यात्सततं कर्मोत्पत्त्या प्रलयाभावप्रसङ्गः। अथात्मनिष्ठेनादृष्टादिकेनाणौ कर्मोत्पत्तिरितिमतं तदप्यपेशलम्। तस्यापि नित्यत्वेन कादाचित्कत्वाभावः। एवमुभयथापि न कर्मोत्पत्तुमीष्टे। ततश्चाणुसंयोगाभावात्सर्गाभावः॥१२॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः। २। २। १३।

परमाणुकारणवादिभिस्तार्किकैरयुतसिद्धानां जातिगुणादीनामाधाराधेयत्वनियामकस्य समवायाभिधस्य सम्बन्धविशेषस्याभ्युपगमादसमञ्जसम्। समवायस्यापि पृथक्पदार्थत्वसाम्यात्कश्चित्सम्बन्धोऽपेक्षितस्तस्यापि समवायसम्बन्धत्वेऽनवस्थितेः। समवायस्य स्वरूपेण सम्बद्धत्वे तु जातिगुणादीनामपि तथैव स्वीकार्यत्वेन समवायकल्पनं निरर्थकम्॥ १३॥

नित्यमेव भावात्। २। २। १४।

समवायसम्बन्धस्य नित्यत्वे तदनुयोगिप्रतियोगिनोरपि नित्यत्वेन परमाणुद्व्यणुकरूपकार्यकारणयोरपि नित्यमेव भावादसमञ्जसम्॥ १४॥

रूपादिमत्वाच्च विपर्ययोऽदर्शनात्। २। २। १५।

रूपादिमत्वात्परमाणूनां नित्यनिरवयवत्वादिविपर्ययोऽनित्यसावयवत्वादिकमपि तार्किकसमयविरुद्धमापद्यते रूपादिमत्सु घटादिषु तथा दर्शनात्॥ १५॥

उभयथा च दोषात्। २। २। १६।

अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया रूपादिराहित्यमूरीक्रियते तदा कार्यगुणेषु कारणगुणपूर्वकत्वनियमभङ्गस्तन्नियमपरिरक्षयिषया रूपादिमत्वमङ्गीक्रियते चेत्पुनरनित्यत्वमित्युभयथा च दोषादसमञ्जसम्॥ १६॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा । २ । २ । १७ ।

काणादमतस्य वैदिकैरपरिग्रहात्सद्युक्तिशून्यत्वाच्चात्यन्तमनपेक्षा ह्यत्र मोक्षार्थिभिः कार्या ॥ १७ ॥ **इति महद्दीर्घाधिकरणम् ।**

समुदाय उभय हेतुकेऽपि तदप्राप्तिः । २ । २ । १८ ।

परमाणुकारणवादं निराकृत्य परमाणुपुञ्जकारणवादं निराकरोति । स च वादश्चतुर्विधैर्बौद्धैरङ्गीक्रियते । तत्र वैभाषिकसौत्रान्तिकैर्बाह्यमाभ्यन्तरञ्चार्थजातं प्रत्यक्षानुमानगम्यं क्षणिकञ्चाभ्युपेयते । तृतीयेन योगाचारेणान्तरविज्ञानेऽखिलं पदार्थजातं कल्पितं क्षणिकञ्चाङ्गीक्रियते । तुरीयेण माध्यमिकेन सर्वशून्यमिष्यते । तत्र वैभाषिकसौत्रान्तिकबौद्धमतं सद्युक्तिमूलं नवेति संशयः । हिंसादिदोषरहितस्य सर्वार्थसाक्षात्कारिणो बुद्धस्य मतं सद्युक्तिमूलकमेवेति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—चतुर्विधेषु प्रथमद्वितीयाभ्यां परमाणुजन्यपृथिव्यादिभूतसमुदायो भूतजन्यश्च शरीरेन्द्रियविषयसमुदाय इत्येवं समुदायद्वयमास्थीयते । तदेतत्समुदायद्वयं हेतुहेतुमद्भावेन स्थातुं न प्रभवति । यतस्ताभ्यां समस्तस्य वस्तुनः क्षणिकत्वाभ्युपगमात् । कारणत्वेनाभ्युपेतः समुदायः कार्यत्वेनाभिमतसमुदायात्प्रागेव विनष्टत्वात्तदप्राप्तिः ॥१८॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न संघातभावानिमित्तत्वात् ।२।२।१९।

नन्वस्थिरेषु स्थिरत्वबुद्धिरूपयाऽविद्यया परस्परं कार्यकारणरूपसंघातस्योपपत्तिर्भविष्यतीति चेन्न । नहि विपरीतार्थग्राहिकयाऽविद्यया वास्तविकः संघातः शक्यतेऽवस्थापयितुम् , तस्याश्च संघातभावस्यानिमित्तत्वात् । शुक्तौ रजतधीर्न रजतमुत्पादयितुमीष्टे ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् । २ । २ । २० ।

उत्तरस्मिन् घटादिकार्योत्पत्तिक्षणे कारणक्षणस्य विनाशान्न तस्य हेतुत्वम् । अभावस्यापि हेतुत्वे सर्वं सर्वत्र सर्वदोत्पद्येत, निर्हेतुकोत्पत्तौ चापसिद्धान्तः ॥२०॥

असति प्रतिज्ञोपरोधे यौगपद्यमन्यथा । २ । २ । २१ ।

कारणाभावेऽपि कार्योत्पत्तौ सर्वत्र निर्हेतुकोत्पत्तिस्स्यात् तथा सति, 'अधिपतिसहकार्यादयो विज्ञानोत्पत्तौ हेतव इत्येषा बौद्धप्रतिज्ञा हीयेत । एतदर्थं कार्यक्षणं यावत्कारणक्षणावस्थितिरभ्युपेयते चेत्कार्यकारणयोर्यौगपद्यं प्राप्नोति ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्या प्रतिसंख्यानिरोधात्प्राप्तिरविच्छेदात् । २ । २ । २२ ।

कस्यचिदपि पदार्थस्य प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधः स्थूलसूक्ष्मविनाशस्तस्या

प्राप्तस्तादृशनिरन्वयविनाशश्च न सम्भवतीत्यर्थः। उत्पत्तिविनाशधर्मवतोद्रव्यस्यान्वयित्वात्। दीपनिर्वाणेऽपि निरन्वयविनाशो नभवत्येव सत्कार्यवादिनां तत्रापि सूक्ष्मावस्थान्तरापत्तिरेव भवतीति ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात्। २। २। २३।

किञ्च पदार्थजातस्य स्थूलसूक्ष्मविनाशे सत्यविद्यानाशस्ततो मुक्तिरिति तन्मतमप्ययुक्तम्। अविद्यानिरोधस्य सहेतुकत्वे निर्हेतुकविनाशसिद्धान्तहानिः। निर्हेतुकत्वेतूपायोपदेशवैयर्थ्यम्। इत्युभयथा च दोषादसामञ्जस्यम् ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात्। २। २। २४।

आकाशस्य तुच्छत्वं न पृथिव्यादीनामित्यपि तन्मतमयुक्तम्। 'अत्र श्येन उत्पतति, इत्यादिप्रतीतेराकाशस्य पृथिव्यादिभ्योऽविशेषात् ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च। २। २। २५।

अपि च अनुभवानन्तरं स्मृतेरुदयात् क्षणिकत्वं नोपपद्यते। अनुभूतिस्मृत्योरैकाधिकरण्येनान्येनानुभूतस्यान्येन स्मर्तुमशक्यत्वात् ॥ २५ ॥

नासतो दृष्टत्वात्। २। २। २६।

असतः कार्योत्पत्तेरदृष्टत्वात् क्षणिकत्वं नोपपद्यते ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः। २। २। २७।

असतोऽभावरूपान्निरुपाख्यादपि कार्योत्पत्तावुदासीनानां कार्यप्रवृत्तिशून्यानामपि तत्तदभीष्टस्य कार्यस्य सिद्धिः स्यादिति न कोऽपि कार्यनिष्पादने प्रवर्तेताऽतोऽसमञ्जसमेवेदं क्षणिकवादिनोर्वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मतम् ॥ २७ ॥ **इति समुदायाधिकरणम्।**

नाभाव उपलब्धेः। २। २। २८।

विज्ञानवादिनो योगाचारस्य मतं सद्युक्तिमूलं न वेति संशयः। तत्र बाह्यार्थसद्भावे ज्ञानमेव प्रमाणम्। आन्तरज्ञानवैचित्र्येणैव बाह्यार्थानां घटापटादीनां व्यवस्थोपपादयितुं शक्या स्वप्नावस्थायामर्थाऽभावेऽपि वैज्ञानिकैरर्थैर्यथा व्यवहारस्तथा जागृदवस्थायामपि वासनावशाद्विज्ञानसन्तानो घटाद्यर्थाकारं धत्ते। अतो न विज्ञानातिरिक्तं किमपि तत्वमिति पूर्वः पक्षः। अत्राभिधीयते-विज्ञानातिरिक्तस्य पदार्थस्य 'घटमहं जानामि' इत्यादि प्रतीत्या घटादेरुपलब्धेर्न पदार्थाभावः शक्यते वक्तुम् ॥ २८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्। २। २। २९।

स्वाप्निकज्ञानवज्जागरितज्ञानानां निर्विषयत्वं न शक्यमुपपादयितुम्। कारणदोषबाधक प्रत्ययरहितत्वाज्जागरितज्ञानानामिति स्वप्नज्ञानवैधर्म्यात्॥ २९॥

न भावोऽनुपलब्धेः। २। २। ३०।

स्वविषयविहीनस्य ज्ञानस्य विषयिणोभावस्सत्वं नोपपद्यते निर्विषयकज्ञानस्यानुपलब्धेः॥ ३०॥

क्षणिकत्वाच्च। २। २। ३१।

विज्ञानवादिना वासनाधारतया स्वीकृतस्यालयविज्ञानस्य क्षणिकत्वाच्चाधाराधेयभावोऽपि वासनालयविज्ञानयोर्न सम्भवति॥३१॥ **इत्युपलब्ध्यधिकरणम्।**

सर्वथानुपपत्तेश्च। २। २। ३२।

माध्यमिकबौद्धस्य शून्यवादः समीचीनयुक्तिमूलो न वेति संशयः। सर्वस्यापि पदार्थस्य सत्तयाऽसत्तया वा व्यपदेशानर्हत्वेन शून्यमेवावशिष्यत इति शून्यमेव तत्वमिति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु—सर्वस्य शून्यत्वं नोपपद्यते। माध्यमिकेन यच्छून्यत्वं व्यवस्थाप्यते तत्प्रमाणसत्तामङ्गीकृत्यानङ्गीकृत्यैव वा? अङ्गीकृत्येति चेत्सर्वशून्यत्वप्रतिज्ञा हीयते। अनङ्गीकृत्येति मते व्यवस्थापनासिद्धिः। सर्वं शून्यमिति जिह्वयालपनमपि व्याहतं विरोधादिति सर्वथानुपपत्तेश्चेदं मतमसमञ्जसम्॥ ३२॥ **इति सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम्।**

नैकस्मिन्नसम्भवात्। २। २। ३३।

बौद्धमतं निरस्य तत्कियदंशसाम्याज्जैनमतं निरस्यति। अत्रार्हतमतं सद्युक्तिमूलं न वेति संशयः। तत्र जीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशरूपषड्द्रव्यात्मके जगतिसमस्तवस्तूनामनैकान्तिकत्वम्। यतोऽखिलपदार्थानां सप्तभङ्गीनयेनैव व्यवस्थोपपद्यते। स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यं, स्यादस्ति चावक्तव्यम्, स्यान्नास्तिचावक्तव्यम्, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यञ्चेति सप्तभङ्गीनयस्वरूपम्। अनेन सप्तभङ्गीनयेन वस्तुतत्वं विविच्यते। ततः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रैर्मोक्षोपायैर्वीतरागेण स्वाभाविकात्मस्वरूपावाप्तिरूपो मोक्षःप्राप्यत इत्यार्हतमतं सद्युक्तिमूलमिति पूर्वः पक्षः। अत्राभिधीयते—नैकस्मिन्निति। एकस्मिन्नर्थे नित्यत्वं तद्विपरीतश्चानित्यत्वमस्तित्वं तद्विरुद्धश्च नास्तित्वमित्यादिधर्माणामसम्भवान्नार्हतमतं सद्युक्तिकम्। अनेकान्तवादे कस्याप्यर्थस्यानिश्चयान्न प्रमा-

णादिव्यवस्थापि सङ्गच्छते ॥ ३३ ॥

एवञ्चात्माऽकार्त्स्न्यम् । २ । २ । ३४ ।

यथा च जैनाभ्युपेतानेकान्तवादस्यासम्भव एवमेवात्मनः कार्त्स्न्यस्याप्यसम्भवः । आर्हतसम्मतस्य देहपरिमाणकस्यात्मनः कर्मवशाद्धस्तिशरीरान्मक्षिकादि शरीरं विशतः कृत्स्नस्य प्रवेशानुपपत्तेः । मक्षिकाशरीरस्यात्मनः करिशरीरप्रवेशानुपपत्तेश्च ॥ ३४ ॥

न च पर्यायादप्यविरोधी विकारादिभ्यः । २ । २ । ३५ ।

पर्यायपदवाच्यसङ्कोचविकाशरूपावस्थान्तरापत्त्यापि न विरोधपरिहारः । सङ्कोचविकाशशालित्वे चात्मनो विकारित्वेनानित्यत्वापत्तेः ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वाविशेषः । २ । २ । ३६ ।

मोक्षावस्थायामात्मनः परिमाणस्य स्वाभाविकत्वेन नित्यत्वादात्मनोऽपि च नित्यत्वादुभयोर्नित्वताद्बद्धावस्थायामप्यविशेषः । देहपरिमाणकत्वे त्वकार्त्स्न्यादिदोषास्सन्त्येवातोऽसमञ्जसमेव जिनमतम् ॥३६॥ **इत्येकस्मिन्नसम्भवाधिकरणम्।**

पत्युरसामञ्जस्यात् । २ । २ । ३७ ।

वैदिकाचारवैधुर्यसाम्यादनेन पशुपतिमतमपाक्रियते । अत्र पाशुपतादिमतस्यादरणीयत्वमस्ति नवेति संशयः । सर्वार्थप्रत्यक्षसमर्थेन पशुपतिना स्वयमूरीकृतत्वादादरणीयत्वमेवेति पूर्वः पक्षः। अत्राभिधीयते—पत्युरिति–नेत्यनुवर्तते । पशुपतेर्मतस्य नैवादरणीयत्वमवैदिकाचारप्रवर्तकत्वेन जगन्निमित्तोपादानयोर्भेदज्ञापकत्वेन चासामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च । २ । २ । ३८ ।

पशुपतिमते जगदुत्पादने प्रकृतिपुरुषयोस्सम्बन्धोऽभ्युपेयः स च नोपपद्यते । ईश्वरस्याशरीरत्वात् ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च । २ । २ । ३९ ।

अवैदिकेश्वरकल्पनायामनुमानेनैव तत्कल्पनीयम् । अनुमानकल्प्ये च पदार्थे दृष्टमर्यादावश्यमाश्रयणीया । लोके च मृदादीनामधिष्ठानं सशरीरस्यैव कुलालादेर्दृष्टम् । तथाविधाधिष्ठानम्प्रधानस्येश्वरो न सम्भवत्यशरीरत्वादिति तदनुपपत्तिः ३९

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः । २ । २ । ४० ।

ननु करणकलेवराद्यधिष्ठानं यथा शरीरविधुरस्य जीवस्यास्ति तथैवाशरीरस्य

पशुपतेरप्युपपत्स्यत इति चेन्न, पुण्यापुण्यकर्मफलभोगनिमित्तकं हि जीवस्य तत् पशुपतेरपि तत्फलभोगादिप्रसक्तेर्नाधिष्ठातृत्वसम्भः ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा । २ । २ । ४१ ।

पुण्यापुण्यकर्मायत्त पशुपतेः प्रकृत्यधिष्ठातृतास्वीकारे च जीववदन्तवत्त्वमसर्वज्ञता च स्याताम् । वेतिशब्दश्चार्थकः ॥ ४१ ॥ **इति पत्यधिकरणम् ।**

उत्पत्त्यसम्भवात् । २ । २ । ४२ ।

एवमस्मिन् पादे सप्तभिरधिकरणैर्वेदविरोधिमतानामसामञ्जस्यमभिधायेदानीं वेदाविरोधिपञ्चरात्रशास्त्रानुमोदितं स्वकीयं श्रीवैष्णवमतमनेन पादान्तिमेनाधिकरणेन व्यवस्थाप्यते। अत्र श्रीवैष्णवमतप्रतिपादकपंचरात्रशास्त्रस्य जीवोत्पत्तौ तात्पर्यमस्ति न वेति संशयः । तत्र 'परमकारणात्परब्रह्मभूताद्वासुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते सङ्कर्षणात्प्रद्युम्नसंज्ञं मनो जायते तस्मादनिरुद्धसंज्ञोऽहङ्कारो जायते, (परमसंहितायाम्) इत्यादि वचनानां जीवोत्पत्तावस्त्येव तात्पर्यमतो वेदविरुद्धस्यार्थस्याभिधानात्तत्प्रतिपाद्यवैष्णवमतस्यासामञ्जस्यमिति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—न तावत्पञ्चरात्रशास्त्रस्य जीवोत्पत्तौ तात्पर्यम् तस्योत्पत्तेरसम्भवात् । जीवोत्पत्तिस्वीकारे त्वकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषौ स्यातामतो न तदुत्पत्तिरभ्युपगन्तुं शक्या । 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' (श्वे० १ । ९) 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' (का १।१८) इत्यादिश्रुतिषु जीवस्यानुत्पत्तेः स्पष्टमभिधानात्पंचरात्रशास्त्रस्य कथं वेदविरुद्धप्रतिपादनं युज्येत । अतो न तस्यांशिकमप्यप्रामाण्यमिति तत्प्रतिपाद्यस्य वैष्णवमतस्यापि नासामञ्जस्यम् ॥ ४२ ॥

नच कर्तुः करणम् । २ । २ । ४३ ।

'सङ्कर्षणात्प्रद्युम्नसञ्ज्ञं मनो जायते' (प० सं०) इत्येतद्वाक्यस्यापि न कर्तुर्जीवात्मनः सकाशात्करणस्योत्पत्तौ तात्पर्यम् । श्रुतिविरुद्धार्थे वेदानुसारिणोऽस्य शास्त्रस्य तात्पर्यं नैव सम्भवति । अत एव तदभिमतश्रीवैष्णवमतस्यापि नासामञ्जस्यम् ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः । २ । २ । ४४ ।

एवं तर्हि जीवाद्युत्पत्त्यभिधायिनामुदीरितपञ्चरात्रवाक्यानां क्वतात्पर्यमित्याशङ्कायामाह—विज्ञानादीति–वाशब्दस्त्वर्थे कल्पितामाशङ्कां वारयति । प्रोक्तवाक्यानां जीवाद्युत्पत्तौ नास्ति तात्पर्यमपि तु सङ्कर्षणादीनां परब्रह्मभावे सति स्वेच्छयाऽव-

तारग्रहणे तात्पर्यम् । परमात्मैव जगतो रिरक्षयिषया वासुदेवादिरूपेण चतुर्व्यूहं विधाय प्रणतजनान् पालयति । तथा च पञ्चरात्रे सूक्ष्मव्यूहविभवभेदेनैकस्य परमात्मन एव प्रपन्नजनप्राप्तयेऽवस्थानमिति वर्णितम् । जीवादीनामधिष्ठातृतया निर्दिष्टैर्वासुदेवादिभिः स्वरूपैः स एव परात्परः परमात्मा 'अजायमानो बहुधा विजायते' इत्यादिवचनप्रामाण्यात्स्वेच्छयावतरति । तेषामेव जीवादिशब्दैरत्राभिधानात्पञ्चरात्रप्रामाण्यस्याप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च । २ । २ । ४५ ।

व्याप्तिरूपेण सम्बन्धस्तस्याश्च पुरुषस्य च । सह्यनादिरनन्तश्च परमार्थेन निश्चितः । इत्यादिवचनैः पञ्चरात्रे जीवोत्पत्तेर्विप्रतिषेधाच्च नास्य तन्त्रस्य जीवोत्पत्तौ तात्पर्यम् । तस्मात्पञ्चरात्रस्य वेदानुसारितया कात्स्न्र्येन प्रामाण्यात्तदुदितस्य वैष्णवमतस्यापि वैदिकत्वेन सामञ्जस्यं सुतरामुपपन्नम् ॥ ४५ ॥ **इत्युत्पत्त्यधिकरणम् ।**

इति श्रीमद्भगवद्रामानन्दान्वयप्रतिष्ठितश्रीमदनुभवानन्दस्वामिद्वारकेण ब्रह्मवित्स्वामिश्रीरघुवराचार्येण विरचितायां ब्रह्मसूत्रीयवेदान्तवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

न वियदश्रुतेः । २ । ३ । १ ।

वेदबाह्यतन्त्राणामप्रमाण्यमभिधायाखिलश्रुतिस्मृतीनाम्प्रामाण्यस्याभिधित्सया कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यत्वम्प्रसाधयितुमारभते । तत्र वियदुत्पद्यते नवेति संशयः । उत्पत्तिवाक्येषूत्पतेरश्रुतेर्नोत्पद्यत इति पूर्वः पक्षः ॥ १ ॥

अस्ति तु । २ । ३ । २ ।

अत्राभिधीयते सिद्धान्तः । तु शब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' (तै २ । १) इति श्रुतेरस्त्याकाशस्योत्पत्तिः ॥ २ ॥

गौण्यसम्भवात् । २ । ३ । ३ ।

अत्राशंकते । तत्तेजोऽसृजत' (छा ६ । २ । ३ ।) इति छान्दोग्ये तेजस एव प्रथमोत्पत्तिश्रवणात् तदनुरोधेनाकाशोत्पत्तिश्रुतिर्गौणी । आत्मवत्सर्वगतत्वेन चाकाशस्योत्पत्तेरसम्भवादुक्तोत्पत्तिश्रुतिश्च गौण्येव ॥ ३ ॥

शब्दाच्च । २ । ३ । ४ ।

'वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्' (बृ ४ । ३ । ३) इत्याकाशस्यामृतत्वाभिधायकश्रुतिशब्दाच्च न वियदुत्पत्तिः सम्भवति ॥ ४ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् । २ । ३ । ५ ।

ननु 'एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः' (तै २ । १) इत्येकस्यामेव श्रुतौ श्रुतस्य सम्भूतशब्दस्याकाशे गौणत्वं वाय्वादिषु च मुख्यत्वं कथमिति चेत्स्यादेवमपि यथैकस्य ब्रह्मशब्दस्य 'अन्नम्ब्रह्मेत्यत्र गौणत्वम् 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादि'त्यत्र प्राधान्यं तथात्रापि ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात् । २ । ३ । ६ ।

समाधत्ते । 'येनाश्रुतं श्रुतम्भवति' (छा ६ । ३ ।) इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अहानिः । कारणस्य ब्रह्मण आकाशादेः कार्यतयाऽन्वयादेव सम्पद्यते ॥ ६ ॥

शब्देभ्यश्च । २ । ३ । ७ ।

'सदेवसोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' (छा ६ । २ । १) इति सृष्टेः प्रागेकत्वमुक्त्वा ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' (छा ६ । ८ । ७) इत्यादिशब्देभ्यः सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं प्रदर्शितम् । तथा चोक्तशब्देभ्यश्छान्दोग्येऽपि कारणभूतस्य ब्रह्मणस्तदात्मकत्वेन तद्भिन्नकार्यजातस्याव्यतीरेकः सिद्ध्यति ॥ ७ ॥

यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत् । २ । ३ । ८ ।

तुश्चार्थे । 'तत्तेजोऽसृजत' (छा ६ । २ । ३) इति तेजस उत्पतिरादौ छान्दोग्येऽभिहिता । किन्तु 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः' (छा ६ । ८ । ७) 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इति तत्रैव सर्वस्य ब्रह्मविकारत्वकथनेनाकाशस्यापि सर्वान्तर्गततया ब्रह्मण उत्पत्तिः सिध्यति लोके मृद्विभागवत् ॥ ८ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः । २ । ३ । ९ ।

वियदुत्पत्तिव्याख्यानेन वायुरप्युत्पत्तिमानिति व्याख्यातः । पृथग्योगस्तूत्तरार्थः ॥ ९ ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः । २ । ३ । १० ।

तुरवधारणे । सत्पदवाच्यस्य परस्यैवोत्पत्तेरसम्भवः । कुतः ? परमकारणस्याप्युत्पत्तेरनवस्थादिदोषापत्तेः । 'न चास्य कश्चिज्जनिता' (श्वे ६।९) इत्यादिनिषेधात्तदुत्पत्तेरनुपपत्तेः ॥ १० ॥ इति वियदधिकरणम् ।

तेजोऽतस्तथाह्याह । २ । ३ । ११ ।

एवमखिलजगतो ब्रह्मकार्यत्वेन केन क्रमेणोत्पत्तिरिति चिन्त्यते । तत्र कार्यस्याव्यवहितपूर्ववर्तिकारणादुत्पत्तिरुत तच्छरीरकब्रह्मण इति संशयः । कार्यपूर्ववृत्तिकारणमात्रवस्तुन एवोत्पत्तिर्नतु व्यवहितरूपाद् ब्रह्मणस्तथा च तेजसो वायोरेवोत्पत्तिः 'वायोरग्निः' (तै २।१) इति हि श्रुतिराह ॥ ११ ॥

आपः २ । ३ । १२ ।

अतस्तथा ह्याहेति वर्तते । आपोऽपि तेजस एवोत्पद्यन्ते 'अग्नेरापः' (तै२।१) इति हि श्रुतिराह ॥ १२ ॥

पृथिवी । २ । ३ । १३ ।

अत्राप्युक्तपदानुवृत्तिः । अद्भ्यः पृथिवी समुत्पद्यते 'अद्भ्यः पृथिवी' (तै२।१) इति हि श्रुतिराह ॥ १३ ॥

तदधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । २ । ३ । १४ ।

पूर्वसूत्रमनुवर्तते । ननु च्छान्दोग्ये 'ता अन्नमसृजन्त' (छा ६।२।३) इत्यन्नशब्देन पृथिवी कुतो गृह्यत इत्यत आह—तदधिकारेति । भूतसृष्टेरधिकारात् 'यत्कृष्णं तदन्नस्य' (छा ६।।) इति रूपकथनात् । 'अद्भ्यः पृथिवी' (तै २।१) इति शब्दान्तराच्च, तदन्नं पृथिव्येव । एवमनया चतुः सूत्र्या पूर्वपक्षः समर्थितः ॥ १४ ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः । २ । ३ । १५ ।

अत्राभिधीयते सिद्धान्तः । तुशब्दः पक्षव्यावर्तने । परमात्मैव समस्तकार्याणामुत्पादकः । यतः–तदैक्षत बहुस्याम्प्रजायेय' (छा ६।२।२) 'तत्तेज ऐक्षत' 'ता आप ऐक्षन्त' इत्यादिश्रुतिषु कारणभूतस्य सच्छब्दाभिहितस्य परमात्मनो बहुभवनसङ्कल्परूपाल्लिङ्गात्स एव महदादेस्तत्वानां तेजः प्रभृतीनांचोत्पादकः । 'तत्तेज ऐक्षत' इति नहि जडभूतानां तेज आदीनामभिध्यानं सम्भवति । तेजश्शरीरकस्य चेतनस्य ब्रह्मणस्तु सम्भवतीति स एवोत्पादकः ॥ १५ ॥ **इति तेजोऽधिकरणम् ।**

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च । २ । ३ । १६ ।

भौतिकप्रलयमधिकृत्य चिन्त्यते—किमयं भौतिकप्रलयो भूतोत्पत्तिक्रमेण भवत्युत तद्विपर्ययेणेति संशये भौतिकोत्पत्तिक्रमेणेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—अत

उत्पत्तिक्रमात्प्रलयक्रमो विपर्ययेणावगन्तव्यः । उपपद्यते च तथा प्रलयक्रमः 'पृथिव्यप्सु लीयते आपस्तेजसि' (सुबा २ ख) इत्यादिश्रुतेः ॥ १६ ॥ इति विपर्ययाधिकरणम् ।

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् । २।३।१७।

भौतिकावुत्पत्तिप्रलयक्रमो विचिन्त्येदानीं करणक्रमो विचार्यते । 'एतस्माज्जायते प्राणः मनः सर्वेन्द्रियाणि च' (मु० २।१।३) इत्ययं क्रमः 'आत्मन आकाशः सम्भूतः, (तै २।१) इति भौतिकोत्पत्तिक्रमाद्विरुध्यते न वेति संशये विरुध्यत इति पूर्वः पक्षः । कुतः ? एतस्माज्जायते प्राणः, (मु० २।१।३) इति वाक्यलिङ्गादात्मनः प्राणेन्द्रियमनसामुत्पत्तिस्तेभ्यो भूतानीति क्रमेणोत्पत्तिरतस्साक्षादात्मन आकाशाद्युत्पत्तिक्रमाद्विरुध्यत एवेति प्राप्ते सिद्धान्तः । नैव विरुध्यते—अविशेषात्—'यस्य पृथिवीशरीरम्' 'यस्यापः शरीरम्' इत्यादि श्रुतिभ्यो भूतेन्द्रियाणां परमात्मशरीरत्वावगमात् । 'शरीरवाचकानां शब्दानां शरीरिणि पर्यवसानात्तत्तच्छरीरकब्रह्मण एवोत्पत्तेरविशेषात् ॥ १७ ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् । २ । ३ । १८ ।

ननु प्रत्यर्थं शब्दप्रवृत्तेः ब्रह्मणि कथं मुख्यत्वमित्याह—चराचरेति—तुश्चोद्यं व्यावर्तयति । स्थावरजङ्गमवस्तुव्यपदेशकः शब्दो ब्रह्मणि अभाक्तो मुख्य एव-स्यात् । सर्वस्यापि स्थावरजङ्गमात्मकवस्तुनो ब्रह्मभावभावित्वेन ब्रह्मशरीरतया प्रकारत्वात् । प्रकारवाचकानाञ्च शब्दानां प्रकारिणि पर्यवसानात् । तथा च सर्वे शब्दाः प्राधान्येनैव ब्रह्म बोधयन्ति । अनधीतवेदान्तास्त्वेकदेशेऽपि शब्दं प्रयुञ्जानाः पूर्णां व्युत्पत्तिं मन्वते । नत्वेवमस्ति । नहि प्रकारमात्रेऽर्थविश्रान्तेस्तच्छब्दशक्तेः पूर्णता भवति । तथा च चराचरवस्तुमात्रबोधने भाक्त एव प्रयोगः । तदुक्तं श्रीमदानन्दभाष्यकारैः प्रकृतसूत्रे 'तथा चैकस्यैव शब्दस्य मुख्यवृत्त्या ब्रह्माभिधायकत्वं गौण्या च वृत्त्या चराचरबोधकत्वमिति ॥ १८ ॥ इत्यन्तराविज्ञानाधिकरणम् ।

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः । २ । ३ । १९ ।

वियदाद्यखिलप्रपञ्चस्य परस्माद् ब्रह्मण उत्पत्तावात्मनोऽप्युत्पत्तिरस्ति न वेति संशये 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमि'ति सृष्टेः प्रागेकत्वावधारणादेक-

विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्च ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्याप्युत्पत्तिमत्त्वेनात्मनोऽप्युत्पत्तिरस्तीति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु-आत्मा नोत्पद्यते, अश्रुतेः। नचैकापि श्रुतिरात्मन उत्पत्तिमभिधत्ते। प्रत्युत 'नित्यो नित्यानाम्' 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयम्पुराणो न हन्यते, 'ज्ञाज्ञौ द्वावजौ, 'न जायते म्रियते, इत्यादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वमेवाभिधीयते। नचैवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा हीयेतेति वाच्यम्। प्रतिज्ञानुगुणं कार्यत्वमवस्थान्तरापत्तिरूपं जीवेष्प्यूरीक्रियते, ज्ञानसङ्कोचविकाशरूपान्यथाभावस्यात्मनि सत्त्वेऽपि आकाशादिष्विव स्वरूपान्यथाभावो नास्तीत्युत्पत्तिर्निषिध्यते। एवं चात्मनो ब्रह्मकार्यत्वेऽपि नित्यत्वं निर्विवादम् ॥ १९ ॥ **इत्यात्माधिकरणम्।**

ज्ञोऽत एव। २। ३। २०।

जीवस्वरूपमिदानीं चिन्त्यते। तत्राऽयं संशयः। किमयं प्रत्यगात्मा ज्ञानरूप आगन्तुकज्ञानगुणोऽथवा ज्ञानाश्रय इति। 'विज्ञानं यज्ञं तनुते, (तै) 'यो विज्ञाने तिष्ठन्, (बृ ३।७।२२।) इत्यादिश्रुतिभ्यो ज्ञानरूप इति प्रथमः पक्षः। सुषुप्त्यादिषु चैतन्यानुपलब्धेः 'न प्रेत्य संज्ञास्ति, (बृ० २।४।१२) इत्यादिश्रौतवचनैर्मुक्तावपि चैतन्याभावबोधनाच्च कादाचित्कचैतन्यगुणक एवेत्यपरः पक्षः। अत्राभिधीयते-'न पश्यो मृत्युं पश्यति' (छा ७।२६।२) 'जानात्येवायम्पुरुषः' 'एष हि द्रष्टा' (प्र ४।९) 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा' (छा ८।१२।४) इत्यादि श्रुतिभ्यो ज्ञातेवायं जीवः ॥ २० ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्। २। ३। २१।

ज्ञाता सन्नपि नायं जीवो विभुः किन्त्वणुरेव। 'एष आत्मा निष्क्रामति' (बृ ६।४।२) 'चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' (कौ० १।२) 'तस्माल्लोकात्पुनरेति' (बृ ६।४।२) इत्यादि श्रुतिभ्यः ॥ २१ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः। २। ३। २२।

उत्तरयोर्गत्यागत्योः स्वात्मनैवानुष्ठेयतया नायं विभुः किन्त्वणुरेव ॥ २२ ॥

नाणुरिति चेन्नेतराधिकारात्। २। ३। २३।

ननु 'सवा एष महाजन आत्मा' (बृ ४।४।२५) इति महत्वाम्नादणुरिति चेन्न, 'यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा' (बृ ४।४।१३) इति श्रुतेस्तत्रेतरस्य परमात्मनोऽधिकारात् ॥ २३ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्याञ्च । २ । ३ । २४ ।

'एषोऽणुरात्मा' (मु ३।१।४) इति स्ववाचकाणुशब्दात् 'आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः' (श्वे० ५।८) इत्युन्मानाच्चाणुरेव ॥ २४ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् । २ । ३ । २५ ।

जीवस्याणुत्वेऽखिलदेहव्यापि सुखाद्यनुभवविरोधः स्यादित्यन्यमतेन समाधत्ते । यथा चन्दनबिन्दुर्देहैकदेशस्थोऽप्यखिलदेहव्यापिसुखजनकस्तद्वदविरोधः ॥ २५ ॥

अवस्थिति वैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि । २ । ३ । २६ ।

ननु चन्दनस्य देहैकदेशेऽवस्थितिरस्तीति चेन्नात्मनोऽपि 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः' (बृ ६।३।७) इति हृदयदेशेऽवस्थितेरणुत्वमेव ॥ २६ ॥

गुणाद्वालोकवत् । २ । ३ । २७ ।

स्वमतमाह । वाशब्दोऽन्यमतं व्यवच्छिनत्ति । अणुरप्यात्मा स्वकीयज्ञानगुणेनाखिलदेहं व्याप्य सुखादीननुभवति । प्रदीपादेरालोको यथा कृत्स्नं व्याप्य प्रकाशयति तद्वत् ॥ २७ ॥

व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति । २ । ३ । २८ ।

ननु ज्ञानस्वरूपस्यात्मनः कथं ज्ञानगुणत्वमभिधीयत इत्याह—व्यतिरेक इति पृथिव्या गुणस्य गन्धस्य यथा व्यतिरेकस्तथात्मनो ज्ञातृत्वेऽपि तद्गुणस्य ज्ञानस्य व्यतिरेकोऽस्ति । तथा च दर्शयति श्रुतिः 'जानात्येवायं पुरुषः' इति ज्ञातृत्वेन प्रतीतस्य 'आलोमभ्य आनखेभ्यः' इति सर्वशरीरव्याप्तिं तद्गुणभूतेन ज्ञानेन॥ २८॥

पृथगुपदेशात् । २ । ३ । २९ ।

आत्मनस्तद्गुणस्य च पार्थक्येन श्रुतावुपदेशात् 'न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' (बृ ६।३।३०) इति । 'प्रज्ञया शरीरं समारुह्य' (कौ ३।६) इत्यात्मनः करणत्वेन तद्गुणज्ञानस्य च करणत्वेनेति पृथगुपदेशात् ॥ २९ ॥

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् । २ । ३ । ३० ।

कथं तर्हि 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति विज्ञानमात्रमेवात्मनः स्वरूपमिति वचः सङ्गच्छतामित्याशङ्कायामाह—तदिति । तुशब्दः शङ्कामपनुदति । विज्ञानगुणसारत्वादात्मनो विज्ञानपदेन व्यपदेशः । यथा 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' (मु १।१।९) इति श्रुतस्य सर्वज्ञानाश्रयस्य प्राज्ञस्य 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यत्र ज्ञानशब्देन व्यपदेशस्तद्वज् ज्ञातुरप्यात्मनो विज्ञानपदेन व्यपदेशः ॥ ३० ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् । २ । ३ । ३१ ।

आत्मनो विज्ञानगुणस्य स्वरूपनिरूपकधर्मतया विज्ञानपदेन व्यपदेशो न दोषः । लोके गोत्वादेः स्वरूपनिरूपकधर्मत्वेन गौरितिपदेन व्यपदेशो दृश्यते ॥३१॥

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् । ३ । ३ । ३२ ।

सुषुप्त्यादौ ज्ञानानुपलब्धेर्न यावदात्मभावित्वमिति चोद्यं निवर्तयति । पुंस्त्वादीति–बाल्ये पुंस्त्वादेः सत एव यौवनेऽभिव्यक्तिर्यथा तथैव सुषुप्त्यादौ ज्ञानस्यानभिव्यक्तस्य जागरादावभिव्यक्तियोगाच्च काप्यनुपपत्तिः ॥ ३२ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा । २ । ३ । ३३ ।

एवं स्वमते ज्ञातृत्वमणुत्वञ्चात्मनोऽभिधाय मतान्तरे दोषमाविष्करोति । अन्यथा–आत्मनो ज्ञप्तिरूपत्वं सर्वगतत्वञ्चेति पक्षे स्वतः प्रकाशरूपस्य ज्ञानस्य नित्योपलब्धिरवर्जनीया । विद्यमानायाञ्च ज्ञप्तावपरेण हेतुनानुपलब्धेरुत्पत्तुमशक्यतयाऽनुपलब्धेरपि स एव हेतुः स्यादित्यनुपलब्धिरपि नित्यैव भवेत् । एवं नित्योपलब्ध्यनुपलब्धी युगपत्स्याताम् , विरुद्धयोर्यौगपद्यायोगेत्वन्यतरस्योपलब्धेरनुपलब्धेर्वा नियमः स्यादिति न कथमपि दोषनिर्मुक्तिः । एवं हेतुजन्यज्ञानपक्षेऽप्यात्मनो विभुत्वेन करणैः सर्वदा संयुक्तत्वाददृष्टादेरपि सर्वसाधारणत्वादयमेव दोषस्तस्मादणुत्वमतमेव ज्यायः ॥ ३३ ॥ इति ज्ञाधिकरणम् ।

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् । २ । ३ । ३४ ।

आत्मनः कर्तृत्वमस्ति न वेति संशयः । 'अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते' (गी ३।२७) 'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारम्' इत्यादिवचनैः कर्तृत्वं नास्तीति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते–'यजेत' 'उपासीत' इत्यादि शास्त्राणामर्थवत्त्वादात्मा कर्तैव । नात्मभिन्नानां गुणानां तत्सम्भवत्यचेतनत्वात् ॥ ३४ ॥

उपादानाद्विहारोपदेशाच्च । २ । ३ । ३५ ।

'तदेतेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' (बृ ४।१।१७) 'स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' (बृ ४।१।१८) इत्युपादानत्वश्रवणाद्विहरणोपदेशाच्चात्मन एव कर्तृत्वम् ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः । २ । ३ । ३६ ।

'विज्ञानं यज्ञं तनुते' (तै २।५।१) इति क्रियायां कर्तृत्वव्यपदेशादात्मैव कर्ता । विज्ञानपदेन बुद्धेर्ग्रहणे तु विज्ञानेनेति करणविभक्त्या भाव्यमिति निर्देश-

विपर्ययः स्यात् तस्मादात्मनः कर्तृत्वम् ॥ ३६ ॥

उपलब्धिवदनियमः । २ । ३ । ३७ ।

प्रकृतिरेव कर्त्री भोक्तात्वात्मेति मते प्रकृतेः सर्वसाधारण्यात्तन्मते विभुरूपस्यात्मनः सदा सम्बन्धात्सर्वकर्मणां सर्वभोग्यत्वमनिवार्यं स्यात्तथा चोक्तोपलब्धिवदनियमोऽत्र समान एव ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् । २ । ३ । ३८ ।

यः कर्ता स एव भोक्तेति नियमात् प्रकृतेः कर्तृत्वे भोक्तृत्वमपि तस्या एवाभ्युपेयम् । तथा सति भोक्तृत्वशक्तेर्विपर्ययः स्यात्पुरुषाख्यतत्त्वाधिगमो वैयर्थ्यमावहेदत आत्मैव कर्त्ता ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च । २ । ३ । ३९ ।

प्रकृतेरेव कर्तृत्वे तु कैवल्यावाप्तये प्रकृतितत्कार्येभ्यो भिन्नोऽस्मीत्यनुसन्धानरूपस्य समाधेरभावः स्यात् । नहि स्वयं स्वतो भिन्न इति सम्भवति । तस्मादात्मैव कर्ता ॥ ३९ ॥

यथा च तक्षोभयथा । २ । ३ । ४० ।

ज्ञानेच्छादिगुणवतो जीवस्येच्छायां सत्यामसत्याञ्च कर्तृत्वमकर्तृत्वञ्चेति व्यवस्थोपपद्यते । यथा च तक्षास्वकीयेच्छामनुरुध्य करोति न करोति चेति । अचेतनात्मिकायाः प्रकृतेरिच्छाद्यभावान्न व्यवस्थेत्यात्मन एव कर्तृत्वम् ॥ ४० ॥ इति कर्त्रधिकरणम् ।

परात्तु तच्छ्रुतेः । २ । ३ । ४१ ।

एवमभिहितजीवस्य कर्तृत्वं स्वायत्तमुत परायत्तमिति संशयः । स्वेच्छयानुष्ठितानां कर्मणां फलमपि स्वेनैव भोक्तव्यमतः स्वायत्तमेव कर्तृत्वमिति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते । तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । तत्कर्तृत्वमात्मनः परमात्मायत्तमेव न स्वायत्तम्, 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता' (तै ३।११।१०) 'य आत्मानमन्तरो यमयति' (बृ० ३।७।२२) इत्यादि श्रुतेः ॥ ४१ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धाऽवैयर्थ्यादिभ्यः । २ । ३ । ४२ ।

ननु परमात्मायत्तजीवकर्तृत्वे विहितप्रतिषिद्धकर्मणां वैयर्थ्यं स्यादिति चोद्यं परिहरति—कृतेति । तुश्चोद्यनिवर्तकः । पूर्वं जीवः स्वेच्छया कार्यप्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां प्रयतते । परस्तु तं तत्र प्रयतमानमुदीक्ष्य प्रयत्नानुगुणामनुमतिम्प्रदाय प्रवर्तय-

तीति न स्वातन्त्र्येणास्य प्रवृत्तिः । एवं परमेश्वरानुमतिप्रयुक्ते जीवस्य कर्तृत्वे विहितप्रतिषिद्धकर्मणां वैयर्थ्यं न भवति । कर्तुरेव फलसम्बन्धात् । परन्तु जीवकृतप्रयत्नापेक्षोऽनुमन्तैव ॥ ४२ ॥ **इति परायत्ताधिकरणम् ।**

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके । २ । ३ । ४३ ।

भूयोऽपि जीवस्वरूपं चिन्त्यते । किमयं जीवः परमात्मनो भिन्नोऽभिन्नो वोत तदंश इति संशयः । तत्र 'पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा' (श्वे १।६) 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' (श्वे ४।६) 'ज्ञाज्ञौ द्वावजौ' (श्वे १।६) इत्यादि श्रुतिभ्यो भेदव्यपदेशाद्भिन्न इत्येकः पक्षः । 'तत्त्वमसि' (छा ६।१०।३) 'अयमात्मा ब्रह्म' (छा ६।४।५) इत्यादिश्रुतिभ्यो भेदस्यौपाधिकत्वादभेदव्यपदेशाद्ब्रह्मणोऽभिन्न एव जीव इति द्वितीयः पक्षः । अत्राभिधीयते सिद्धान्तः । प्रोदीरितश्रुतिषु भेदाऽभेदव्यपदेशादयं जीवो ब्रह्मणोंऽश एव । ब्रह्मणो जीवशरीरकत्वे सत्येव तत्त्वमसीत्यादौ सामानाधिकरण्यं मुख्यं भवति । अत एवैके शाखिनः 'ब्रह्मदाशा ब्रह्मदाशाः (आथर्वणश्रुतिः) इति सर्वजीवव्याप्तिमामनन्ति ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णात् । २ । ३ । ४४ ।

इतश्चांशो जीवः 'पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' (पु० सू०) इति मन्त्रवणात् ॥ ४४ ॥

अपि च स्मर्यते । २ । ३ । ४५ ।

'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः' (गी १५।७) इति स्मृतेश्च जीवो ब्रह्मांश एव ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवत्तु नैवं परः । २ । ३ । ४६ ।

नन्वंशत्वे जीवस्य तदीयदुःखानां ब्रह्मण्यपि प्रसक्तिः स्यादिति चोद्यम्परिहरति–प्रकाशादीति । तुना चोद्यनिराशः ।प्रकाशवतामंशुमालिप्रभृतीनां यथा प्रकाशोंऽशस्तथा ब्रह्मांशो जीवः । एवं ब्रह्मशरीरस्य जीवस्यांशत्वेऽपि शरीरदोषाणां यथा न शरीरिणि जीवे सम्बन्धस्तथांशभूतजीवनिष्ठानां कर्मप्रयुक्तसुखदुःखादिदोषाणां न परमात्मनि सम्बन्धः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च । २ । ३ । ४७ ।

'तत्र यः परमात्माऽसौ सनित्यो निर्गुणः स्मृतः । न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्र-

भिवाम्भसा' (वि० पु०) इत्यादिभिः स्मरन्ति च पराशरप्रभृतयोंऽशिनः परमात्मनो दोषराहित्यम् ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् । २ । ३ । ४८ ।

जीवस्य ब्रह्मांशत्वे समानेऽपि देहसम्बन्धादनुज्ञापरिहारावुपपद्येते । यथा यज्ञीयाग्नेर्ग्रहणानुज्ञा श्मशानाग्नेः परिहारस्तथा ब्राह्मणादिदेहवतो वेदाध्ययनानुज्ञा शूद्रादिदेहानाम्परिहारः ॥ ४८ ॥

असन्ततेश्चाव्यतिकरः । २ । ३ । ४९ ।

परमात्मनोंऽशत्वेऽप्यणुरूपस्य जीवस्य प्रतिशरीरं भिन्नत्वान्न भोगसांकर्यम् । मतान्तरे तु व्यतिकरः स्यादेवेति ध्येयम् ॥ ४९ ॥

आभास एव च । २ । ३ । ५० ।

अज्ञानरूपोपाधिस्वीकारेऽपि न दोषमुक्तिर्यतो ब्रह्मणोऽविद्यया जीवभावश्चेत्प्रकाशात्मकस्य तस्य स्वरूपतिरोधाने स्वरूपनाश एव स्यात् । चाच्छ्रुतिविरोधोऽपि ॥

अदृष्टानियमात् । २ । ३ । ५१ ।

देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्ये ब्रह्मण्यदृष्टादिभिरपि व्यवस्था न सम्भवति । यतोऽदृष्टादीनामप्युपाधिप्रयोजकानां तदविशेषात् ॥ ५१ ॥

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम । २ । ३ । ५२ ।

अदृष्टसरूपाभिप्रायविशेषेष्वपि स्वीक्रियमाणेषु न दोषनिर्मुक्तिः । यत उपाधि ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यान्यस्य वस्तुनोऽभावात । तद्विशिष्टम्ब्रह्मैव ॥ ५२ ॥

प्रदेशभेदादिति चेन्नान्तर्भावात् । २ । ३ । ५३ ।

नन्वच्छेद्येऽपि ब्रह्मण्युपहितप्रदेशस्य भेदादनुपहितांशः परिशुद्ध एवेति शक्यते व्यवस्थापयितुमिति चेन्न, उपाधिदेशानामनैयत्यात्सर्वत्र सञ्चरन्नुपाधिरुपहितमेवाखिलं ब्रह्म कुर्यात् । उपहितप्रदेशानामपि ब्रह्मान्तर्भावाद्ब्रह्मैव दोषविशिष्टंस्यात्तस्मादंश एव जीवः ॥ ५३ ॥ **इत्यंशाधिकरणम् ।**

इति श्रीमद्भगवद्रामानन्दान्वयप्रतिष्ठितश्रीमदनुभवानन्दस्वामिद्वारकेण ब्रह्मवित्स्वामिश्रीरघुवराचार्येण विरचितायां ब्रह्मसूत्रीयवेदान्तवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

तथा प्राणाः । २ । ४ । १ ।

एवं गतेन पादेन जीवस्वरूपं तद्भोगायतनस्थूलदेहारम्भकाकाशादिभूतसंभूति-मवधार्येदानीं सूक्ष्मदेहारम्भकेन्द्रियादिस्वरूपं विचिन्त्यते । तत्र प्राणानामुत्पत्तिर-स्तिनवेति संशयः । 'आत्मनः आकाशः सम्भूतः' (तै० २।१।) इत्युत्पत्तिप्रक-रणे प्राणोत्पत्तेरश्रवणात् । 'ऋषयो वाव ते अग्रे सदासीत् तदाहुः के ते ऋषय इति प्राणा वा व ऋषय इति(शतप० ६।१।१।) इति प्राणनित्यत्व श्रवणाच्च । नोत्प त्तिरस्तीति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते-'एतस्माज्जायते प्राणः मनः सर्वेन्द्रियाणि च' (मु० २।१।३) इति श्रुतेर्वियदादिवत्प्राणा उत्पद्यन्त एव । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्रआसीत्' (ऐ० १।१।१) इत्यादौ सृष्टेः प्रागात्मन एकस्यैवावस्थितिश्रवणाच्च । ऋषिश्रुतावर्षिपदेन परमात्मनो ग्रहणं न प्राणानाम् ॥ १ ॥

गौण्यसम्भवात् । २ । ४ । २ ।

एवं तर्हि 'आत्मन आकाशः सम्भूतः' इत्युत्पत्तिप्रकरणे प्राणोत्पत्त्यश्रुतत्वादे-तस्माज्जायते प्राणः, इति श्रुतिर्गौणी स्यादिति शङ्कां समाधत्ते-गौण्यसम्भवात् । विनिगमनाविरहात्समानश्रुतावुत्पत्तेः श्रवणादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधाच्च गौण्या असम्भव इत्यर्थः ॥ २ ॥

तत्प्राक् श्रुतेश्च । २ । ४ । ३ ।

वाक्प्राणमनसां 'अन्नमयं सोम्य ! मन आपो मयः प्राणस्तेजोमयी वाक्' (छा० ६।५।४) इति श्रुतौ तेजोऽबन्नपूर्वकत्वकथनात्प्राणपदबोध्यानामिन्द्रियाणा-मुत्पत्तिरस्त्येव ॥ ३ ॥ इति प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ।

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च । २ । ४ । ४ ।

तानीन्द्रियाणि सप्तैवोतैकादशेति संशयः । तत्र 'सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहितास्सप्त सप्त' (मु २।१।८) इति सप्तानां गतेरुपलम्भात् । 'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह बुद्धिश्च' (का० ५।६।१०) इत्यादौ सप्ता-नामेव विशेषितत्वाच्च सप्तैवेन्द्रियाणीति पूर्वः पक्षः ॥ ४ ॥

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् । २ । ४ । ५ ।

अत्र सिद्धान्तः । तुना पूर्वपक्षो निवर्त्यते । हस्तादयोऽपीन्द्रियाणि सन्ति । जीवोपकारकत्वमेवेन्द्रियत्वन्तच्च वाग्घस्तादीनामपि स्थिते शरीरेऽस्तीत्यतो नैवं

न सप्तैवेन्द्रियाणि, किन्तु 'दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश' (बृ० ३।९।४) इति श्रुतेरेकादशेन्द्रियाणि । आत्मशब्देनात्र मनो गृह्यते ॥ ५ ॥ इति सप्तगत्यधिकरणम् ।

अणवश्च । २ । ४ । ६ ।

इन्द्रियाख्यप्राणा विभवोऽथवाऽणव इति संशयः । तत्र 'त एते सर्व एव समास्सर्वेऽनन्ताः' (बृ० १।५।१३) इति श्रुतेर्विभव इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु–प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्ति' (बृ० ४।४।२) इत्युत्क्रान्तेः श्रवणादणव एव प्राणाः ॥ ६ ॥ इति प्राणाणुत्वाधिकरणम् ।

श्रेष्ठश्च । २ । ४ । ७ ।

सर्वेन्द्रियाणां मुख्यप्राणाधीनस्थितिप्रवृत्तिदर्शनात्तस्य श्रेष्ठत्वम् । स च श्रेष्ठः प्राण उत्पद्यते न वेति संशयः । तत्र 'आनीदवातं स्वधया तदेकम्' (ऋ० सं० ८।७।१७) इति प्रलयेऽपि प्राणनव्यापारस्य दर्शनाच्छ्रेष्ठत्वाच्च नोत्पद्यत इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु–चोऽप्यर्थः । 'एतस्माज्जायते प्राणः' (मु० २।१।३) इत्युत्पत्तिश्रवणाच्छ्रेष्ठः प्राणोऽप्युत्पद्यते ॥ ८ ॥ इति श्रेष्ठत्वाधिकरणम् ।

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् । २ । ४ । ९ ।

अयं प्राणो भूतवायुरुतक्रियाविशेषोऽथवा विशिष्टो वायुरिति संशयः । लोकव्यवहाराद्भूतवायुरेवाथवोच्छ्वासादिरूपतया क्रियैवेति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः' (मु० २।१।३) इति भूतवायो पृथगुपदेशान्न वायुरथवा क्रिया किन्तु ताभ्यां भिन्नो विशिष्टावस्थामापन्नो वायुरिति ॥ ९ ॥

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्टयादिभ्यः । २ । ४ । १० ।

ननु यदि वाय्वादिभ्यः पृथगुपदिष्टस्तर्हि वाय्वादिवत्तत्त्वान्तरं स्यादित्याशङ्कां परिहरति–चक्षुरादिवत्त्विति । तु शब्दः शङ्कानिवर्तकः । जीवोपकरणैश्चक्षुरादिभिस्सहोपदेशादिभ्यो हेतुभ्यश्चक्षुरादिवज्जीवोपकरणमेवायम् ॥ १० ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति । २ । ४ । ११ ।

करणं क्रिया तद्रहितत्वादस्य प्राणस्य न चक्षुरादिवदुपकारकता युज्यत इति दोषस्तु न शङ्क्यः यतश्चोपकारविशेषं शरीरेन्द्रियधारणं हि दर्शयति श्रुतिः 'यस्मिन्नुत्क्रान्त इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठः' (छा० ५।१।७) इति ११

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते । २ । ४ । १२ ।

प्राणापानादिनामभेदान्निश्वासादिकार्यभेदाच्च तत्वान्तरमेवास्त्विति शङ्कावसरो नास्ति । यतो यथा 'कामः सङ्कल्प' इत्यारभ्य 'सर्वं मन एव' (बृ० १।५।३) इति श्रुत्युक्तानां कामादीनां मनोवृत्तिरूपत्वं तथा 'प्राणोऽपान' इत्यारभ्य 'इत्येतत्सर्वं प्राण एव' (बृ० १।५।३) इति व्यपदेशात् प्राणवृत्तिरूपत्वमेवास्य न तत्त्वान्तरत्वम् ॥ १२ ॥ **इति वायुक्रियाधिकरणम् ।**

अणुश्च । २ । ४ । १३ ।

अयं प्राणो विभुरणुर्वेति संशयः । 'प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्' 'सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः' (बृ० १।३।२२) इत्यादिप्रमाणैर्विभुरेवेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति' (बृ० ४।४।२) इत्यादिश्रुतेरणुरेव श्रेष्ठः प्राणः ॥१३॥ **इत्यणुत्वाधिकरणम् ।**

ज्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदामननात् । २ । ४ । १४ ।

मुख्यः प्राण इन्द्रियाणि चेतीमानि स्वायत्तव्यापाराणि, उतान्यायत्तव्यापाराणीति संशये स्वायत्तव्यापारकाणीति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' (ऐते० २।४।) इत्यादिश्रुतेरग्न्यादिदेवतानां वागाद्यधिष्ठातृतयाऽऽमननादन्यदेवताधिष्ठितान्येव व्यापारभाञ्जीति ॥ १४ ॥

प्राणवताशब्दात् । २ । ४ । १५ ।

अथैवं प्राणादीनां देवतान्तराधिष्ठितत्वे प्राधान्येन जीवसम्बन्धः कथमित्युच्यते प्राणवतेति । देवतान्तराधिष्ठितत्वेऽपि सर्वेषां प्राणादीनां प्राधान्येन जीवसम्बन्धः शब्दादवगम्यते । 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणम्' (छा० ८।१२।४) इत्यादिश्रुतिर्जीवस्यैव प्राधान्येन करणैः सम्बन्धमभिधत्ते ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् । २ । ४ । १६ ।

जीवसम्बन्धस्य च स्वकर्मफलभोगाय भोगायतनेऽस्मिन् कलेवरे भोक्तृतया नित्यत्वात् । नान्यस्य कस्यापि तथोपपद्यते ॥ १६ ॥ **इति ज्योतिरधिष्ठानाधिकरणम् ।**

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् । २ । ४ । १७ ।

श्रेष्ठप्राणातिरिक्तास्ते च प्राणा एवोतेन्द्रियाणीति संशये प्राणशब्देन निर्देशात्सर्वे प्राणा एवेति पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते 'एतस्माज्जायते प्राणः मनः सर्वेन्द्रियाणि च'

(मु० २।१।३) अत्र प्राणेन्द्रियाणाञ्च पृथग्व्यपदेशाच्छ्रेष्ठप्राणव्यतिरिक्तास्ते प्राणा इन्द्रियाण्येव ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च । २ । ४ । १८ ।

नन्वेवं मुख्यप्राणस्यापीन्द्रियत्वमुपकारकरूपकार्यैक्यात्स्यान्नामभेदस्त्वकिञ्चित्कर इति शङ्कायामाह भेदश्रुतेरिति । 'तेह वाचमूचुः' (बृ० १।३।२) 'अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः' इति भिन्नमेव कार्यमभिदधत्या भेदश्रुतेः । सुषुप्ताविन्द्रियोपरम उच्छ्वासादिरूपाया प्राणवृत्तेस्त्वनुपरम इति वैलक्षण्याच्चैकादशेन्द्रियाणि प्राणादतिरिक्तान्येव ॥ १८ ॥ इतीन्द्रियाधिकरणम् ।

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् । २ । ४ । १९ ।

नामरूपव्याकरणं हिरण्यगर्भस्य कर्मोत तच्छरीरस्य ब्रह्मण इति संशये' 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छा० ६।३।२) इति श्रुत्या चतुर्मुखाख्यजीवस्यैवेदं कर्मेति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—सूत्रे तु शब्दः पक्षनिवर्तकः । 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि' (छा० ६।३।२) इति त्रिवृत्कुर्वतो ब्रह्मण एव नामरूपव्याकरणकर्तृत्वं तथोपदेशात् । 'सेयं देवतैक्षत'इत्यारभ्य 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि' (छा० ६।३।२) इत्यन्तया श्रुत्या नामरूपव्याकरणस्य परदेवताकर्तृकत्वोपदेशात् । एतत्कर्म चतुर्मुखादीनां न सम्भवति । तेषां तदानीमभावात् ॥ १९ ॥

मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च । २ । ४ । २० ।

ननु 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते' (छा० ३।५।१) इति चतुर्मुखसृष्टपदार्थेषु त्रिवृत्करणस्योपदिष्टत्वाज्जीवकर्तृकमेव नामरूपव्याकरणादिकमित्याह—मांसादीति— 'अन्नमशितमित्यादौ प्राणिभुक्तान्नादेः परिणामप्रकारः प्रोच्यते न तु त्रिवृत्करणम् । अन्यथा पुरीषादणीयस्त्वेन मांसमनसोराप्यतैजसत्वप्रसक्तिरनिवार्या स्यात् । 'अन्नमशितम्' इति भूमेरेव त्रैविध्यकथनं विरुध्यते । एवमितयोरप्तेजसोरपि त्रैविध्याभिधानं विरुध्येत । अतो नात्र त्रिवृत्करणोपदेशस्त्रिवृत्करणन्तु परमात्मकर्तृकमेव ॥२०॥

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः । २ । ४ । २१ ।

ननु यदि त्रिवृत्कृतानामेव परिणामोऽन्नमशितमित्यादावुच्यते तर्हि कथमन्नाद्येकरूपेणाभिधानमित्याशङ्कायामुच्यते । वैशेष्यादिति । तुशब्दः शङ्कामुच्छिनत्ति ।

भूम्यम्बुतेजसां त्रिवृत्कृतत्वेऽपि स्वभागाधिक्यादन्नादिवाद इति न दोषः । द्विरुक्ति-रध्यायसमाप्त्यर्था ॥ २१ ॥ इति संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ।

इति श्रीमद्भगवद्रामानन्दान्वयप्रतिष्ठितश्रीमदनुभवानन्दस्वामिद्वारकेण ब्रह्मवित्स्वामिश्रीरघुवराचार्येण विरचितायां ब्रह्मसूत्रीयवेदान्तवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । ३ । १ । १ ।

अथात्र साधनाध्याये परप्राप्त्युपाये चिन्त्यमाने-उपास्यवस्त्वतिरिक्तविषयविरक्तिसम्पादनायादौ जीवस्य देहान्तरगतिश्चिन्त्यते । तत्र भूतसूक्ष्मैः प्राणाधारभूतैरसंयुक्तोऽयं जीवो देहान्तरं प्रयाति आहो स्वित्तैः सम्परिष्वक्त एवेति संशयः । भूतसूक्ष्माणां देहान्तरेऽपि सौलभ्यादसम्परिष्वक्तः प्रयातीति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—देहान्तरयाने भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्त एव प्रयाति । एतच्च प्रश्ननिरूपणाभ्यामवगम्यते । छान्दोग्ये हि पञ्चाग्निविद्यायां श्वेतकेतुम्प्रति प्रवाहणकृतेषु पञ्चप्रश्नेष्वयमन्तिमः प्रश्नः । अत्र द्युलोकपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषिद्रूपाग्निषु श्रद्धासोमवर्षान्नरेतसामाहुतयः प्रोक्ताः । आसु चाहुतिषु श्रद्धापदाभिलप्यानामपामेव पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषशब्दवचनीयत्वमभिहितम् । आभ्यां देहान्तरं भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्त एव जीवो यातीत्यवगम्यते ॥ १ ॥

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् । ३ । १ । २ ।

प्रकृतप्रश्नप्रतिवचनयोरपामेव केवलानां गमनमुक्तं न तु समस्तानां भूतसूक्ष्माणामित्याशङ्कां समाधत्ते । त्र्यात्मकत्वादिति-तुना चोद्यं निरस्यति । त्रिवृत्कृतानामेवापामत्र प्रश्नप्रतिवचनयोरुक्तिस्तत्रापां भूयस्त्वादप्पदेनोक्तम् ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च । ३ । १ । ३ ।

'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' (बृ० ६।४।२) इत्यभिधीयमानं प्राणेन्द्रियाणां गमनं प्राणाद्याधारभूतभूतसूक्ष्मैरसहैव जीवो यातीत्यवगमयति ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरितिचेन्न भाक्तत्वात् । ३ । १ । ४ ।

ननु 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्' । (बृ० ५।२।१३) इति वागादीन्द्रियाणामग्न्यादिदेवतासु लयस्याभिधानान्न जीवेन सह गमनमिति चेन्न, 'ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशाः' (बृ० ५।२।१३) इत्यप्ययमनवाप्नुवद्भिर्लोमादिभिस्सह पाठादग्न्यादिषु वागाद्यप्ययश्रुतिस्तद्देवतासु भाक्तेति ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः । ३ । १ । ५ ।

'देवाः श्रद्धां जुह्वति' (छा० ५।४।२) इति प्रथमाग्नौ श्रद्धाहुतेरुक्ततयाऽबाहुतेरश्रवणात् कथमपां गतिर्जीवेन सहेति चेन्न, 'श्रद्धा वा आपः' इत्यादि श्रुतेरत्र श्रद्धाशब्देनाप एवोच्यन्ते । अत एवाप्सम्बन्धिनः प्रश्नस्य प्रतिवचनं श्रद्धां जुह्वति इत्यप्त्वेन श्रद्धाया ग्रहण एवोपपद्यते ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः । ३ । १ । ६ ।

ननु 'देवाः श्रद्धां जुह्वति'(छा० ५।४।२) इत्यादिवाक्यादप्संयुक्तस्य जीवस्य गमनं न श्रुतमिति चेन्न, 'अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्तेदत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति' (छा० ५।१०।३) इत्यादिवाक्यकदम्बेनेष्टादिकारिणां धूमाध्वना चन्द्रलोकगमनं स्पष्टं प्रतीयते ॥ ६ ॥

भाक्तं वानात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति । ३ । १ । ७ ।

नन्वेवं 'तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति' (छा० ४।१०।४) इति देवानां भक्ष्यत्वेनोक्तो जीवः कथम्भवेदित्याशङ्कामपनुदति । वा शब्दः शङ्काव्यावर्तकः । तद्देवानामन्नमित्यादिवचनं न जीवानामदनीयत्वं ते किन्त्वनात्मविदो देवभोगोपकरणतां भजन्त इत्यर्थज्ञापकत्वेन भाक्तम् । तथाहि दर्शयति श्रुतिः 'यथा पशुरेवं स देवानाम्' (बृ० १।४।१०) इति देवभोग्यत्वमात्रम् । अतो भूतसूक्ष्मैः सहित एव जीवो देहान्तरम्प्रयाति ॥ ७ ॥ **इति तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ।**

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च । ३ । १ । ८ ।

धूमाध्वना सोमलोकमुपेतानामिष्टादिकारिणां कर्मावसाने ततः प्रत्यावर्तनमाम्नायते । 'तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते' (छा० ५।१०।५) इत्यत्र संशयः । सोमलोकादवरोही निरनुशयोऽवरोहति सानुशयो वेति । तत्र यावत्सम्पातमुषित्वेति वचनादुपभुक्तसमस्तकर्मफल एवावरोहतीति पूर्वः पक्षः ।

अत्राभिधीयते—कृतस्य कर्मणोऽत्यये भुक्तशिष्टकर्मवानेवावरोहति। श्रुतिस्मृतिभ्यामयमर्थोऽवसीयते। 'तद्य इह रमणीयचरणा अभ्यासोह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्, अथ य इह कपूयचरणा अभ्यासो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन्' (छा० ५।१०।७) इति श्रुतेः 'प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेणेत्यारभ्य 'जन्म प्रतिपद्यन्ते' (गौतम) इत्यन्तस्मृतेः। अवरोहणञ्चारोहणक्रमेण तद्विपर्ययेण च भवति। तथाच चन्द्रमस आकाशं ततः पितृलोकमिति क्रमेणाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूम इत्यादि तद्विपर्ययेण च श्रुत्यनुगुणमवरोहणं निश्चीयते ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः। ३। १। ९।

ननु 'रमणीयचरणाः' इति श्रुतिर्ब्राह्मणादिजन्मनः कारणभूतं शुद्धाचारमभिधत्ते नत्वनुशयाख्यं भुक्तशिष्टं कर्मेति चेन्न, तच्छ्रुतिः कर्मोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिर्मन्यते ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्। ३। १। १०।

यदि कर्मण एव चरणश्रुत्याभिधानं न तु स्मार्ताचारस्य तदानर्थक्यमेवायातमाचारस्येति चेन्न, 'सन्ध्या हीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु' इत्याद्यनेकस्मृतेः कर्मण्यधिकृतिसम्पत्तये शुद्धाचारस्यापेक्षितत्वात् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृत एवेति तु बादरिः। ३। १। ११।

तु शब्दः पूर्वमतव्यावर्तकः मुख्यवृत्त्यैव चरणशब्देन सुकृतदुष्कृते उच्येते 'पुण्यं कर्माचरति' इत्यादि प्रयोगदर्शनात्। अतश्चरणशब्दस्य नोपलक्षणविधया कर्मज्ञापकत्वमिति बादरिराचार्यो मन्यते ॥ ११ ॥ **इति कृतात्ययाधिकरणम्।**

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम्। ३। १। १२।

इष्टादिकारिणामिवानिष्टादिकारिणामपि चन्द्रलोकगमनमस्ति न वेति संशये 'ये वैके चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' (कौषी० १।२) इत्यविशेषेणाभिधानादनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रलोकगमनं श्रुतम् ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गति दर्शनात्। ३। १। १३।

एवं तर्हीष्टानिष्टादिकारिणोरुभयोरविशेषेणैव सोमलोकगतिर्भवेदित्याशङ्कामपनुदन्नाह—संयमन इति—तुशब्दः शङ्कां निवर्तयति—अनिष्टादिकारिणां सोमलोकारोहावरोहौ संयमने यमलोके यमवशवर्तितया यामी यातना अनुभूयैव भवतो नेतरथा। 'अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनःपुनर्वशमापद्यते मे' (का० ६।२)

इति यमलोकगतेर्दर्शनात् ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च । ३ । १ । १४ ।

'सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन् किल' (वि० पु० ३।१।५) इत्येवं स्मरन्ति च मुनयः ॥ १४ ॥

अपि च सप्त । ३ । १ । १५ ।

सप्त नरकान् रौरवादानपि दुष्कृतभोगस्थानतया स्मरन्ति ॥ १५ ॥

तत्रापि च तद् व्यापारादविरोधः । ३ । १ । १६

ननु रौरवादिनरकेषु कथ यमवशवर्तित्वमित्याह—रौरवादिष्वपि यमकृत एव व्यापारस्तस्मादविरोधः ॥ १६ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् । ३ । १ । १७ ।

पञ्चसूत्र्या पूर्वपक्षितस्यानेन सिद्धान्तयति—तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । अनिष्टादिकारिणां न सोमे गतिरुपपद्यते । यतो विद्यायाः कर्मणश्च फलं ब्रह्मप्राप्तिश्चन्द्रप्राप्तिरिति तल्लब्धय एव देवयानपितृयाणयोरुपयोगः । 'तद्य इत्थं विदुर्येचेऽमेरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति' अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति' इति प्रकृतत्वात् । एवं च 'चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति, इति श्रुतेरिष्टादिकारिणः सर्वे चन्द्रमसमेव गच्छन्तीत्यादिरर्थो युक्तः ॥ १७ ॥

न तृतीये तथोपलब्धेः । ३ । १ । १८ ।

ननु पञ्चमाहुतेश्चन्द्रावरोहणपूर्वकदेहारम्भकत्वश्रवणादनिष्टादिकारिणामपि देहारम्भाय चन्द्रगमनमावश्यकमिति शङ्कामपाकरोति—नेति । पापकर्मणां क्षुद्रजन्तूनां देहारम्भाय न पञ्चमाहुत्यपेक्षा । तथोपलब्धेः । 'अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते, (छा० ५।१०।८) इति तृतीयस्थानस्य पापिनो द्युलोकगतेरश्रवणात् पञ्चमाहुतेरनपेक्षाया उपलब्धेः ॥ १८ ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके । ३ । १ । १९ ।

पुण्यात्मनामपि देहारम्भाय न पञ्चमाहुतेर्नैयत्यमस्ति । द्रौपद्यादीनां तदनपेक्षयैव देहारम्भो लोके स्मर्यते ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च । ३ । १ । २० ।

दर्शनं श्रुतिः 'तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवत्याण्डजं जीवज-मुद्भिज्जम्, (छा० ६।३।१) इति। तस्मादुद्भिज्जस्वेदजयोराहुत्यनपेक्षत्वम्। दृश्यते ॥ २० ॥

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य। ३। १। २१।

'अण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्' इति श्रुतौ तृतीयेनोद्भिज्जशब्देन संशोकजस्य स्वेदजस्यापि सङ्ग्रहः। अतोऽनिष्टादिकारिणां न सोमलोकगतिरिति ॥ २१ ॥ **इत्यनिष्टादिकार्यधिकरणम्।**

तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः। ३। १। २२।

इष्टादिकारिणां सोमलोकादवरोहणमित्थं श्रूयते 'अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशम्' (छा० ५।१०।५) इत्यत्र संशयः। किमेषामाकाशादिप्राप्तौ तत्त पापत्तिरुत तत्सादृश्यमिति। तत्र सोमरूपापत्तिवदाकाशादिरूपापत्तिरिति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु—आकाशादिसादृश्यापत्तिरेव। सुखाद्यनुभवाय चन्द्रादिरूपापत्ते-रावश्यकत्वम्। आकाशादिप्राप्तौ तु सुखाद्यननुभवात्सादृश्यापत्तिः। अत एव सुखा-द्यनुभवाभावोपपत्तेः ॥ २२ ॥ **इति साभाव्यापत्तिरधिकरणम्।**

नातिचिरेण विशेषात्। ३। १। २३।

आकाशादिप्राप्तौ तत्र तत्रातिचिरं तत्सादृश्यापत्तिराहोस्विन्नातिचिमिति संशयः। अतिचिरमिति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रतरम्' (छा० ५। १०।६) इति व्रीह्यादिभावे चिरेणावस्थानस्य विशिष्योक्तत्वात्तदप्रिमेष्वाकाशादिषु नातिचिरेणावस्थानम् ॥ २३ ॥ **इति नातिचिराधिकरणम्।**

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात्। ३। १। २४।

छान्दोग्ये 'त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते' (छा० ५।१०।६) इत्यवरोहणश्रुतिरस्ति तत्र किमेषामनुशयवतां जन्माभिधीयत उता-न्यजीवाधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु संश्लेषमात्रमिति संशयः। 'जायन्ते' इति श्रवणाज्ज-न्मैवेति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु—अन्यैर्जीवैरधिष्ठितेषु व्रीह्यादिष्वाकाशादिवत् संश्लेषमात्रं भवति। यत इष्टापूर्तादेः कर्मणो भुक्ततया तदतिरिक्तस्यानुशयभिन्नस्य फलोपजननयोग्यस्य कर्मणोऽभावाज्जन्मानुपपत्तेरतः संश्लेषमात्रम् ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्। ३। १। २५।

नन्वग्निष्टोमादेरिष्टस्य कर्मणो हिंसाऽश्लिष्टतयाऽशुद्धं तदिति तत्फलदुःखभो-

गाय व्रीह्यादिषु जन्म एव कुतो न स्यादिति चेन्न, यजेतेत्यादि विधिशब्दात्तस्य पुण्यजनकत्वेन दुःखफलत्वाभावात् ॥ २५ ॥

रेतः सिग्योगोऽथ । ३ । १ । २६ ।

अवरोहतामनुशयिनां व्रीह्यादिभावमुपेत्य रेतः सिग्योथ श्रूयते 'यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तदुभय एव भवति' (छा० ५।१०।६) इति । अतो रेतःसिचि यथा योगस्तथा व्रीह्यादिष्वपियोगमात्रमेव ॥ २६ ॥

योनेः शरीरम् । ३ । १ । २७ ।

एवमवरोहतामनुशयिनां योनिप्राप्तिस्ततः शरीरमुत्पद्यते । इदमेवानुशयभोगाय मुख्यं जन्म । तस्मादितः पूर्वमाकाशादिषु संयोगमात्रमेव ॥ २७ ॥ इत्यन्याधिष्ठिताधिकरणम् ।

इति श्रीमद्भगवद्रामानन्दान्वयप्रतिष्ठितश्रीमदनुभवानन्दस्वामिद्वारकेण ब्रह्मवित्स्वामिश्रीरघुवराचार्येण विरचितायां ब्रह्मसूत्रीयवेदान्तवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि । ३ । २ । १ ।

एवं वैराग्याय जन्मिनो जाग्रदवस्थामवधार्य सम्प्रति स्वप्नावस्था विचार्यते । बृहदारण्यके 'न तत्र रथा न रथयोगा' इत्यारभ्य अथ वेशान्ताः पुष्करिणीः स्रवन्तीः सृजते स हि तत्र कर्त्ता' (बृ० ४।३।१०) इति स्वप्नमधिकृत्योक्तम् । तत्र संशयः किं स्वाप्निकानामर्थानां स्रष्टा जीव उत परमात्मेति । 'सृजत' इति कर्तृत्वं जीवस्यैव हि श्रुतिराहेति पूर्वः पक्षः ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च । ३ । २ । २ ।

स्वाप्निकानामर्थानां निर्मातारं चैके शाखिनः प्रत्यगात्मानमेवामनन्ति 'य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः' (का० १।५।८) इत्यत्र कामपदेन पुत्रादय एवोच्यन्ते ॥ २ ॥

मायामात्रन्तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । ३ । २ । ३ ।

अत्र सिद्धान्तयति । तु शब्देन पूर्वपक्षो व्यावर्त्यते । स्वप्ने महाश्चर्यकरं रथादिकं परमात्मसृष्टम् स्वप्नप्रेक्षकैकानुभाव्यत्वेनाशुविनाश्यत्वेन चाश्चर्यरूपत्वम् ।

एवं प्रकारायाः सृष्टेः सामर्थ्यं शाश्वतिकसत्यसङ्कल्पस्य मायिनः परमपुरुषस्यैव न जीवस्य । तस्य संसरतः सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणजातेनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । कामं काममित्यपि वाक्यं परपरमेव ॥ ३ ॥

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ । ३ । २ । ४ ।

यद्यपि प्रत्यगात्मनोऽप्यपहतपाप्मत्वादिकं स्वाभाविकं तथापि संसारदशायां परमात्मसङ्कल्पविशेषात्कर्मणस्तिरोहितं तस्मादेव चास्य बन्धमोक्षौ स्तः । तदाह श्रुतिः 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते' इति ॥ ४ ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि । ३ । २ । ५ ।

देवादिदेहसम्बन्धात्प्रलयसमये च सूक्ष्माचित्सम्बन्धादस्य प्रत्यगात्मनः स्व-स्वरूपस्य तिरोभावोऽस्ति ॥ ५ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः । ३ । २ । ६ ।

'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धं तत्र जानीयात्तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने' (छा० ५।१।९) इत्यादि श्रुतेरयं स्वप्नः शुभाशुभयोः सूचकः । एवमाचक्षते तद्विदः 'अथ पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तञ्च पश्यति स एनं हन्ति' इति । तस्मात्स्वाप्नानर्थान् परः सृजति न जीवः ॥ ६ ॥ **इति सन्ध्याधिकरणम् ।**

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च । ३ । २ । ७ ।

जीवसुषुप्तिस्थानस्य भेदः श्रुतिषूपलभ्यते 'आसु तदा नाडीषु सृप्तो भवति' (छा० ८।६ ३) 'य एषोऽन्तर्हृदयाकाशस्तस्मिञ्शेते' (बृ० २।१।१७) 'यत्रै-तत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति' (छा० ६।८।१) 'ता-भिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते' (बृ० २।१।१९) इति । तत्र नाडीब्रह्मपुरीतद्रू-पाणां सुषुप्तिस्थानानां विकल्पः समुच्चयो वेति संशयः । एकसुषुप्तिस्थानेऽनेकश्रु-तीनां विभिन्नस्थानाभिधायिनीनामसङ्गत्या विकल्प इति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधी-यते-तत्स्वप्नाभावः सुषुप्तिर्नाडीपुरीतद्ब्रह्मसु युगपद्भवतीति समुच्चय एव । त-च्छ्रुतेः । तेषां नाडीपुरीतद्ब्रह्मणाञ्च सुषुप्तिस्थानत्वेन श्रुतेः प्रासादशयननिकेतन-पर्य्यङ्केषु युगपच्छयनवदत्रापि नाडीपुरीतद्ब्रह्मसु शयनमुपपद्यते । कार्यभेदा-त्समुच्चय एव ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् । ३ । २ । ८ ।

परमात्मैव जीवस्य साक्षात्सुषुप्तिस्थानम् । अत एवास्मात्प्रबोधः । सत आ-

गम्य नविदुः सत आगच्छामह इति, इत्युपपद्यते ॥ ८ ॥ **इति तदभावाधिकरणम्।**

स एव तु कर्मानुस्मृति शब्दविधिभ्यः। ३। २। ६।

किं सुषुप्त्यनन्तरं यः कश्चिदपि जीव उत्तिष्ठति, आहोस्विद्यः सुप्तः स एवेति संशये सुषुप्त्यवस्थायां ब्रह्मसम्पन्नस्य तस्यैवोत्थानं न सम्भवतीति कश्चिदन्य एवोत्तिष्ठतीति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु–तुना पक्षो व्यावर्त्यते। सुषुप्तेः प्रागुपार्जितानि कर्माणि तेनैवाविद्योत्पत्ति भोक्तव्यानीति हेतोः सुषुप्त्यवस्थायाः पूर्वमनुष्ठितानां कार्याणामनुस्मृतेः 'यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति' (छा० ६।१०।२) इति शब्दात् 'आत्मावारे द्रष्टव्यः' (वृ० ४।५।६) इत्यादिविधिभ्यश्च स एव जीव उत्तिष्ठति ॥ ९ ॥ **इति कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम्।**

मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात्। ३। २। १०।

मूर्च्छितमधिकृत्य विचार्यते। किं मूर्च्छावस्था जागराद्यवस्थास्वेवान्तर्भूतोतावस्थान्तरमिति संशयेऽवस्थान्तरस्याप्रसिद्धया, आस्वेवास्थास्वन्तर्भूतेति पूर्वः पक्षः सिद्धान्तस्तु–मूर्च्छिते यावस्था सा मरणायार्धसम्पत्तिरेव। न ह्यस्याः कासुचिदवस्थास्वन्तर्भावः सम्भवति। आकारादिवैलक्षण्यात्। अतः परिशेषान्मरणायार्धसम्पत्तिरेव मूर्च्छा ॥ १० ॥ **इति मुग्धाधिकरणम्।**

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि। ३। २। ११।

एवं विरक्त्यर्थं जीवावस्थास्सन्निरूप्योपेयस्वरूपं विचार्यते। तत्र जागराद्यवस्थावतो जीवस्य यथा दोषास्पदत्वं तथा परस्यापि दोषाश्रयत्वमस्ति नेति संशयः। शरीराधिष्ठितत्वाविशेषात्परस्यापि तथा दोषास्पदत्वमस्त्येवेति पूर्वः पक्षः। अत्राभिधीयते–नस्थानतोऽपि पृथिव्यादिषु जीवे चान्तरवस्थितस्यापि परस्य न दोषास्पदत्वम्। यतः सर्वत्र श्रुतिस्मृतिषु निर्दोषत्वकल्याणगुणाश्रयत्वरूपोभयलिङ्गत्वं तस्य प्रसिद्धम्। ताश्च श्रुतिस्मृतयः 'अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः' (छा० ८। ७।१) 'निरवद्यं निरञ्जनम्' यः सर्वज्ञः सर्ववित्, (मु० १।१।९) 'सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः' (छा० ८।७।१) 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा' (गी०) 'समस्तहेयरहितम्' (वि० पु०) 'समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ' (वि० पु०) इत्याद्याः ॥ ११ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्। ३। २। १२॥

ननु जीवस्याऽप्युभयलिङ्गत्वमुक्तं प्रजापतिवाक्ये तथापि देवमनुष्याद्यवस्था-भेदात्तस्य दोषाश्रयत्वमस्त्येव। एवमेव परस्यापि दोषास्पदत्वं स्यादेवेति चेन्न, प्रत्येकमतद्वचनात्। 'एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः' (बृ० ३।७।३) इत्येवं रूपेण शरीरत्वेन प्रत्येकमुक्त्वा तत्रामृतत्वप्रतिपादनाद्दोषराहित्यमेवावगम्यते। जीवस्याविद्यया तिरोहितस्वरूपत्वात्पुण्यपापरूपकर्मफलभोगादिदोषास्सम्भवत्येव ॥ १२ ॥

अपि चैवमेके । ३ । २ । १३ ।

अपि चैवं जीवस्य दोषभागित्वं परस्य तद्राहित्यमेके शाखिनोऽभिदधते 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' (मु० ३।१।१) इति ॥ १३ ॥

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् । ३ । २ । १४ ।

ननु जीववदीश्वरस्यापि शरीरित्वेन नामरूपभाक्त्वात्कर्मफलभोक्तृत्वमवर्जनीयं स्यादिति चेन्न परस्य प्रधानत्वान्नामरूपभाक्त्वेऽपि जीववत्कर्मकृतनामरूपराहित्यान्न तत्फलभोगित्वमिति शुद्धमेव तत् ॥ १४ ॥

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् । ३ । २ । १५ ।

'सत्यं ज्ञानम्' ज्तोतिषां ज्योति'रित्यादिश्रुतीनामवैयर्थ्याय प्रकाशस्वरूपं ब्रह्म सदपि 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' (मु० १।१।९) इत्यादि श्रुतीनामवैयर्थ्याय कल्याणगुणाकरत्वमप्यक्षतमित्युभयलिङ्गत्वमेव परस्य ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् । ३ । २ । १६ ।

'सत्यं ज्ञानम्' इति वाक्यं प्रकाशमात्रं ब्रह्मेत्यभिदधदपि तस्य स्वाभाविककल्याणगुणाकरत्वं न वारयति ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते । ३ । २ । १७ ।

'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' (श्वे० ६।९) 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्यादिवेदान्तगणो दर्शयति निर्दोषत्वं कल्याणगुणाकरत्वं च ब्रह्मणः। स्मर्यतेऽपि च 'सर्वज्ञः सर्वकृत्सर्वशक्तिज्ञानबलर्द्धिमान्। अन्यूनश्चाप्यवृद्धिश्च स्वाधीनो नादिमान् वशी' (वि० पु० ५।१।४७) इत्यादिषु तथा ॥ १७ ॥

अतएव चोपमा सूर्यकादिवत् । ३ । २ । १८ ।

परस्य स्वाभाविकोभयलिङ्गत्वेन पृथिव्यादिष्ववस्थितस्यापि न स्थानकृतदोषलेशः। अतएव शास्त्रेषु 'आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत्। तथात्मैको ह्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमान्' (याज्ञ० ३।१।४) इत्युपमा दीयते ॥ १८ ॥

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् । ३ । २ । १९ ।

तु शब्दश्चोद्यं द्योतयति । यथार्थतोऽम्बुन्यस्थितो भानुर्भ्रान्त्या भासते न तथाऽनवस्थितः परः । स तु यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिश्रुतिभिर्यथार्थतोऽवस्थित इति कथं दृष्टान्तदार्ष्टान्तयोः साम्यम् ॥ १९ ॥

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवं दर्शनाच्च । ३ । २ । २० ।

चोद्यं परिहरति । सलिलावलम्बितभानोर्न तद्गतवृद्धिह्रासभाक्त्वं वास्तविकम् नवा जलीयशैत्यादिधर्मसम्बन्धः । एवं परमात्मनः पृथिव्याद्यन्तरवस्थितस्यापि न तदीयधर्मैः सम्बन्ध इत्येतावतैव दृष्टान्तदार्ष्टान्तयोः सामञ्जस्यान्नोभयलिङ्गत्वे किञ्चिद्बाधकम् ॥ २० ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः । ३ । २ । २१ ।

ननु 'नेति नेती'त्यखिलप्रपञ्चस्य निषेधेन निर्विशेषं ब्रह्मावतिष्ठत इति नोभयलिङ्गता सम्भवतीत्याह—प्रकृतैतावत्त्वमिति—'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तञ्चैवामूर्तञ्च' (बृ० २।१।१) इत्यादिना सादरं यद्ब्रह्मरूपमुक्तं तस्यैव नेति नेतीत्यादिना निषेधे श्रुतेर्विसंवादितापत्तिरनिवार्या स्यादतो नेति नेतीतिवाक्यं प्रकृतैतावत्त्वं ब्रह्मणः प्रतिषेधति—यत्पूर्वं प्रकृतं तद्ब्रह्मैतावन्मात्रं नेति 'नेति नेति' इत्यनेनेयत्ता निषिध्यते । ततो ब्रवीति च भूयः । यतस्ततः पूर्वोक्ताद्भूयो गुणजातं ब्रवीति 'नह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति' (बृ० २।३।६) परब्रह्मणः श्रीरामात्स्वरूपतो गुणतश्चोत्कृष्टमन्यन्नास्तीत्यर्थ । 'सत्यस्य सत्यम्' इति च तस्य नामधेयम् । "प्राणावै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इति च तन्निरुक्तिः । प्राणशब्देन तद्विशिष्टजीवात्मानो गृह्यन्ते । तेभ्योऽप्यस्य परमात्मनोऽकर्मवश्यत्वेन सत्यत्वात् । जीवस्य तु न तथेत्युच्यते । तस्मादुभयलिङ्गमेव ब्रह्म ॥ २१ ॥

तदव्यक्तमाह हि । ३ । २ । २२ ।

ननु 'नेति नेती'त्यनूद्यमानं सविशेषं निषिध्य सन्मात्रं निर्विशेषमेव ब्रह्म प्रत्यक्षेण गृह्यते इत्याशङ्काम्परिहरति । तद् ब्रह्माव्यक्तमेव न प्रमाणान्तरगम्यमिति हि शास्त्रमाह—'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा' (मु० ३ १।८) इति ॥ २२ ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । ३ । २ । २३ ।

प्रमाणान्तरागोचरस्यापि ब्रह्मणो निरतिशयप्रेम्णा समाराधने सति साक्षात्कारो भवत्येव । एतच्च 'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्वस्ततस्तु तम्पश्यते निष्कलं ध्यायमानः'

(मु० ३।१।८) 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' (का० १।३।१२) 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' (मु० ३।२।३) 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवं विधोऽर्जुन। ज्ञातुं द्रष्टुञ्च तत्वेन प्रवेष्टुञ्च परन्तप' (गी० ११) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते ॥ २३ ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ३ । २ । २४ ।

समुपासनात्मके कर्मण्यभ्यासात्प्रकाशो दर्शनं यथाभूत्तथा प्रकाशादिवन्मूर्तामूर्तादिविशिष्टत्वमप्यविशेषेण प्रतीयते। 'अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति' (बृ० १।४।१०) इति श्रुतेरतोन मूर्तादिप्रपञ्चनिषेधः किन्तु प्रकृतैतावत्त्वस्यैव ॥ २४ ॥

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् । ३ । २ । २५ ।

अतः प्रोक्तहेतुभिरनन्तेन दिव्यकल्याणगुणगणेन नित्ययोगो ब्रह्मणोऽस्त्येव। तथा हि सत्युभयलिङ्गत्वमपि सिद्धम् ॥ २५ ॥ **इत्युभयलिङ्गाधिकरणम् ।**

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् । ३ । २ । २६ ।

एवं चिदचिदात्मकमूर्तामूर्तप्रपञ्चस्य ब्रह्मपरत्वे केन प्रकारेण तस्य ब्रह्मरूपतेति विचार्यते। तत्र 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्' (श्वे० ४।९) इति भेदव्यपदेशात् 'तत्वमसि' इति। चाभेदव्यपदेशात्संशयः। किं ब्रह्मणोऽचिद्रूपेण परिणामोऽथवा प्रभाप्रभावदेकजातियोगेनोत जीववद्ब्रह्मशरीरतया तद्विशेषणत्वेनेति। तत्र श्रुतिषु भेदाभेदव्यपदेशादहेः कुण्डलभाववद्ब्रह्मैवाचिद्रूपेण परिणमत इति प्रथमः पक्षः।

प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्त्वात् । ३ । २ । २७ ।

वेति पक्षव्यावृत्तौ—यथा तेजस्त्वरूपेण जातियोगात्प्रकाशतदाश्रययोरभेदो भेदश्चेत्युभयं व्यपदिश्यते। एवमचिद्ब्रह्मणोरप्युभयव्यपदेशः ॥ २७ ॥

पूर्ववद्वा । ३ । २ । २८ ।

वेत्युभयपक्षपरिवृत्तौ—यथा पूर्वत्र 'अंशो नानाव्यपेशात्' (ब्र० सू०) 'प्रकाशादिवत्तु नैवं परः' (ब्र० सू०) इत्युभयव्यपदेशसिद्धये निर्दोषत्वाय च पृथक्सिद्धविशेषणतयात्मनोंशत्वमुक्तम्। तथैवाचिद्वस्तुनोऽपि पृथक्सिद्ध्यनर्हविशेषणतया शरीरादिवद्भेदाभेदव्यपदेशः सम्यगुपपद्यते ॥ २८ ॥

प्रतिषेधाच्च । ३ । २ । २९ ।

'नास्य जरयैतज्जीर्यति' (छा० ८।१।५) इत्यादिभिरचिद्धर्माणां प्रतिषेधाच्च

निर्दोषत्वहानिः । तथाचांशांशित्वेऽचिद्वस्तुनो न कोऽपि दोषः ॥ २९ ॥ इत्यहि-कुण्डलाधिकरणम् ।

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । ३ । २ । ३० ।

एवमुभयलिङ्गत्वविशिष्टं जगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणं ब्रह्मैवेत्यवधारितम् । अथेदानीं तत्परत्वे विचार्यते । तत्रास्मादपि किञ्चित्तत्त्वं परमस्ति न वेति संशयः । तत्रास्मादपि परं तत्वमस्ति 'अथ य आत्मा स सेतुः' (छा० ८।४।१) 'एतं सेतुं तीर्त्वा' (छा० ८।४।२) 'चतुष्पाद्ब्रह्म' (छा० ३।१८।२) 'अमृतस्यैष सेतुः' (मु० २।२।५) 'परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' (मु० ३।२।८) 'ततो यदुत्तरतरम्' इत्यादिश्रुतिभिः सेतुत्व,तरितव्यत्व,परिमितत्व,प्रापकत्व,भेदव्यपदेशेभ्य एतस्मादन्यत्परमस्तीत्यवगम्यत इति पूर्वः पक्षः ॥ ३० ॥

सामान्यात्तु । ३ । २ । ३१ ।

अत्राभिधीयते सिद्धान्तः । तु शब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । एषां लोकानामसम्भेदाय, (छा० ८।४।१) इति तस्मिन्नेव वाक्येऽखिलजगन्मर्यादाव्यवस्थापकत्वेन परब्रह्मणः प्रसिद्धसेतुवद्व्यपदेशः न तरितव्यत्वेन । तरतिरत्र प्राप्तिवचनः ॥ ३१ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् । ३ । २ । ३२ ।

'चतुपाद्ब्रह्म' इत्युन्मानव्यपदेश उपासनार्थः वाक्पादः चक्षुःपाद इतिवत् ॥ ३२ ॥

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् । ३ । २ । ३३ ।

अपरिच्छिन्नस्यापि परब्रह्मणोऽनुचिन्तनार्थं प्रतिपन्नस्थानैः परिच्छिन्नत्वं सम्भवति, गवाक्षावस्थितप्रकाशादिवत् ॥ ३३ ॥

उपपत्तेश्च । ३ । २ । ३४ ।

'अमृतस्यैष सेतुरिति प्रापकत्वव्यपदेशोऽप्युपेये ब्रह्मणि 'यमेवैष वृणुते स तेन लभ्य' इत्यादिश्रुतिभिः स्वस्यैव प्रापकत्वेन सुतरां सङ्गच्छते ॥ ३४ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् । ३ । २ । ३५ ।

'यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्' (श्वे० ३।९) इत्यादिश्रुतिभिरस्मात्परस्यान्यस्य प्रतिषेधान्नान्यदितः परं तत्वम् ॥ ३५ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः । ३ । २ । ३६ ।

'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्' (श्वे० ३।९) 'नित्यं विभुं सर्वगतम्' (मु० १।१।६) 'विश्वव्यापी राघवो यस्तदानीम्' (रा०पू०.ता०) इत्यायामशब्देभ्यः

सर्वव्याप्तिवाचिशब्देभ्योऽनेन परमपुरुषेण सर्वस्य व्याप्तत्वमवगम्यते तस्माद् 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तै०) 'सीतारामौ तन्मयावत्र पूज्यौ जातान्याभ्यां भुवनानि सप्त (रा० पू० ता०) इत्यादिश्रुतिभिरभिहिताज्जगन्निमित्तोपादानकारणभूतादस्मात्परमपुरुषात्परं किमपि नास्तीति सिद्धम् ॥ ३६ ॥ **इति पराधिकरणम् ।**

फलमत उपपत्तेः । ३ । २ । ३७ ।

एवं निरङ्कुशैश्वर्यशालिनः परमात्मन एव सर्वपरत्वमभिधाय फलदत्वमपि तस्यैवेति विचिन्त्यते । तत्रेष्टादिकर्मण एवापूर्वद्वारा फलमुपजायत उतानुष्ठितकर्मणः प्रीतात्परमपुरुषादितिसंशये लोके तत्तत्कर्मसमनन्तरं स्वत एव फलनिष्पत्तिदर्शनात् कर्मण एव फलमिति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—ऐहिकामुष्मिकापवर्गादिफलमतः परमात्मन एवावाप्यते । आशुविनाशिभिरसम्बद्धैरचेतनैश्च कर्मभिः फलं नोत्पत्तुमीष्टे । परमात्मनस्त्वनन्यभक्तिप्रीतात्स्वाभाविकज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजःसमन्वितात्कर्मफलं जीवस्योपपद्यते ॥ ३७ ॥

श्रुतत्वाच्च । ३ । २ । ३८ ।

'स वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानः' (बृ० ४।४।२४) इति कर्मफलं परमात्मैव प्रयच्छतीति श्रूयते ॥ ३८ ॥

धर्मं जैमिनिरत एव । ३ । २ । ३९ ।

लोके कृषियज्ञादिकर्मणां साक्षात्परम्परया वा फलोपलब्धिर्दृश्यते । 'पुण्यः पुण्येन कर्मणा पापः पापेन, 'अथ खलु क्रतुरस्मिंल्लोके भवति तथेतः प्रेत्य भवति' (छा० ३।१४।१) 'रमणीयचरणाः रमणीयां योनिमापद्येरन्' (छा० ५।१०।७) इत्यतः श्रुत्युपपत्तिभ्यामेव, इष्टोपासनादिरूपधर्मादेव फलं जायत इति जैमिनिर्मन्यते ॥ ३९ ॥

पूर्वन्तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् । ३ । २ । ४० ।

तुरुक्तपक्षं निवर्तयति । पूर्वमुक्तं परमात्मानमेव फलदं भगवान् बादरायणो मन्यते । हेतुव्यपदेशात् । वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति' (यजु०) इति वायुशरीरकस्य परमात्मन एव फलप्रदत्वव्यपदेशात् । 'यो वायौ तिष्ठन्नित्यादिश्रुतेर्वायौ परमपुरुषस्यावस्थानात् । एवञ्च विष्ण्यंशेऽपेक्षिते फलो-

पलब्धिप्रकारे वाक्यशेषेणैव सिद्धे नान्यथा कल्पनीय इति परमात्मन एव फलमुप-
पद्यते ॥ ४० ॥

स्मर्यते च । ३ । २ । ४१ ।

'लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान्' (गी० ७,) इति स्मर्यते
च परमात्मन एव फलम् ॥ ४१ ॥ इति फलाधिकरणम् ।

इति श्रीमद्भगवद्रामानन्दान्वयप्रतिष्ठितश्रीमदनुभवानन्दस्वामिप्रचारकेण ब्रह्मवित्स्वामिश्रीरघुवराचार्येण विरचितायां ब्रह्मसूत्रीयवेदान्तवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । ३ । ३ । १ ।

अथानेन पादेन ब्रह्मोपास्तौ गुणोपसंहारादिनिर्णयाय विद्याभेदाभेदौ विचार्येते ।
किं विभिन्नेषु वेदान्तेषु श्रुतानां दहरादिविद्यानामेकत्वं नानात्वं वेति संशयः । तत्र
प्रकरणान्तरस्याविशेषश्रुतेश्च विद्याभेदकत्वाद्भिन्नविद्यात्वमिति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधी-
यते—'विद्यात्' इत्यादिविधीनां फलसंयोगरूपसमाख्यानाद्यविशेषात्सर्वेषु वेदान्तेषु
दहरादिविद्यानामेकत्वमेव ॥ १ ॥

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि । ३ । ३ । २ ।

प्रकरणभेदान्न विद्यैक्यमिति चेन्न, एकस्यामपि विद्यायां प्रतिपत्तृभेदात्प्रकर-
णान्तरत्वमुपपद्यते । अत एव पुनः श्रवणस्याप्यर्थवत्त्वम् ॥ २ ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः । ३ । ३ । ३ ।

आथर्वणिकानां शिरोव्रतस्य 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यै-
स्तु चीर्णम्' (मु० ३।२।१०) इति विशेषोपदेशान्नान्न नियमो विद्या भिन्नेत्यत
आह—स्वाध्यायस्येति—स्वाध्यायस्यैवाङ्गत्वं शिरोव्रतस्य न विद्यायाः । वेदव्रतो-
पदेशग्रन्थे तथात्वेन स्वाध्यायाङ्गत्वेन शिरोव्रतं समामनन्ति 'नैतदचीर्णव्रतोऽधीते'
(मु० ३।२।११) इत्यध्ययनशब्दाधिकाराच्चावगम्यते । श्रुतौ ब्रह्मविद्यामिति ब्रह्म-
शब्दस्य वेदपरत्वात् । यथा सवहोमास्तत्रैवानुष्ठेया नान्यत्र तथा शिरोव्रतमध्य-
यन एवेति नियमः ॥ ३ ॥

दर्शयति च । ३ । ३ । ४ ।

श्रुतिरेव दर्शयति । 'सर्वेवेदा यत्पदमामनन्ति' (का० २।१५) इति सर्व वेदान्त वेद्यस्य ब्रह्मण एकत्वेन तदुपासनभूतानां सर्वासां विद्यानामेकत्वम् ॥ ४ ॥

उपसंहारेऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च । ३ । ३ । ५ ।

चोऽवधारणे । समाने विध्यैक्ये सति वेदान्तरोक्तानां गुणानामन्यत्राप्युपसंहारो विधिशेषवत्कर्तव्यः । यतस्तेषां विद्याङ्गत्वेनोपकाररूपार्थाभेदात् ॥ ५ ॥ **इति सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ।**

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्न विशेषात् । ३ । ३ । ६ ।

छान्दोग्यबृहदारण्यकयोरुद्गीथविद्याम्नायते । तयोर्विद्ययोरैक्यमुत विद्याभेद इति संशयः । तत्र पूर्वपक्षी सिद्धान्तपक्षमनूद्य खण्डयति । द्वयोरप्युपनिषदोः कर्तृकर्मत्वभेदो दृश्यते । तथाच कारणभेदेनोपास्यभेदाद्विद्याभेद इति चेन्नोभयत्र चोदनादिविशेषाभावादेकैव विद्येति पूर्वः पक्षः ॥ ६ ॥

नवा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वात् । ३ । ३ । ७ ।

समाधीयते–सूत्रे नवेति शब्दौ पूर्वपक्षं व्यावर्तयतः । प्रकरणभेदात् । छान्दोग्ये 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' (छा० १।१।१) इत्युद्गीथावयवभूतप्रणवोपासनं विद्यते । वाजसनेयके तु 'हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामः' (बृ० ३।३।१) इत्युद्गीथोपासनम् । तत्र रूपप्रकरणयोर्भेदाद्विद्याभेदः । यथोद्गीथोपासने समानशाखास्थेऽपि हिरण्मयत्वदृष्टेः परोवरीयस्त्वादिदृष्टिर्भिद्यते तद्वत् ॥ ७ ॥

सञ्ज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि । ३ । ३ । ८ ।

उद्गीथविद्येति सञ्ज्ञाया उभयत्रैक्याद्विद्याया ऐक्यमुक्तञ्चेत्तदैक्यन्तु विधेयभेदेऽप्यस्त्येव । यथा नित्याग्निहोत्रे कुण्डपायिनामयनाग्निहोत्रे चैकसञ्ज्ञायामपि कर्मभेदः ॥ ८ ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् । ३ । ३ । ९ ।

छान्दोग्ये प्रथमाध्यायेऽग्रेऽपि चोद्गीथावयवस्य प्रणवस्योपास्यतया 'उद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे' (छा० १।२।७) इति मध्येऽपि तदुपास्यत्वव्याप्तेश्च । तथा चोद्गीथावयवभूतः प्रणव एव प्राणदृष्ट्योपास्यश्छन्दोगैर्वाजिभिस्तूद्गीथकर्तोद्गाता प्राणदृष्ट्योपास्य इति विधेयभेदात्प्रकरणभेदाच्चात्र विद्याभेद एव ॥९॥ **इत्यन्यथात्वाधिकरणम् ।**

सर्वाभेदादन्यत्रेमे । ३ । ३ । १० ।

छन्दोगैर्वाजिभिः कौषीतकिभिश्च 'यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठञ्च वेद' (छा० ५।१।१) इत्यादिवचनैः प्राणविद्या समाम्नायते । तत्राद्ययोर्द्वयोः प्राणविद्यायाः कौषीतकिनाञ्च प्राणविद्याया भेदोऽभेदोवेति संशयः । आद्ययोर्द्वयोर्ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यादिविशिष्टस्य प्राणस्य वसिष्ठत्वादिगुणवत्त्वमपि विद्यते । कौषीतकिनां तदभावस्तस्माद्रूपभेदाद्विद्या भेद इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—ज्यैष्ठ्योपपादनस्य सर्वत्राभेदात् कौषीतकिप्राणविद्यायामपि वागादीनांस्थितेः कार्यस्य प्राणकारणकत्वेनैवोक्तत्वाद्वागादिस्थकार्यसामर्थ्यरूपवसिष्ठत्वादिसम्बन्धित्वमस्त्येवेति विद्यैक्यमतो वसिष्ठत्वादिगुणास्तत्रोपसंहार्या एव ॥ १० ॥ **इति सर्वाभेदाधिकरणम् ।**

आनन्दादयः प्रधानस्य । ३ । ३ । ११ ।

ब्रह्मस्वरूपनिरूपकाणां सत्यज्ञानानन्दादिगुणानां सर्वविद्यासूपसंहृतिरस्ति नवेति संशयः । प्रकरणेऽनधीतानामुपसंहारे प्रमाणाभावान्नोपसंहृतिरिति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—प्रधानस्य गुणिनः सर्वविद्यास्वभेदात्तन्निरूपकाणामानन्दादीनां सर्वत्रोपसंहृतिः कार्या । यतो ब्रह्मस्वरूपस्य तन्निरूपकाणां गुणानाञ्च नित्यत्वात्तैर्विना ब्रह्मानुसन्धानानुपपत्तेः ॥ ११ ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे । ३ । ३ । १२ ।

प्रियशिरस्त्वादीनां स्वरूपनिरूपकगुणत्वाभावादप्राप्तिर्यतस्तेषां पुरुषविधत्वनिरूपणमात्रोपयोगित्वात् । शिरःपक्षादिभेदे हि ब्रह्मण उपचयापचयौ स्याताम् । तथासति ब्रह्मणस्सविकारित्वापत्तेर्निर्विकारश्रुतिविरोधः स्यात् ॥ १२ ॥

इतरेत्वर्थसामान्यात् । ३ । ३ । १३ ।

इतरे सत्यज्ञानानन्दादयस्तु ब्रह्मरूपवन्नित्याः स्वाभाविकाश्चेति तेषां सर्वविद्यासूपसंहृतिरपेक्षितैव ॥ १३ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् । ३ । ३ । १४ ।

प्रियशिरस्त्वादीनां निरूपणन्तूपासनासिद्ध्यर्थमनुचिन्तनायैव प्रयोजनान्तराभावात् ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च । ३ । ३ । १५ ।

'अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः' (तै० २।३) इत्यात्मशब्दादात्मनश्च शिरःपक्षाद्यसम्भवान्न तेषां ब्रह्मस्वरूपगुणत्वम् ॥ १५ ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् । ३ । ३ । १६ ।

'अन्योन्तर आत्मानन्दमयः' (तै० २।३) अत्रात्मशब्देन परब्रह्मण एव

गृहीतिः । इतरवत् । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इत्यत्रात्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणं तद्वत् । एतच्चैतदर्थकादुत्तरात् 'सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय' (तै०) इत्यादिवाक्यादवगम्यते ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् । ३ । ३ । १७ ।

प्रथमाधीतेष्वानात्मपदार्थेषु प्राणमयादिष्वप्यात्मशब्दान्वयात्कथमुत्तरवाक्यान्निर्णय इति चेत् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' (तै० २।२) इति प्रक्रतस्यात्मन एवानन्दमयपदं यावदवधारणात्स्यादेव निर्णयः । तस्मात्प्रियशिरस्त्वादीनामनात्मधर्मत्वान्न सर्वत्रोपसंहृतिः ॥ १७ ॥ **इत्यानन्दाद्यधिकरणम् ।**

कार्याख्यानादपूर्वम् । ३ । ३ । १८ ।

प्राणोपास्त्यनन्तरं छान्दोग्ये—'तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति लम्भुको ह वासो भवत्यनग्नो भवति' (छा० ५।२।२) इति श्रूयते । एतत्तात्पर्यकं वाक्यं बृहदारण्यकेऽप्याम्नायते । तत्रायं संशयः । किमिहाचमनं विधीयत उतापां प्राणवासस्त्वानुसन्धानम् । प्राणविद्याङ्गतयाचमनं 'आचामेदिति विधिप्रत्ययाद्विधीयत इति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत्' इति न्यायादाचारप्राप्तमाचमनमनूद्याचमनीयानामपां प्राणवासस्त्वानुसन्धानमप्राप्तमेवात्र विधीयते ॥ १८ ॥ **इति कार्याख्यानाधिकरणम् ।**

समान एवञ्चाभेदात् । ३ । ३ । १९ ।

वाजसनेयकेऽग्निरहस्ये 'स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपं सत्यसङ्कल्पमाकाशात्मानः' इति श्रूयते । एवं बृहदारण्यकेऽपि 'मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यम्' (बृ० ५।६।१) इत्याम्नायते । किमियमुभयत्राम्नाता शाण्डिल्यविद्या भिन्नैवोताभिन्नेति संशयः । तत्र रूपभेदाद्भेद इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—मनोमयत्वादिके समाने सति विद्यैक्यमेव एवञ्च वशित्वादेः सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणाभेदान्न रूपभेदः ॥ १९ ॥ **इति समानाधिकरणम् ।**

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि । ३ । ३ । २० ।

'य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षिन्' (बृ० ५।५।१) इत्युपक्रम्य बृहदारण्यके सत्यस्य ब्रह्मण आदित्यमण्डलेऽक्षणि चोपास्यत्वमुक्त्वा 'तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतम्' 'तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मम्' (बृ० ५।५।३) इति द्वे

रहस्यनामनी श्रूयेते । तत्र संशयः । तयोर्यथाश्रुतं नियतं स्थानमुत स्थानद्वयेऽप्युभयोरुपसंहार इति । द्वयोरपि स्थानयोः सत्यपुरुषस्यैवोपास्यत्वाद्रूपाभेदाद्विद्यैक्यादुभयोरुपसंहार इति पूर्वः पक्षः ॥ २० ॥

न वा विशेषात् । ३ । ३ । २१ ।

एवं पूर्वपक्षिते सिद्धान्तयति । न द्वयोरुपसंहृतिर्द्वयोरुपास्यभेदात् । आदित्यादिस्थानयोर्भेदेन रूपभेदे विद्याभेदात् ॥ २१ ॥

दर्शयति च । ३ । ३ । २२ ।

विद्याभेदेन गुणानुपसंहृतिं दर्शयति च श्रुतिः । 'तस्यैतस्य तदेवरूपं यदमुष्य रूपम्' (छा० १।७।५) इति रूपातिदेशेन । स्वतोऽप्राप्ते ह्यतिदेशः ॥ २२ ॥ **इति सम्बन्धाधिकरणम् ।**

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः । ३ । ३ । २३ ।

तैत्तिरीयके 'ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यासम्भृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान' इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । सम्भृतिद्युव्याप्त्यादिगुणानां सर्वं विद्यासूपसंहृतिरुत विशेषोपासन एवेति । अनारभ्याधीतत्वेनैषां सर्वत्रोपसंहृतिरिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु–द्युव्याप्तिसामर्थ्याच्चाल्पस्थानीयविद्यासूपसंहृतिरपि तु सम्भृत्यादिगुणकं विशिष्टस्थाननियतमेवोपासनमिदम् ॥ २३ ॥ **इति सम्भृत्यधिकरणम् ।**

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नात् । ३ । ३ । २४ ।

छान्दोग्यतैत्तिरीयकयोः समाम्नाता पुरुषविद्यैकैवोत भिन्नेति संशयः । पुरुषविद्येति समाख्यया विद्यैक्यमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु–पुरुषविद्यायामपि रूपफलादिभेदाद्विद्याभेदः । तथाहि–पुरुषादेर्यज्ञादिकल्पनं छान्दोग्ये कृतमस्ति न तथा तैत्तिरीय इति रूपभेदः । एवं छान्दोग्ये ह्यायुःप्राप्तिरूपं फलमुक्तं तैत्तिरीये तु ब्रह्मप्राप्तिरूपं तदिति फलसंयोगभेदस्तथा च विद्याभेदान्न तत्रान्यत्र श्रुतानां गुणानामुपसंहृतिः ॥ २४ ॥ **इति पुरुषविद्याधिकरणम् ।**

वेधाद्यर्थभेदात् । ३ । ३ । २५ ।

'शुक्रं प्रविध्य' 'हृदयं प्रविध्य' 'शन्नो मित्रः' 'देवा ह वै सत्रं निषेदुः' 'देवः सवितः' इत्यादिमन्त्रानाथर्वणिकतैत्तिरीयप्रभृतयः स्वोपनिषदारम्भे पठन्ति । तत्र संशयः किमेषां मन्त्राणां विद्याङ्गत्वमस्ति न वेति । विद्यासन्निधावाम्नानाद्विद्याङ्गत्वमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु–'शुक्रं प्रविध्य' 'हृदयं प्रविध्ये'तिसामर्थ्या-

दभिचारादिष्वेतेषां विनियोगवत्–'शन्नो मित्र इत्यादीनामप्यध्ययने विनियोगः सामर्थ्यादेव नत्वेतेषां विद्याङ्गत्वमिति न सर्वत्रोपसंहृतिरिति ॥ २५ ॥ वेधाद्यधिकरणम् ।

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दः स्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ।३।३।२६।

आथर्वणिकाः 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' (मु० ३।१।३) इति समामनन्ति । शाट्यायनिनः तस्य पुत्रादायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इति । कौषीतकिनस्तु–'तत्सुकृतदुष्कृते धुनुते' तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्' (कौ० १।४) इति । अत्र पुण्यापुण्ययोर्हानिः प्रथमे वाक्ये विमुक्तयोस्तयोरन्यत्र प्रवेशो द्वितीये तृतीये तु तयोर्हानिरन्यत्र प्रवेशश्चेत्युभयमभिधीयते । यत्र हान्युपायनोभयचिन्तनानां विकल्पः समुच्चयो वेति संशयः । भेदेनैकैकस्याम्नानाद्विकल्प एवेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—सूत्रे तुशब्दः परिवृत्तौ । उपायनशब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वात् , द्वाभ्यामप्येकार्थो विधीयत इति समुच्चय एव । विभिन्नस्थानिकानां वाक्यानामपि परस्परं शेष शेषिभावो भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—कुशाः ।

यथा 'कुशाः वानस्पत्याः' इत्यादिवाक्यस्य 'औदुम्बर्यः कुशाः' इति भिन्नदेशस्थवाक्यशेषत्वम् । यथा 'देवासुराणां छन्दोभिः' इति वाक्यस्य 'देवच्छन्दांसि पूर्वम्' इति स्थानान्तरीयं क्रमपरवाक्यम् । यथा 'हिरण्येन षोडशिनस्तोत्रमुपाकरोति, इति वाक्यस्य प्रदेशान्तरस्थ 'समयाविषिते सूर्ये षोडशिनस्तोत्रमुपाकरोति' इति वाक्यम् । यथा च 'ऋत्विज उपगायन्ति' इति वाक्यस्य 'नाध्वर्युरुपगायेत्' इति वाक्यम् । एवमत्राप्युपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषत्वम् । तदुक्तम्–'अपि तु वाक्यशेषः स्यादित्यादिना पूर्वतन्त्रे ॥ २६ ॥ इति हान्यधिकरणम् ।

साम्पराये तर्तव्याभावात्तथाह्यन्ये । ३ । ३ । २७ ।

पुण्यापुण्ययोर्यद्धानादिचिन्तनं तद्देहावसानेऽध्वनि चानुष्ठेयमुत देहावसान एवेति संशयः । तत्र छान्दोग्ये 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापम्' (छा० ८।१।१३) इति देहावसाने हानं श्रूयते । कौषीतकिनस्तु—'स एतं देवयानं पन्थानमित्यारभ्य 'तत्सुकृतदुष्कृते धुनुते' (कौ० ५।३।४) इत्यध्वनि समामनन्ति । अतो वचनबलाद्देहावसानेऽध्वनि च तच्चिन्तनमिति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' (मु० २।२।८) 'स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः (छा० ७।

२६।२) इत्यादिश्रुतिभिर्देहावसान एव विदुषः पुण्यपापयोर्हानचिन्तनम् । 'तस्य तावदेव चिरम्' (छा० ६।१४।२) इति श्रुतेर्विदुषोयो ब्रह्मप्राप्तिमन्तरेण पुण्यापुण्यभोक्तव्ययोरभावात् ॥ २७ ॥

छन्दत उभयविरोधात् । ३ । ३ । २८ ।

ब्रह्मोपासनसामर्थ्याद्देहावसान एव पुण्यापुण्ययोर्हानचिन्तनमिति निश्चिते सति 'अश्व इव रोमाणि विधूय' 'तस्य तावदेव' इत्युभयश्रुत्यविरोधात् 'तत्सुकृतदुष्कृते धुनुते' (कौ० ५।३।४) इति वाक्यखण्डः 'एतं देवयान'मिति वाक्यखण्डाच्छन्दतो नेयः ॥ २८ ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः । ३ । ३ । २९ ।

अत्र शङ्कते । अर्चिरादिगतेरुपपत्तये देहादुत्क्रमणेऽध्वनि च पुण्यादेर्हानचिन्तनमावश्यकम् । अन्यथा देहवियोगकाल एवाशेषकर्मक्षये लिङ्गदेहस्यापि विनाशे गत्यसम्भवाद् गतिश्रुतेर्विरोधः ॥ २९ ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् । ३ । ३ । ३० ।

परिहरति । देहावसानेऽशेषकर्मक्षयेऽपि विदुषोऽर्चिरादिपन्था उपपन्नः 'स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' (छा० ७।२५।२) इत्यादिश्रुतेरकर्मलभ्यार्थानामुपलब्धेः । लोकवदिति दृष्टान्तः । यथा लोके राजभृत्यानामयत्नेनापि दुर्लभपदार्थानामुपलब्धिस्तद्वदत्रापिबोध्यम् ॥ ३० ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् । ३ । ३ । ३१ ।

ननु वसिष्ठादिज्ञानिनां कथं देहान्तरप्राप्तिर्दुःखानुभवश्चेति शङ्कामपनुदति—यावदिति । ब्रह्मोपासनया प्रनष्टकर्मणां देहावसानेऽर्चिरादिमार्गमनुसृतानामेवाशेषकर्मविनिवृत्तिः । वसिष्ठादीनामाधिकारिकाणान्तु यावदधिकारमवस्थितिर्नार्चिरादिगतिरस्ति । समाप्तेऽधिकारे हि तेषामर्चिरादिगत्या मोक्षः । प्रारब्धस्य कर्मणः फलन्त्ववश्यं भोक्तव्यमिति नियमः ॥ ३१ ॥ इति **साम्परायाधिकरणम् ।**

अनियमः सर्वेषामनुरोधः शब्दानुमानाभ्याम् । ३ । ३ । ३२ ॥

उपकोसलादिविद्यास्वर्चिरादिगतिराम्नातेति तन्निष्ठानामेवार्चिरादिगत्या मोक्षावाप्तिरुत सर्वेषां ब्रह्मोपासनवतामिति संशयेऽन्येषामर्चिरादिगत्या प्रमाणाभावात्तन्निष्ठानामेवेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—सर्वोपासनवतां तयैव गन्तव्यत्वात्तन्निष्ठानामेवेत्यनियमः । तथा सति 'ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिषम्'

(बृ० ६।२।१५) इति श्रुत्या 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः' इत्यादिस्मृत्या चाविरोधः ॥ ३२ ॥ इत्यनियमाधिकरणम् ।

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् । ३ । ३ । ३३ ।

बृहदारण्यके-'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्थूलमनण्वह्रस्वदीर्घम्' (बृ० ३।८।८) इति श्रूयते । 'अथ परा' इत्युपक्रम्य मुण्डकेऽपि चैवं श्रूयते । अत्रास्थूलत्वादीनां गुणानां तत्रैव चिन्तनमुत सर्वासु विद्यासूपसंहृतिरिति संशयः । प्रकरणभेदात्तत्रैव चिन्तनमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु-अस्थूलत्वादीनामानन्दादिवद्ब्रह्मस्वरूपानुसन्धानोपयोगित्वात्सर्वासु विद्यासूपसंहृतिः कार्या । सर्वत्राक्षरब्रह्मविद्यायाः समानत्वादस्थूलत्वादेर्ब्रह्मस्वरूपे सद्भावाच्च । यथोपसद्गुणभूतमन्त्रस्योपसदनुवर्तित्वेनोपांसुगुणत्वम् तद्वत् ॥ ३३ ॥

इयदामननात् । ३ । ३ । ३४ ।

अस्थूलत्वादिविशिष्टमानन्दादिकमेव सर्वत्रोपसंहर्तव्यम् । इयद्गुणविशिष्टस्यैव ब्रह्मस्वरूपस्यामननात् ॥ ३४ ॥ इत्यक्षरध्यधिकरणम् ।

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् । ३ । ३ । ३५ ।

बृहदारण्यके-'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे व्याचक्ष्व' (बृ० ३।४।१) इत्युषस्तप्रश्नस्तदुत्तरम् 'यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः' इत्यादिकमाम्नायते । एवं तत्रैव कहोलस्यापि प्रश्नस्तदुत्तरञ्च । ततः संशयः । किमुभयत्र विद्याभेद उत विद्यैक्यमिति । उत्तरगतप्रकारभेदाद्विद्याभेद इति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते-'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' (बृ० ३।४।१) इति ब्रह्मविषयक एवोभयत्र प्रश्नः । तदुत्तरञ्च सर्वप्राणिप्राणनकर्तृत्वाशनायाद्यतीतत्वादिकञ्च ब्रह्मण्येव सम्यगुपपद्यते । एवञ्च रूपभेदाभावान्न विद्याभेदः । सूत्रे विद्याभेदमाशंक्य नोपदेशवदिति समाधीयते । यथा सद्विद्यायां मुहुर्मुहुः प्रश्नोत्तरयोर्विद्यमानयोरपि न विद्याभेदस्तद्वत् ॥ ३५ ॥

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् । ३ । ३ । ३६ ।

प्रष्टृभेदादुत्तरभेदाच्च विद्याभेदेनावश्यभाव्यमित्याशङ्कामपाकरोति-व्यतिहार इति । द्वयोः प्रश्नयोरैक्यरूप्यादेकविषयत्वे निश्चिते प्रतिवचनगतबुद्धिपरिवृत्ति

कार्या। उषस्तेनाशनायाद्यतीतत्वधीः कार्या। कहोलेन प्राणनादिहेतुत्वधीः कार्या। यथेतरत्र सद्विद्यादिषु प्रश्नप्रतिवचनपरम्परा विद्यमानाप्येकमेव वेद्यं ब्रह्म गमयति। एवमत्रापि प्रश्नप्रतिवचनयोर्वैविध्येऽपि प्राकरणिकानि वाक्यानि ब्रह्मैव विशिंषन्ति ॥ ३६ ॥

सैव हि सत्यादयः। ३। ३। ३७।

'सेयं देवतैक्षत' इति प्रकृता सैव परा देवतोत्तरत्र प्रतिपाद्यते। अतः 'तत्सत्यं स आत्मा' (छा० ६।८।७) इत्यादि प्रतिवचनेषु त एव सत्यादय उपसंह्रियन्ते ॥ ३७ ॥ **इत्यन्तरत्वाधिकरणम्।**

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः। ३। ३। ३८।

छान्दोग्ये-'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे' इत्यारभ्य 'एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युः' (छा० ८।१।५) इति श्रूयते। बृहदारण्यके च 'स वा एष महानज आत्मा' इत्यारभ्य 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' (बृ० ४।४।२२) इति। किमत्र विद्या भिद्यते नवेति संशयः। तत्र रूपभेदाद्विद्याभेद इति पूर्वः पक्षः। अत्राभिधीयते-छान्दोग्ये-सत्यसङ्कल्पसत्यकामहृदयान्तरवर्तित्वादिविशिष्टः परमात्मोपास्य इति प्राकरणिकवाक्यादवगम्यते। वाजिनां वाक्येऽपि वशित्वादीनां सत्यसङ्कल्पत्वरूपतयाऽकाशान्तरवर्तित्वस्य च विद्यमानतयोभयत्रैक एव परमात्मोपास्य इति रूपाभेदाद्विद्यैक्यम् ॥ ३८ ॥

आदरादलोपः। ३। ३। ३९।

वशित्वसत्यकामत्वादीनां 'नेह नानास्ति किञ्चन' (बृ० ४।४।१९) 'नेति नेति' (छा० ८।१२।३) इत्यादिश्रुतिवाक्येभ्यो न लोपः (निषेधः) यतस्तेषां प्रमाणान्तराप्राप्तानामादरेण श्रुत्या विधानात्। आदरविहितप्रतिषेधे श्रुतेरसाङ्गत्यं स्यात्तस्मान्निषेधवाक्येनाब्रह्मात्मकनानात्वमेव निषिध्यत इत्येव युक्तम् ॥ ३९ ॥

उपस्थितेऽतद्वचनात्। ३। ३। ४०।

मुक्तस्य ब्रह्मसम्पत्त्यनन्तरं तत एव हेतोः पितृलोकादिवचनान्न तत्सांसारिकफलमपि तु मुक्तेरेव फलम्। 'एष सम्प्रसाद' इत्यादिवचनादतो विद्यैक्यात्सत्यकामत्वादीनामत्रानुसन्धानमावश्यकम् ॥ ४० ॥ **इति कामाद्यधिकरणम्।**

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम्। ३। ३ ४१।

'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' (छा० १।१।१) इत्युद्गीथाद्युपासने छा-

न्दोग्ये श्रूयते। तन्नियमेनानुष्ठेयमुतानियमेनेति संशयः। 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' (छा १।१।१०) इति श्रूयमाणफलस्य पृथगधिभानायोगात्क्रत्वर्थतया नियमेनानुष्ठेयमिति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु 'तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्चनवेद' (छा० १।१।१०) इत्युद्गीथमननुष्ठितवतोऽपि क्रत्वनुष्ठानदर्शनात् स्वर्गादिरूपक्रतुफलाच्च वीर्यवत्तरत्वादिफलकं पृथगेवोद्गीथोपासनमित्यनियमः॥ ४१॥ इति तन्निर्धारणानियमाधिकरणम्।

प्रदानवदेव तदुक्तम्। ३। ३। ४२।

'तद्य इहात्मानमनुविद्यव्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्' (छा० ८।१।६) इति छान्दोग्ये दहराकाशपदवाच्यपरमात्मन उपासनं विधाय तदन्तर्वर्तिसत्यकामत्वादिगुणानामप्युपासनं विहितम्। तत्र गुणचिन्तने तद्गुणविशिष्टस्य परमपुरुषस्य चिन्तनमावर्तनीयं नवेति संशयः। गुणचिन्तनेऽपि तद्गुणिचिन्तनस्य न प्रयोजनमिति न परमात्मचिन्तनमावर्तनीयमिति पूर्वः पक्षः। अत्र सिद्धान्तः यथा—'इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्' 'इन्द्रायाधिराजाय' 'इन्द्रायस्वराज्ञे' इत्यादाविन्द्रस्य तत्तद्गुणविशिष्टतयाऽकारभेदात्प्रदानावृत्तिर्भवति तद्वदेवात्रापि तत्तद्गुणविशिष्टस्योपास्यस्यावृत्तिः कर्तव्या। तदुक्तं सङ्कर्षे—'नाना वा देवता पृथक्त्वात्' इति॥ ४२॥ इति प्रदानाधिकरणम्।

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि। ३। ३। ४३।

'मनश्चितो वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचितः' इति वाजसनेयकेऽग्निरहस्ये श्रूयते। अत्र संशयः किमेतेऽग्नयः क्रियामयक्रत्वङ्गभूता उत विद्यामयक्रत्वङ्गभूता इति। तत्र कर्मप्रकरणाम्नातत्वात्क्रत्वङ्गभूता एवेति पूर्वः पक्षः। अत्राभिधीयते—'प्रकरणेऽस्मिन् भूयांसि लिङ्गानि विद्यामयत्वं द्योतयन्ति। तस्माद्विद्यामयक्रत्वङ्गत्वमेवैतेषामग्नीनाम्। लिङ्गं हि प्रकरणाद्बलीयस्तदप्युक्तं पूर्वतन्त्रे श्रुतिलिङ्गवाक्येत्यादिसूत्रेण॥ ४३॥

पूर्वविकल्पप्रकरणात्स्यात्क्रिया मानसवत्। ३। ३। ४४।

अत्राशङ्कते। पूर्वस्य क्रियामयस्याग्नेः प्रकरणादयं मनश्चिताद्यग्निर्विकल्पः स्यात्तत्र मानसवदिति निदर्शनम्। यथा द्वादशाहे विद्यारूपस्यापि मानसग्रहस्य प्रकरणात्क्रत्वङ्गता भवति तद्वत्॥ ४४॥

अतिदेशाच्च। ३। ३। ४५।

'तेषामेवैकोऽग्निस्तावान् यावानसौ पूर्वः' इति मानसाग्नीनां सादृश्यातिदेशाच्च क्रियामयक्रत्वङ्गत्वं प्रतीयते ॥ ४५ ॥

विद्यैव तु निर्धारणाद्दर्शनाच्च । ३ । ३ । ४६ ।

तुशब्दः शङ्कानिवर्तकः । मनश्चितादयोऽग्नयो विद्यामयक्रत्वङ्गभूता एव । 'ते हैते विद्याचितएव' इति निर्धारणात् । तद्धि विद्यामयक्रत्वन्वयेन विद्यामयत्वख्यापनाय । 'मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्त' इत्यादौ विद्यामयक्रतोर्दर्शनाच्च ॥ ४६ ॥

श्रुत्यादिबलियस्त्वाच्च न बाधः । ३ । ३ । ४७ ।

श्रुतिलिङ्गवाक्यानां प्रकरणाद्बलीयस्त्वात्तैरवगतस्यास्य विद्यामयक्रत्वङ्गत्वमेव । न प्रकरणेन बाधः । प्रत्यक्षश्रुतिस्तावत् 'ते हैते विद्याचित एव इति । लिङ्गवाक्ये 'तान् हैतानेवं विदे' इत्यादिवाक्ये स्पष्टं दृश्येत इति ॥ ४७ ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् ३ । ३ । ४८ ।

'मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्त' इत्यादिस्थले विधिपदाश्रवणात् फलसम्बन्धाश्रवणाच्च न विद्यामयक्रत्वङ्गत्वमिति शङ्कायामाह—अन्विति । मनसैष्वित्यादिक्रत्वनुबन्धात् । श्रुत्यादिभ्यश्च विद्यामयक्रतुविधिः कल्पनीयः । यथा दहरविद्यादीनां पृथक्त्वं तथात्रापि । 'यदेव विद्यया करोति' (छा० १।१।१०) इत्यनुवादसरूपेऽपि विधिर्दृष्टः । तदुक्तं जैमिनीये–'वचनानि त्वपूर्वत्वात्' (जै० सू०) इति ॥ ४८ ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः । ३ । ३ । ४९ ।

अतिदेशमात्रेण नैषामिष्टकचिताग्निसादेश्यमङ्गीकार्यम् । अतिदेशस्य तु सामान्येन केनचिद्धर्मेणाप्युपलब्धेः । 'स एष मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले' इत्यादौ सर्वसंहारकारित्वमात्रेण मृत्युवदतिदेशेन यथा न मण्डलपुरुषस्य तल्लोकापत्तिरति दिश्यते, तथैवात्राप्यतिदेशमात्रम् ॥ ४९ ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ३ । ३ । ५० ।

'अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः' 'एतत्सर्वमभिसम्पद्यते' इति ब्राह्मणेन मनश्चितायग्निवाचकस्य शब्दस्य भिन्नफलविद्यामयप्रतिपादकत्वमस्ति । सम्पादनीयाग्न्यङ्गानां भूयस्त्वेनैषां क्रियाप्रकरणे सम्बन्धः ॥ ५० ॥ इति लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ।

एक आत्मनः शरीरे भावात् । ३ । ३ । ५१ ।

पूर्वमुपास्योपासकोपासनानां स्वरूपज्ञानमावश्यकमित्यभिहितम् । तत्रोपास्यश-

रीरनिविष्टोपासकस्य कर्तृत्वादिविशिष्टमेवरूपमनुसन्धेयमुतापहतापहतपाप्मत्वादिगुणकं वास्तविकमिति संशयः। तत्र पूर्वः पक्षः। शरीरस्थितस्यैवानुसन्धेयतया कर्तृत्वादिविशिष्टस्यैवात्मतया परोपास्य इत्येके ॥ ५१ ॥

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्नतूपलब्धिवत् । ३ । ३ । ५२ ।

सांसारिकादात्मनो व्यतिरेकोऽपहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टः शुद्ध एवानुसन्धेयो न कर्तृत्वादिविशिष्टः। तथा विशुद्धस्वरूपोपासनभावभावित्वादपहतपाप्मत्वादिगुणकस्यात्मनः 'यथा क्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति' (छा० ३।१४।१) इति श्रुतेः। यथा ब्रह्मानुसन्धानेन ब्रह्मस्वरूपोपलब्धिस्तद्वदात्मोपलब्धिरपिज्ञेया ॥ ५२ ॥

इत्यात्मनः शरीरभावाधिकरणम् ।

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् । ३ । ३ । ५३ ।

छान्दोग्ये-'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' (छा० ।१।१।१) इति श्रूयते। अत्रेमा उपासनाः समाम्नातशाखास्वेव सम्बद्ध्यन्त उत सर्वासु शाखास्विति संशयः। प्रतिशाखं स्वरादिभेदादुद्गीथादयस्तच्छाखास्वेव सम्बद्ध्यन्त इति पूर्वः पक्षः। अत्राभिधीयते-उद्गीथाद्यङ्गाश्रिता उपासना यत्र श्रूयन्ते न तासु शाखास्वेव सम्बद्ध्यन्तेऽपितूद्गीथजातीयत्वाविशेषात्सर्वासु शाखासु सम्बद्ध्यन्त इत्युद्गीथव्यक्तिभेदेऽपि न दोषः ॥ ५३ ॥

मन्त्रादिवद्वाविरोधः । ३ । ३ । ५४ ।

यथैकैकशाखोदितानामपि मन्त्राणां सर्वशाखासु क्रतोरेकत्वेन तत्र तत्र सम्बन्धस्तद्वदत्रापीत्यविरोधः ॥ ५४ ॥ **इत्यङ्गावबद्धाधिकरणम् ।**

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति । ३ । ३ । ५५ ।

छान्दोग्ये-पञ्चमप्रपाठके वैश्वानरविद्याम्नायते तत्र किं व्यस्तस्योपासनमुतसमस्तस्येति संशयः। व्यस्तोपासनस्यासकृत्प्रशंसितत्वात्फलादेशाच्च तस्यैवोपासनमिति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु-व्यस्तोपासनं मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य इत्यादिभिर्विनिन्द्य द्युलोकादित्यवाय्वाकाशाप्पृथिवीषु मूर्धचक्षुः प्राणसन्देहबस्तिपादरूपावयवत्वमुक्त्वा 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति' (छा० ५।१८।१) इति पूर्वोदितावयवसमूहविशिष्टस्य समस्तस्यैव त्रैलोक्यशरीरस्य वैश्वानरात्मन उपासनमभिहितम्। 'तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' 'य एतदेवं वि-

द्वानग्निहोत्रं जुहोति' (छा० ५।२४।३) इति श्रूयमाणं च महत्फलं समस्तस्यैव वैश्वानरस्योपासने सम्भवति । व्यस्तवाक्येषु फलश्रुतिस्तु—दर्शपूर्णमासादेः क्रतोः समस्तस्यैव प्रयोगो न व्यस्तानां प्रयाजादीनां तद्वत् ॥ ५५ ॥

नाना शब्दादिभेदात् । ३ । ३ । ५६ ।

अत्र मुक्तिफलिकाः सद्विद्यादयो विषयतया गृह्यन्ते । तत्र किमासामेकविद्यात्वमुत नानात्वमिति संशयः । वेद्यस्य ब्रह्मणः फलस्यैक्यादेकविद्यात्वमेवेति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु—शब्दान्तराद्यनुबन्धभेदात्प्रकारभेदे विद्याभेद एव सिध्यति । क्वचित्सच्छब्दः क्वचिद्भूमशब्दः क्वचिदपहतपाप्मशब्दः । एवमभ्याससंख्यागुणादीनामपि भेदो ज्ञातव्यः ॥ ५६ ॥ **इति शब्दादिभेदाद्यधिकरणम् ।**

विकल्पोविशिष्टफलत्वात् । ३ । ३ । ५७ ।

अत्र सद्विद्यादीनां किमेकस्मिन्नुपासके समुच्चय उत विकल्प इति संशये स्वर्गादिफलाधिक्यायैकस्मिन्नप्यर्थिनि ज्योतिष्टोमादिसाधनानां यथा समुच्चयस्तद्वदत्रापि विद्यासमुच्चयः स्यादिति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—सर्वासां ब्रह्मोपासनानां ब्रह्मावाप्तिरेवाविशिष्टफलमाम्नायते । न तत्राधिक्यं सम्भवतीति विकल्प एव सर्वासाम् ॥ ५७ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् । ३ । ३।५८।

काम्यास्तु विद्या यथाकामं समुच्चीयेरन् विकल्पेरन् वा न तत्राग्रहो यतस्तत्फलस्यापरिमितत्वाभावात् ॥ ५८ ॥ **इति विकल्पाधिकरणम् ।**

अङ्गेषु यथाश्रयभावः । ३ । । ५९ ।

'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' (छा० १।१।१) इति कर्माङ्गाश्रयाणां विद्यानां क्रतुषूद्गीथादिवत्क्रत्वर्थतया नियतोपादेयत्वमुत पुरुषार्थतयानुष्ठीयमानानां गोदोहनादीनामिव यथाकाममिति संशयः । तत्र नियतोपादेयत्वमिति पूर्वः पक्षः । यत उपासनवाक्ये गोदोहनादिषु यथा फलं श्रूयते तथा पृथक् फलश्रुतिर्न विद्यते । 'यदेव विद्ययेति श्रुतफलस्य त्वर्थवादत्वात् ॥ ५९ ॥

शिष्टेश्च । ३ ३ ६० ।

'उद्गीथमुपासीत' इति शिष्टेर्विधानादुपासनानां क्रत्वङ्गभाव एवातो नियतोपादेयत्वम् ॥ ६० ॥

समाहारात् । ३ । ३ । ६१ ।

'होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरति' (छा० १।५।५) इत्युपासनसमाहारादुपासनस्य नियतोपादेयत्वं सिध्यति ॥ ६१ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च । ३ । ३ । ६२ ।

'तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते' 'ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायतीति' (छा० १।१।९) इत्युपासनगुणस्य साधारण्यश्रुतेरुपासननैयत्यमवगम्यतेऽतोऽत्रोपादाननियम इति चतुर्भिस्सूत्रैरभिहितः पूर्वः पक्षः ॥ ६२ ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः । ३ । ३ । ६३ ।

एवमभिहितैश्चतुर्भिस्सूत्रैः पूर्वपक्षं विधायानेन समाधत्ते । न वोद्गीथाश्रयोपासनानां क्रतुषूपादाननियमोऽस्ति । यतस्तत्राङ्गभावरूपसहभावस्याश्रुतेः । 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति, (छा० १।१।१०) इत्युपासनस्य वीर्यवत्तरत्वरूपफलजनकतया गोदोहनादिवत्क्रत्वङ्गत्वाभावात् ॥ ६३ ॥

दर्शनाच्च । ३ । ३ । ६४ ।

एवं विद्वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति' (छा० ४।१७।१०) एवं ब्रह्मणो वेदनेनैव सर्वेषां रक्षणमुपदिशन्ती श्रुतिरुद्गातृप्रभृतीनां वेदनस्यानङ्गतां प्रकटयतीत्युपासनोपादेयत्वानियमः सिध्यति ॥ ६४ ॥ इति यथाश्रयाभावाधिकरणम् ।

इति श्रीमद्भगवद्रामानन्दान्वयप्रतिष्ठितश्रीमदनुभवानन्दस्वामिद्वारकेण ब्रह्मवित्स्वामिश्रीरघुवराचार्येण विरचितायां ब्रह्मसूत्रीयवेदान्तवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः । ३ । ४ । १ ।

विद्याभेदाभेदविचारं परिसमाप्य पुरुषार्थविचारोऽधुना प्रस्तूयते । किमयं पुरुषार्थः कर्मण उत विद्याया इति संशयः । तत्र कर्मण इति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते–सिद्धान्तः । 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति' 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्थाः' (पु० सु०) 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तै० आ०) इत्यादिश्रुतिभ्यो विद्यायाः पुरुषार्थ इति भगवान् बादरायणो मन्यते ॥ १ ॥

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः । ३ । ४ । २ ।

पूर्वपक्षी परिचोदयति । 'तत्वमसीत्यादि सामानाधिकरण्येन कर्मसु कर्तृतयावस्थितस्यात्मनो वास्तविकस्वरूपावेदकत्वादौपनिषदानां शब्दानामिति कर्तृसंस्कारजनकतया विद्यायाः कर्मशेषत्वात्पुरुषार्थवादस्त्वर्थवादो यथान्येषु द्रव्यसंस्कारकेषु फलश्रुतिरर्थवादस्तद्वदिति जैमिनिर्मन्यते ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् । ३ । ४ । ३ ।

'यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि' (छा० ५।११।६) इति ब्रह्मविदामाचारदर्शनाद्विद्यायाः कर्माङ्गत्वम् ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेश्च । ३ । ४ । ४ ।

'यदेव विद्यया करोति' (छा० १ ।१।१०) इति साक्षाच्छ्रुतेश्च विद्यायाः कर्माङ्गत्वम् ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् । ३ । ४ । ५ ।

'तं विद्या कर्मणि समन्वारभेते' (बृ० ४।४।२) इति श्रुतिर्विद्याकर्मणोरैकाधिकरण्यं बोधयन्ती कर्माङ्गत्वं विद्याया ग्राहयति ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् । ३ । ४ । ६ ।

वेदार्थज्ञानवतः कर्मण्यधिकारस्य विधानात् 'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य 'कुटुम्बे शुचौ देशे' (छा० ८।१५।१) अतोऽपि विद्यायाः कर्माङ्गत्वम् ॥ ६ ॥

नियमाच्च । ३ । ४ । ७ ।

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः' (ईशा०) इति विदुषोऽपि कर्मानुष्ठानस्य नियमात् कर्मणः पुरुषार्थः । जरामर्यवादोऽपीममेवार्थं दृढयति ॥ ७ ॥

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् । ३ । ४ । ८ ।

तुशब्दात्पक्षनिवृत्तिः । विद्यात एव पुरुषार्थो न तु कर्मणः । कर्मकर्तुर्जीवादधिकस्य परमात्मनो वेद्यतयोपदेशात् । श्रुतिषु भगवदुपासनात्मकविद्याया विषयो हि परमात्मोपदिश्यते । अतो विद्ययैव पुरुषार्थ इति भगवतो बादरायणस्य मतम् ॥८॥

तुल्यन्तु दर्शनम् । ३ । ४ । ९ ।

कर्मणो विद्याङ्गत्वेऽपि—आचारदर्शनं तुल्यम् । कर्मणां प्राधान्येत्वनाचारस्यापि दर्शनादिति भावः । विद्वांस आहुः ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे 'किमर्था वयं यक्ष्यामहे' इत्यादावाचाराभाव दर्शनात् । निष्कामकर्मणां विद्याङ्गत्वादनुष्ठानं

नतु फलकामनोपचितकर्मणामिति विवेकः ॥ ९ ॥

असार्वत्रिकी । ३ । ४ । १० ।

'यदेव विद्ययेति श्रुतिरसार्वत्रिकी-एकामुद्गीथविद्यामेव गोचरी करोति । श्रुतौ यत्तत्पदयोः स्वारस्यादिति नेयं श्रुतिर्विद्यायाः कर्माङ्गत्वं साधयितुमिष्टे ॥ १० ॥

विभागः शतवत् ३ । ४ । ११ ।

'तं विद्या कर्मणि समन्वारभेते' (बृ० ४।४।२) इत्यत्रोभयोर्विद्याकर्मणो र्भिन्नफलत्वाद्विभाग एवास्ति । विद्या कर्मचेत्युभेपार्थक्येन स्वस्वफलाय समन्वारभेते । यथा द्वाभ्यां द्विशते दीयमाने समविभागे चैकैकस्मै शतं शतं दीयते तद्वत् ॥११॥

अध्ययनमात्रवतः । ३ । ४ । १२ ।

'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य' इति श्रौतवाक्येऽध्ययनमात्रवतः कर्मण्यधिकारविधानान्नविद्यायाः कर्माङ्गत्वम् ॥ १२ ॥

नाविशेषात् । ३ । ४ । १३ ।

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' (ईशा०) इति श्रुतिर्न केवलं कर्मण विनियुङ्क्ते । विशेषाभावात् । किन्तु 'ईशावास्यमिदमिति विद्याप्रकरणात् कर्मणो विद्याङ्गत्वमेव सिध्यति१३

स्तुतयेऽनुमतिर्वा । ३ । ४ । १४ ।

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इति वाक्येन 'ईशावास्यमिदं सर्वम्' इति प्रकृताया विद्यायाः स्तुतये कर्मानुष्ठानेऽनुमतिर्दीयते । यदेतस्या विद्याया एतादृङ्माहात्म्यं यत्कर्मकुर्वन्नपि कर्ता दोषैर्नलिप्यत इति ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ३ । ४ । १५ ।

'किम्प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति' (बृ० ४।४।२२) इत्येके शाखिनो विदुषः स्वेच्छया कर्मप्रधानस्य गार्हस्थस्यत्यागमधीयाना विद्यायाः प्राधान्यमधिदधते ॥ १५ ॥

उपमर्दञ्च । ३ । ४ । १६ ।

'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' (मु० २।२।८) विद्यया कृत्स्नकर्मबिनाशञ्चाधीयते । अतो न कर्मणः प्राधान्यम् ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि । ३ । ३ । १७ ।

'विरक्ताश्रमेषु ब्रह्मविद्यायाः प्राधान्यान्न सा कर्माङ्गताम्भजते । ननूर्ध्वरेतः पदबोध्यविरक्ताश्रमा एव न सन्ति । यतः 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' (आ-

श्रौ० ३।१४।८) 'जरामर्यं ह वै एतत्सत्रमित्यादिप्रमाणैरग्निहोत्रादिगृहस्थकर्मणां यावज्जीवनमनुष्ठेयता प्रतीयत इति चेन्नाम्नायिके शब्दे ह्यूर्ध्वरेतसामाश्रमाणामुपलम्भात् । 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' (छा० २।२३।१) 'तपः श्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये'(मु० १।२।११) 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' (बृ० ४।४।२२) 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' (जाबा० ४) इति । यावज्जीवश्रुतिर्गृहिपरा ॥ १७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि । ३ । ४ । १८ ।

'त्रयो धर्मस्कन्धा' इत्यादिशब्दा न विरक्ताश्रमान् विदधते विध्यभावात् किन्तु ब्रह्मनिष्ठतां स्तुवन्तः परामर्शं (अनुवादं) कुर्वन्ति । न केवलं विध्यभावोऽपि त्वपवदत्यपि हि श्रुतिराश्रमान्तरम् । 'वीरहा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते' (यजु० १।५।२) प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः' इति । इत्येतज्जैमिनिर्मन्यते ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः । ३ । ४ । १९ ।

यथा गृहस्थाश्रमस्यानुष्ठेयत्वं तथैव तत्साम्यादाश्रमान्तरस्याप्यनुष्ठेयत्वं भगवान् बादरायणो मन्यते तथा हि—'त्रयो धर्मस्कन्धा' यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः (छा० २।२३।१) इत्यनेन त्रयोऽपि धर्मसाधकचातुराश्रम्यरूपाऽध्वानः सन्तीत्युच्यते । श्रुतौ कायक्लेशरूपतपःशब्देन वनस्थयत्याश्रमौ गृह्येते । एते चत्वारोऽप्याश्रमाः पुण्यलोकभागिनः परन्त्वेषु यस्य ब्रह्मणि निष्ठा वर्तते स विद्वानमृतत्वं प्राप्नोति । एतदेवोक्तं पुराणरत्ने—'एकान्तिनः सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये । तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः । (वि० १।६।३९) इति । एवं विधा ब्रह्मसंस्थितिः सद्गुरुचरणरजोजुषा केनचिद्विरक्तेनैव भगवदनन्यभक्त्यैव लभ्या । अनेन विरक्ताश्रमाणामुत्तमफलप्रापकत्वाद्गृहस्थाश्रमाच्छ्रैष्ठ्यमुक्तम्भवति ॥ १९ ॥

विधिर्वा धारणवत् । ३ । ४ । २० ।

'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इत्यादेर्विधित्वमेवेति स निदर्शनमुपपाद्यते । वेत्यवधारणे । सर्वाश्रमाणां विधिरेवात्र वाक्ये वर्तते नानुवादः । यथा 'अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति' इति वाक्येऽनुवादम्परिहायाऽप्राप्तत्वादुपरिधारणस्य विधिराश्रीयते । उक्तञ्चैतत्पूर्वतन्त्रे 'विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्' (जै० सू० ३।४ १५) इति । एवञ्च 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इति विधिवाक्यमेव ।

अत्रेदं विचार्यते । ननु 'जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिरृणैरृणवा जायते' 'यज्ञेन

देवेभ्यो प्रजया पितृभ्यः स्वाध्यायेन ऋषिभ्य इति' 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो व्रजत्यधः' (मनु ६।३५) अत्र मोक्षपदं चतुर्थाश्रमपरम् । 'वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते' (यजुः १।५।२) 'आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः' (तै १।११।१) 'जरामर्यं ह्वै एतत्सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ जरया वा ह्येतस्मान्मुच्यते मृत्युना वा' 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' (आ० श्रौ० ३।१४।८) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिश्च विरक्ताश्रमपदबोध्यस्य कस्यचिदाश्रमस्यैवाभावात् । कथञ्चिदङ्गीकारेऽपि ब्रह्मचर्याद्याश्रमत्रयमनुष्ठायैव तस्यानुष्ठानम्प्राप्नोतीति चेन्न, 'ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदिवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा, 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' (जाबा० ४) इति जाबालश्रुत्यनुरोधेनाश्रमग्रहणस्यैच्छिकत्वात् । ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वेत्यभिदधती श्रुतिर्विरक्ताश्रमपूर्ववर्त्तिनां त्रयाणामाश्रमाणान्तु न तथाऽनुष्ठेयत्वं यथा तूर्याश्रमस्येति स्पष्टयति। दृढयति च 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्', इत्यनेन तमेवार्थम् । अत एव 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इति श्रुतौ 'एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इति फलं ब्रुवती श्रुतिः पूर्वाश्रमाणां केवलं सुखसाधनत्वमन्त्याश्रमस्य तु निःश्रेयसफलकत्वमिति फलतारतम्यमुपदिशति । एवञ्च 'जायमानो हेत्यादि ब्राह्मण वाक्यानि ऋणानीति मनुवाक्यानि च गृहस्थाश्रममधिकृत्यैव प्रवृत्तानीति वेदितव्यम् । 'विरक्ताश्रमनिष्ठो भगवच्छरणागतिधर्ममनुतिष्ठन् विरक्तौ नैषां वचसां विषयः । स तु तूर्याश्रमप्रधानधर्मपरमपुरुषानुरक्तियुक्तत्वाच्छ्रेष्ठतमः । अत एव 'देवर्षिभूताप्तनृणां पितॄणां न किंकरो नायमृणीच राजन् । सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य कर्त्तम् । इति भागवतोक्तं सङ्गच्छते । अनन्यभक्तविरक्तवैष्णवानां पिण्डोदकश्राद्धादिकरणमप्यनावश्यकम् । अवश्यानुष्ठेयेन श्रीवैष्णवाराधनेनैवाखिलविधेयस्य सामञ्जस्यादित्यलं प्रसक्तचिन्तया । अतः कर्मणो विद्याङ्गत्वं विद्यातश्च पुरुषार्थ इत्येव रमणीयः पन्थाः ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् । ३ । ४ । २१ ।

'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इति प्रकृत्य श्रूयते 'स एष रसानां रसतमः' (छा० १।१।३) इत्यादि तत्र संशयः । किमेतादृशेषु वाक्येषु स्तुतिमात्रं वर्तत उतोपासनायां दृष्टिविधिरिति कृत्वङ्गोद्गीथसम्बन्धित्वेनापादानाद्रसतमत्वादीनां

'इयमेव जुहुरितिवत्स्तुतिमात्रत्वमिति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—स्तुतिमात्रं जुह्वादिविधिरिवोद्गीथादिविधेरत्राभावादुद्गीथादिषु रसतमत्वादेरप्राप्तत्वाच्च तद्दृष्टिविधिरेवाश्रयणीयः ॥ २१ ॥

भावशब्दाच्च । ३ । ३ । २२ ।

'उद्गीथमुपासीत' इति विधिशब्दाच्च रसतमत्वादिदृष्टिविधिरेवात्र वाक्य इति ॥ २२ ॥ **इति स्तुतिमात्राधिकरणम् ।**

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् । ३ । ४ । २३ ।

उपनिषत्सु 'प्रतर्दनो ह्वै दैवोदासिः' (कौ० ३।१) एवंविधा आख्यायिकाः श्रूयन्ते । ताश्च पारिप्लवार्था, उताभ्यर्णाधीतविद्याविशेषाभिधानार्था इति संशयः । 'आख्यानानि शसन्तीति वाक्येन समस्तानामाख्यानानां पारिप्लवे विनियोगः । पारिप्लवश्चाश्वमेधे कथोपकथनमिति पूर्वः पक्षः अत्राभिधीयते–नैव पारिप्लवार्थान्यौपनिषदान्याख्यानानि 'मनुर्वैवस्वतो राजा' इत्यादीनामेव तत्र विशेषितत्वादिति तत्र विनियोगः ॥ २३ ॥

तथा चैकवाक्योपबन्धात् । ३ । ४ । २४ ।

औपनिषदाख्यायिकानान्तु 'आत्मावारे द्रष्टव्यः' (बृ० ४।५।६) इत्यादिविधिनैकवाक्यत्वात्तच्छेषत्वमेव ॥ २४ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा । ३ । ४ । २५ ।

विद्यया पुरुषार्थ इति निश्चित्य प्रसङ्गागतञ्च परिसमाप्य तादृशविद्यावन्तः प्राधान्येनोर्ध्वरेतस आश्रमिण एवेत्यपि निरचायि । इदानीमूर्ध्वरेतस्सु स्थिता विद्याऽग्निहोत्रादिकर्मापेक्षा तदनपेक्षा वेति संशयः । सर्वेषामाश्रमाणामविशेषाद्विरक्ताश्रमिष्वप्यग्निहोत्रादिकर्मापेक्षैवेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु–यत ऊर्ध्वरेतस आश्रमिण 'एवमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्त प्रव्रजन्ति' इत्याद्यनेकश्रुतिभ्यो विद्यावत्त्वादग्नीन्धनादिकर्मानपेक्षैव विद्या । आश्रमकर्मापेक्षा तु वर्तत एव ॥ २५ ॥

इत्यग्नीन्धनाद्यधिकरणम् ।

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् । ३ । ४ । २६ ।

विरक्तवद्गृहस्थेष्वपि कर्मानपेक्षैव विद्योत कर्मापेक्षेति संशयः । आश्रमित्वाविशेषाद्गृहस्थेऽपि कर्मानपेक्षैव विद्येति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु–'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन' (बृ० ४।४।२२) इति यज्ञादिकर्मणां विद्या-

ङ्गत्वेन श्रवणात् । नित्यनैमित्तिकादिसर्वकर्मापेक्षैव गृहस्थे विद्या । यथा गतिसाधनभूतोऽश्वः प्रग्रहादिपरिकरापेक्षस्तद्वत् ॥ २६ ॥ इति **सर्वापेक्षाधिकरणम्** ।

शमदमाद्युपेतस्स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् । ३ । २ । २७ ।

प्रासङ्गिकमेव विचिन्त्यते, किं गृहस्थो विद्याभिवृद्धये शमदमाद्युपेतस्याान्नवेति संशयः । तत्र विशिष्टकर्म्मानुतिष्ठद्भिर्विरक्ताश्रमिभिरेव शमदमादयोऽनुष्ठेया नतु करणकलेवरव्यापारसाध्यकर्मासक्तैर्गृहस्थैरिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—यद्यपि गृहस्थो विहितकर्मसु व्यापृतस्तथापि शमदमाद्युपेतस्स्यात् 'तस्मादेवं विच्छान्तो दान्त उपरत स्ततिक्षुस्समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्' (बृ० ६।४।३३) इत्यादिविधेर्विद्याङ्गतया तदभिवृद्धये शमदमादीनामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥ इति **शमदमाद्यधिकरणम्** ।

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् । ३ । ४ । २८ ।

न हवा एवं विदि किञ्चनानन्नं भवति' (छा० ५।२।१) इत्येवं रूपेण छान्दोग्यादिषु प्राणविदः सर्वान्नानुमतिरस्ति सा च सार्वदिकी ज्ञेयोत प्राणात्यय एवेति संशयः । सामान्योपदेशा सार्वदिकीति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—चोवधारणे—प्राणात्ययापत्तावेव सर्वान्नानुमतिरस्ति । तद्दर्शनात् । श्रुतौ प्राणात्ययापत्तावेव ब्रह्मविन्मुनिरिभ्योच्छिष्टान् कुल्माषान् भुक्तवानित्याख्यायिका दृश्यते । तस्मात्प्राणात्ययापत्तावेव प्राणविदस्सर्वान्नानुमतिर्न सर्वदा ॥ २८ ॥

अबाधाच्च । ३ । ४ । २९ ।

'आहार शुद्धौ सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः' (छा ७।२६।२) इत्याहारशुद्धिश्रुतेरबाधान्न प्राणविदः सर्वान्नानुमतिः ।

अपि च स्मर्यते । ३ । ४ । ३० ।

'प्राणसंशयमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा) इति च प्राणात्ययापत्तावेव सर्वान्नीनत्वं स्मर्यते ॥ ३० ॥

शब्दश्चातो कामकारे । ३ । ४ । ३१ ।

'तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबेत्' इति स्वेच्छाचारस्य निषेधकः शब्दोऽस्ति । अतः प्राणसंशय एव सर्वान्नानुमतिर्न सर्वदेति सिद्धम् ॥ ३१ ॥ **इति सर्वान्नानुमत्यधिकरणम्** ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि । ३ । ४ । ३२ ।

'यज्ञाद्यङ्गिका विद्येत्युक्तम् । तत्र तद्यज्ञादिकं विद्यारहिताश्रमस्यापि कर्मोत सविद्याश्रमकर्मेति संशयः । तत्र केवलाश्रमकर्मत्वे नित्यानित्यसंयोगविरोधान्न केवलाश्रमकर्मत्वमिति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इति विहितत्वाद्विद्याविधुराश्रमस्यापि तत्कर्म । विरोधस्तु—'तमेतं वेदानुवचनेनेति विनियोगपृथक्त्वेन परिहृतो भवति । तस्मात्सविद्याश्रमकर्मवत्केवलाश्रमकर्मापि तदिति तैरप्यनुष्ठेयम् ॥ ३२ ॥

सहकारित्वेन च । ३ । ४ । ३३ ।

मुमुक्षुभिरपि 'तमेतं वेदानुवचनेनेति विद्याङ्गत्वेन श्रुतत्वाद्विद्यासहकारित्वेन यज्ञादिकर्मानुष्ठेयमेव ॥ ३३ ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् । ३ । ४ । ३४ ।

उभयत्र विनियुक्ता अपि यज्ञादयस्त एवोभयत्र प्रत्यभिज्ञानाख्यलिङ्गादतो न कर्मभेदः ॥ ३४ ॥

अनभिभवश्च दर्शयति । ३ । ४ । ३५ ।

यज्ञादिकर्मानुष्ठानेन 'धर्मेण पापमपनुदति' (तै० ना०) इति विद्याया अनभिभवमुत्पत्तिप्रतिबन्धाभावं च दर्शयति । प्रात्यहिकयज्ञाद्यनुष्ठानेन चित्तशुद्धावुत्कृष्टविद्योत्पद्यतेऽतः सर्वाश्रमिभिरनुष्ठेयम् ॥ ३५ ॥ **इति विहितत्वाधिकरणम् ।**

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः । ३ । ४ । ३६ ।

प्रासङ्गिकं विचिन्त्यते । आश्रमविधुराणां विद्यायाम धिकारोऽस्ति न वेति संशयः । आश्रमधर्मत्वाद्विद्याया अनाश्रमिणां नास्त्यधिकार इति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते । तुना पक्षपरिवृत्तिः । चोऽवधारणे—दृश्यते हि रैक्वभीष्मादीनामनाश्रमित्वेऽपि विद्यानिष्ठत्वम् ॥ ३६ ॥

अपि च स्मर्यते । ३ । ४ । ३७ ।

'जप्येनापि च संसिद्ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः (मनुः) इत्यनाश्रमिणामपि स्मर्यते विद्यासिद्धिः ॥ ३७ ॥

विशेषानुग्रहश्च । ३ । ४ । ३८ ।

अनाश्रमिणां धर्मविशेषैरपि विद्याया अनुग्रहः श्रूयते 'तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यात्' (प्र० १।१०) इति ॥३८॥

अतस्त्वितरज्ज्यायोलिङ्गाच्च । ३ । ४ । ३९ ।

अतोऽनाश्रमित्वाद्धर्मसाधनविधावाश्रमित्वं ज्यायः लिङ्गात्स्मृतेश्च—'अनाश्रमी नतिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः' (दक्ष०) इति । एतेनाऽनाश्रमिणां मृतभार्याणाञ्च विद्यानुष्ठानम्पुनर्दारसंग्रहश्चापद्धर्म इति गम्यते ॥ ३९ ॥ **इति विधुराधिकरणम् ।**

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ।३।४।४०।

स्वाश्रमधर्मभ्रष्टानां नैष्ठिकवनस्थयतीनां विधुरादिवद्विद्याधिकारोऽस्ति न वेति संशयः । जपादिभिस्तेषां शुद्धिसम्भवादस्त्येवाधिकार इति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—तुः पक्षनिवर्तकः । स्वाश्रमाच्युतानां नैष्ठिकादीनामनाश्रमितया स्थितिर्न सम्भवति । यतो नैष्ठिकधर्माभावेभ्यः शास्त्रैर्नियमात् । 'अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्' (छा०) 'अरण्यमियात्ततो न पुनरेयात्, 'संन्यस्याग्निं न पुनरावर्तयेत्' इति नैष्ठिकवनस्थविरक्तानां नियमात् । तस्मादाश्रमाच्च्युतानां नैष्ठिकादीनां न विद्यायामधिकारः ॥ ४० ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् । ३ । ४ । ४१ ।

नैष्ठिकाद्यधिकारोक्तप्रायश्चित्तमप्येषु न सम्भवति । यतस्तेषां स्वाश्रमधर्मात्पतनं स्मर्यते । 'आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते द्विजः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि' (आग्नेयः १६।५।२३) पतितस्य प्रायश्चित्तायोगात् । आधिकारिकं प्रायश्चित्तन्त्वौपकुर्वाणिकं बोध्यम् ॥ ४१ ॥

उपपूर्वमपीत्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् । ३ । ४ । ४२ ।

नैष्ठिकादीनां ब्रह्मचर्य्यात्प्रच्युतावुपपातकमस्ति तत्र प्रायश्चित्तभावमेके धर्मविदो मन्यन्ते । यथा मध्वशने नैष्ठिकोपकुर्वाणयोरुभयोरपि प्रायश्चित्तेन शुद्धिस्तद्वच्छुद्धौ स्यादेव विद्याधिकारः । तदुक्तम्—'उत्तरेषां चैतदविरोधि' (गौत० १।३।४। इति ॥ ४२ ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च । ३ । ४ । ४३ ।

तुनामतव्यावृत्तिः । नैष्ठिकादेरुपपातकित्वे महापातकित्वे वोभयथापि ब्रह्मोपासनलक्षणविद्यातो बहिर्भाव एव । 'प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महा' (आग्ने० १६।५।२३) वसन्नावसथेभिक्षुर्मैथुनं यदि सेवते । तस्यावसथनाशः स्यात्कुलान्यपि हि कृन्तति' (दक्ष० ७।४१) । इत्यादिस्मृतेः कृतप्रायश्चित्तानपि

तान् शिष्टा यागादिकर्मसु वर्जयन्ति। भिक्षुरत्र विरक्ताश्रम्येव। अतो नास्त्येव तेषां ब्रह्मविद्यायामधिकारः॥ ४३॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः। ३। ४। ४४।

उद्गीथाद्युपासनानि यजमानकर्तृकाण्युतर्त्विक्कर्तृकाणीति संशयः। तत्र पूर्वः पक्षः। स्वामिनो यजमानस्यैव फलश्रुतेस्तत्कर्तृकाणीति आत्रेयो मन्यते॥ ४४॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते। ३। ४। ४५।

समाधत्ते—ऋत्विक्कर्मोद्गीथाद्युपासनम्। यतो यजमानेनर्त्विक् परिक्रियते। स्वफलप्राप्तिसाधनभूतसाङ्गक्रतुसम्पादनाय परिक्रीतर्त्विगनुष्ठितस्यापि क्रतोः फलं यजमानगाम्येवेति न फलश्रुतेरपि विरोधः॥ ४५॥ **इति स्वाम्यधिकरणम्।**

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्। ३। ४। ४६।

'तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः' (बृ० ३।५।१) अत्र विद्यासहकारितया मौनमनूद्यत उत विधीयत इति संशयः। 'अथ मुनिरित्यत्र विधिशब्दाभावान्मौनस्य ज्ञानविशेषाज्ज्ञानस्य च पूर्वं विधानादत्र मौनमनूद्यत इति पूर्वः पक्षः। अत्राभिधीयते—तद्वतो विद्यावतः पाण्डित्यबाल्यवत्तृतीयमिदमपूर्वं विद्यासहकार्यन्तरं मौनं विधीयते। पक्षेण मुनिशब्दस्य मानसजपादिवदन्तःकरणधर्मत्वेन प्रकृष्टमननात्मके निदिध्यासने प्रसिद्धत्वादाश्रमविध्यादिवदेवात्र निदिध्यासनात्मकस्य मौनस्य विधिः॥ ४६॥

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः। ३। ४। ४७।

अविशेषेण कृत्स्नेष्वाश्रमिषु विद्यायाः सद्भावाद् गृहस्थेनोपसंहारः 'अभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे, इत्यारभ्य 'स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते' (छा० ८।१५।१) इत्येतत्सर्वाश्रमिपरः। विद्यानिष्ठगृहिणोऽपि ब्रह्मावाप्तिः किमुत विरक्ताश्रमिभ्य इति॥ ४७॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात्। ३। ४। ४८।

'तस्माद्ब्राह्मणा' इति वाक्ये 'अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' (बृ० ३।५।१) इति विरक्तधर्मेणोपसंहारोऽखिलाश्रमधर्मसंग्रहार्थः। मौनवदितरेषां यज्ञाद्याश्रमधर्माणामुपदेशात्॥ ४८॥ **इति सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम्।**

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्। ३। ४। ४९।

प्रोक्तवाक्ये 'बाल्येन तिष्ठासेत्' (बृ०) इति श्रूयते। तत्र बालस्य कर्मस्वा-

भाविकं सर्वं विदुषोपादेयमुत स्वभावानाविष्काररूपं विशिष्टं कर्मैवेति संशयः। बाल्येनेत्यविशेषेणोक्तत्वात्कामचारादिकं सर्वमुपादेयमिति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु—स्वमाहात्म्यानाविष्कार एव विद्यामन्वेतीति स एव ग्राह्यः। अन्येषां विद्याविरोधित्वेनान्वयायोगात्। तदेवोक्तं 'नाविरतो दुश्चरितात्' (का० २) इत्यादिभिः ॥४९॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्। ३। ४। ५०।

किमिहैव जन्मनि विद्योत्पद्यत उत जन्मान्तरेऽपीति संशयः। अस्मिन्नेव जन्मनि विद्योत्पत्तीच्छयानुष्ठितकर्मभिरिहैव विद्योदयः स्यादिति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु—अप्रस्तुते प्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धेऽनन्तरं विद्योदयफलं तदभावे त्विहैवेति। तद्दर्शनात्। 'यदेव विद्यया करोति' इत्युद्गीथविद्यावतः कर्मणोऽप्रतिबन्धस्य दर्शनादनियम एव विद्योदयफलस्य ॥ ५० ॥ **इत्यैहिकाधिकरणम्।**

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः। ३। ४। ५१।

किमुत्पन्नविद्यस्येहैव जन्मनि मुक्तिफलमुत जन्मान्तरेऽपीति संशयः। तत्र सत्यां विद्योत्पत्ताविहैव मुक्तिफलमिति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु यथैकस्मिन्नेव जन्मनि प्रबलकर्मप्रतिबन्धाभावस्तदभावो वा विद्योदयं तदनुदयञ्च कुरुतस्तथैवाविच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपायां विद्यायामिहैव मुक्तिफलमन्यथा जन्मान्तरेऽपीत्यनियमः। 'स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः' (छा० ७।२६।२) इति कर्मग्रन्थिमुक्तिहेतोरवधृतेरिति ॥ ५१ ॥ **इति मुक्तिफलाधिकरणम्।**

इति श्रीमद्भगवद्रामानन्दान्वयप्रतिष्ठितश्रीमदनुभवानन्दस्वामिद्वारकेण ब्रह्मवित्स्वामिश्रीरघुवराचार्येण विरचितायां ब्रह्मसूत्रीयवेदान्तवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात्। ४। १। १।

अतीतैस्त्रिभिरध्यायैश्चिदचिच्छरीरकस्यापहतपाप्मनो दिव्यगुणधाम्नः परब्रह्मणः श्रीरामस्य स्वरूपमुपासनात्मकविद्याश्चाभ्यधायि। अथानेन तुरीयाध्यायेनोपासनफले कल्पनीयेऽनेन प्रथमाधिकरणेनोपासनानुष्ठानं निर्णीयते। 'आत्मावारे द्रष्टव्यः' (बृ० ४।५।६) 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तै० १।१) 'तमेव विदित्वाऽति मृत्यु-

मेति' (श्वे० ३।८) इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मप्राप्त्युपायतयोपदिष्टस्य ध्यानादेः सकृदनुष्ठानं कार्यमुतावृत्तिरिति संशयः । सकृदनुष्ठानेऽपि शास्त्रार्थस्य साफल्यात्सकृदेवेति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—'निदिध्यासितव्यः' (बृ० ४।५।६) आत्मानमेव लोकमुपासीत' (बृ० १।४।१५) इत्याद्युपदेशाद्वेदनापरपर्यायस्योपासनस्यासकृदनुष्ठानं कार्यम् । अविच्छिन्नस्मरणात्मकस्योपासनस्य सकृदनुष्ठानासम्भवाद्वेदनमप्यसकृदेवेति तात्पर्यम् ॥ १ ॥

लिङ्गाच्च । ४ । १ । २ ।

वेदनस्यासकृदनुष्ठेयता 'अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः' (गी०) 'मां ध्यायन्त उपासते' (गी०) 'तद्रूपप्रत्यये चैका सन्ततिश्चान्यनिस्पृहा । तद्ध्यानम्' (वि० पु० ६।७।९१) इत्यादिस्मृतेरप्यवगम्यते ॥ २ ॥ **इत्यावृत्त्यधिकरणम् ।**

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च । ४ । १ । ३ ।

पूर्वोदितब्रह्मोपासनं किमुपासकेन भिन्नत्वधिया विधेयमुत स्वात्मधियेति संशयः । तत्रोपासकस्य जीवस्य 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' (श्वे० १।९) 'अधिकन्तुभेदनिर्देशात्' (ब्र० सू०) 'शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते' (ब्र० सू० १।२।११) इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्ब्रह्मभिन्नत्वेनावगमाद्भिन्नत्वेनोपासनीयमिति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—उपासितुरन्यदपि ब्रह्मोपासनवेलायां स्वात्मतयैवोपासकेनोपास्यम् । पूर्वोपासकाश्चैवमुपगच्छन्ति । 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि' इति । अभ्युपगमञ्चेमं ज्ञापयन्ति वेदान्ताः स्पष्टम् । 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' (छा० ६।८।४) 'यस्यात्मा शरीरम्' (बृ० १।४।१०) 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद' (बृ० १।४।१०) इत्यादयः । तस्मादुपासितुरात्मतयैवोपास्यं ब्रह्मेति ॥३॥ **इत्यात्मत्वोपासनाधिकरणम् ।**

न प्रतीके न हि सः । ४ । १ । ४ ।

उपनिषत्सु 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' (छा० ६।१८।१) इत्यादिप्रतीकोपासनमपि दृश्यते । तत्रायं संशयो यदत्राप्यात्मत्वेनोपासनं विधेयं न वा ? उपासितुरात्मतया ब्रह्मोपासनस्य पूर्वाधिकरणे निश्चितत्वात्तत्सामान्येनात्राप्यात्मतयैवोपासनं विधेयमिति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—प्रतीकेनात्मत्वेनोपासनं विधेयम् । यतः स प्रतीको नोपासितुरात्मा । तस्मात्प्रतीके केवलं ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्या । उपासनन्तु

प्रतीकस्यैव ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् । ४ । १ । ५ ।

अत्रापकृष्टे मनसि ब्रह्मदृष्टिरेव कर्तव्या न तु ब्रह्मणि मनोदृष्टिः । अपकृष्टे ह्युत्कृष्टधीः साधीयसी ॥ ५ ॥ **इति प्रतीकाधिकरणम् ।**

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः । ४ । १ । ६ ।

कर्माङ्गनिर्दिष्टेषूपासनेषु 'य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत, (छा १।३।१) इत्यादिषु संशयः । किमादित्यादिषूद्गीथादिदृष्टिरुतोद्गीथादिष्वादित्यदृष्टिरिति । तत्र 'फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम्' इति न्यायादादित्यादीनामपकृष्टत्वादुद्गीथादीनां फलित्वेनोत्कृष्टत्वादादित्यादिषूद्गीथादिदृष्टिर्विधेयेति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—उद्गीथादिष्वङ्गेष्वादित्यादिदृष्टिरेव विधेया । यतः कर्मभिस्समाराधिताया देवतायाः फलप्रदायित्वेनोत्कृष्टत्वात् ॥ ६ ॥ **इत्यादित्यादिमत्यधिकरणम् ।**

आसीनः सम्भवात् । ४ । १ । ७ ।

एतच्चोपासनं शयानो गच्छन्नासीनोवेत्यनियमेन यथा कथञ्चिद्विदध्यादासीन एव वेति संशयः । तत्रोपासनस्य मनोविधेयतया यथाकथञ्चिदप्यनुष्ठेयम् इति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—चित्तैकाग्र्यमन्तरेणोपासनस्यासम्भवादासीनस्यैव तद्भवत्वादासीन एव ब्रह्मोपासनं विदध्यादिति ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च । ४ । १ । ८ ।

'ततस्तु तं पश्यते निश्चलं ध्यायमानः' (मु०) इत्युपासनस्य ध्यानरूपत्वादासीनस्यैव निश्चलध्यानत्वादासीन एव तदनुतिष्ठेत् ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य । ४ । १ । ९ ।

'ध्यायतीव पृथिवीध्यायतीवान्तरिक्षम्' (छा० ७।६।१) इत्यादिषु पृथिव्यादेरचलत्वं चापेक्ष्य ध्यानमुक्तम् । ध्यानोपासनयोश्चैकार्थ्यादचलत्वमुपासनेऽप्यावश्यकम् । तच्चासीनस्यैवेत्यासीनः ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च । ४ । १ । १० ।

'उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये' (गी० ६।१२) इति स्मरन्ति च तत्वविदस्समासीनस्यैव ध्यानम् ॥ १० ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् । ४ । १ । ११ ।

यस्मिन् देशे काले वा चित्तैकाग्र्यं तस्मिन्नेव देशे काले चोपासनमनुतिष्ठेत् । यतोऽत्र देशकालयोर्विशेषाश्रुतत्वात् ॥ ११ ॥ **इत्यासीनाधिकरणम् ।**

आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम् । ४ । १ । १२ ।

एतद्ब्रह्मोपासनमेकस्मिन्नहन्यसकृद्विधेयमाप्रयाणाद्दिनंदिनं वेति संशयः । तत्रैकवासरेऽप्यसकृदनुष्ठिते शास्त्रस्य चारितार्थ्यान्नानवरतमिति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते–'स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषम्' (छा० ८।१५।१) इत्यादिश्रुतिष्वादेहस्थिति दृष्टत्वादामरणमहर्दिवमुपासनं विधेयम् ॥१२॥ **इत्याप्रयाणाधिकरणम् ।**

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् । ४ । १ । १३ ।

अथोपासनफले विचिन्त्यमाने संशयः । किमुपासनरूपविद्ययाघनाशो भवति न वेति । तत्रानिष्टकर्मजन्याघस्य 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म' इत्यादिशास्त्रबलादुपासनेन विनाशासम्भवाद्विद्योक्तव्यर्थत्वमापततीति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते–'एवं विदि पापं कर्म न श्लिष्यते' (छा० ४।१४।३) 'एवं ह्यस्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' (छा० ५।२४।३) 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' (मु० २।२।८) इति व्यपदेशाद्विद्याधिगमेन तन्महिम्नोत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ विदुषोऽवश्यम्भवतः । 'नाभुक्तमितिवचनन्तु प्रारब्धपरमिति न तेन कश्चिद्विरोधः ॥ १३ ॥ **इति तदधिगमाधिकरणम् ।**

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु । ४ । १ । १४ ।

अथेतरस्य सुकृतस्याप्येवमसंश्लेषविनाशावुपपद्येते न वेति संशये सुकृतकर्मणो विदुष इष्टत्वेनाश्लेषविनाशाविति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु–विद्याफलमोक्षविरोधितया सुकृतकर्मणोऽप्यश्लेषविनाशावघवदेवोपपद्येते । 'तत्सुकृतदुष्कृते धुनुते' (कौ० १।४) इति सुकृतेऽप्यघवद्व्यपदेशाविद्यानुगुणवृष्ट्यन्नफलस्य सुकृतस्य तु तदानीमविनष्टत्वेन शरीरपातानन्तरमसंश्लेषो भवति ॥१४॥ **इतीतराधिकरणम् ।**

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः । ४ । १ । १५ ।

विद्याधिगमेनाखिलसुकृतदुष्कृतयोर्विनाशो भवत्युतानारब्धकार्ययोरिति संशये 'सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' इत्यादिवचनैरशेषकर्मक्षय इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु–विदुषोऽपि 'तस्य तावदेवचिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये' (छा० ६।१४।२) इति देहपातावधिविशेषश्रवणाद्विद्योत्पत्तेः प्राचीनेअनारब्धकार्ये सुकृतदुष्कृते एव विनश्यतः ॥ १५ ॥ **इत्यनारब्धकार्याधिकरणम् ।**

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् । ४ । १ । १६ ।

पुण्यस्याप्यसंश्लेषविनाशावभिहितावितरस्येति सूत्रेण । एवमग्निहोत्रादीनामपि पुण्यत्वाविशेषादिह विचिन्त्यते । नित्यनैमित्तिकरूपाणि–'अग्निहोत्रादीन्या-

श्रमकर्माणि ब्रह्मविदानुष्ठेयानि न वेति संशयः। अनारब्धकार्ययोः सुकृतदुष्कृतयोरुभयोरपि विनाशवचनान्नानुष्ठेयानीति पूर्वः पक्षः। अत्राभिधीयते–'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' (बृ० ४।४।२२) इत्यादि श्रुतिषु तदनुष्ठितिदर्शनादवश्यमनुष्ठेयानि। यतस्तेषां विद्योन्नतिकरत्वेन तदानुगुण्यम् ॥ १६ ॥

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः । ४ । १ । १७ ।

अग्निहोत्रादेः सुकृतस्य विद्योन्नतिफलार्थमनुष्ठेयताचेत् 'तस्य पुत्राः दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इति वचनस्य क्व प्रसर इत्यभिधीयते—अग्निहोत्रादि रूपायाः साधुकृत्यायाः अन्यापि साधुकृत्याविदुषोऽस्त्येव। यस्याश्च विनियोजकमेकेषां शाखिनां सुहृदः साधुकृत्यामिति वचनम्। बलवत्कर्मावरुद्धफलयोर्विद्योत्पत्तेः पूर्वोत्तरवर्तिनो रुभयोरपि सुकृतदुष्कृतयोः सुहृद्द्विषत्सूपयानं सूपपादम् ॥ १७ ॥

यदेव विद्ययेति हि । ४ । १ । १८ ।

'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' (छा० १।१।१०) इति ह्युद्गीथ विद्यायाः प्रबलकर्मान्तराप्रतिबद्धफलत्वमुक्तम् ॥ १८ ॥ **इत्यग्निहोत्राद्यधिकरणम् ।**

भोगेनत्वितरे क्षपयित्वाथ सम्पद्यते । ४ । १ । १९ ।

अनारब्धकार्ययोः पुण्यापुण्ययोर्गतिरुक्ता। ताभ्यामितरे प्रारब्धकार्ये पुण्यापुण्ये किं विद्यानिदानदेहान्तेअथवा वर्तमानदेहान्ते देहान्तरान्ते चेत्यनियम इति संशयः। 'तस्य तावदेवचिरम्' इत्यभिधानाद्वर्तमानदेहान्ते एवेति नियम इति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु–इतरे–प्रारब्धकार्ये पुण्यापुण्ये उभे भोगेन क्षपयित्वाऽनन्तरमेव ब्रह्म सम्पद्यते। फलाय परिणते ते वर्तमानैकदेहभोग्ये स्यातां तदा तदन्ते ब्रह्मसम्पत्तिरनेकदेहभोग्ये चेदनेकदेहान्ते ब्रह्मसम्पत्तिरित्यनियमः। आरब्धफले पुण्यापुण्ये भोगेनैव क्षयं नेये इत्येव नियमः। 'तस्य तावदेव चिरम् यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये' (छा० ६।१४।२) इति श्रुतेः ॥ १९ ॥ **इतीतरक्षपणाधिकरणम् ।**

इति श्रीमद्भगवद्रामानन्दान्वयप्रतिष्ठितश्रीमदनुभवानन्दस्वामिद्वारकेण ब्रह्मवित्स्वामिश्रीरघुवराचार्येण विरचितायां ब्रह्मसूत्रीयवेदान्तवृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च । ४ । २ । १ ।

ब्रह्मविदः समुत्क्रान्तिरिदानीमुच्यते । 'अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्' (छा० ६।८।६) तिरियं वाग्वृत्तेर्मनसि सम्पत्तिमभिधत्तेऽथवा वागिन्द्रियस्येति संशयः । वाचोऽनुपादाने मनसि वाग्वृत्तिरेव सम्पद्यत इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—वागिन्द्रियमेव मनसि सम्पद्यते । उपरतायामपि वाचि मनोव्यापारस्य दर्शनात् । 'वाङ्मनसि सम्पद्यते' इति साक्षाच्छब्दाच्च । अत्र वाचो मनः सम्पत्तिर्विलक्षणसंयोग एवेति ज्ञेयम् ॥ १ ॥

अत एव सर्वाण्यनु । ४ । २ । २ ।

यतो मनसि वाचो विलक्षणसंयोगो नतु लयः । अत एव मनसोऽनुपादानत्वेऽपि वाचमनु सर्वाणीन्द्रियाणि सम्पद्यन्ते । तथा च श्रुतिः 'इन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैरिति ॥ २ ॥ **इति वागधिकरणम् ।**

तन्मनः प्राण उत्तरात् । ४ । २ । ३ ।

सर्वेन्द्रियसंयुक्तस्य मनसः प्राणे लयः संयोगो वेति संशयः । तत्रा'न्नमयं हि सोम्य मनः' (छा०) इत्यन्नकार्यत्वान्मनसोऽन्नस्य च 'ताः अन्नमसृजन्त' इत्यप्कार्यत्वात् 'आपो मयः प्राणः' इति प्राणस्याप्याप्यत्वश्रवणात्प्राणप्रकृतिकाप्सु परम्परया मनोलय इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु–मनसः प्राणे विलक्षणसंयोगमात्रं न लयः । यतस्तस्याहंकारिकत्वात् । अबाप्यायितप्राणस्य भौतिकत्वान्न तत्र लयः सम्भवति । स्वकारण एव लय इति सिद्धान्तात् ॥ ३ ॥ **इति मनोधिकरणम् ।**

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः । ४ । २ । ४ ।

'प्राणस्तेजसि' इत्युत्तरवाक्ये स प्राणस्तेजसि सम्पद्यतेऽथवा जीव इति संशयः । 'प्राणस्तेजसीति व्यवदेशात्तेजस्येवेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु–सः सर्वेन्द्रियमनोविशिष्टः प्राणोऽध्यक्षेऽखिलकरणाध्यक्षे जीवे सम्पद्यते । 'एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायान्ति' (बृ० ४।३।३८) 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति' (बृ० ४।४।२) 'कस्मिन् वा प्रतिष्ठास्यामि' (प्र० ६।३) इत्यादि श्रुतिभिः प्राणस्य जीव एवोपगमोत्क्रान्तिप्रतिष्ठादीनामभिधानात् । 'मनः प्राणे' इति श्रौतवाक्यानन्तरं 'प्राणस्तेजसीति वाक्यस्य सङ्गतिस्त्वनेकप्रमाणानुरोधात् प्राणः स्वाध्यक्षे

जीवे संयुज्य तेजसि संयुज्यत इत्येवं क्रमेण बोध्या ॥४॥ **इत्यध्यक्षाधिकरणम् ।**

भूतेषु तच्छ्रुतेः ।४।२।५।

'प्राणस्तेजसि' इति जीवसंयुक्तस्य प्राणस्य तेजोमात्रे संयोगोऽभिधीयत उत समस्तेषु भूतेष्विति संशये—तेजसीति विशेषाभिधानात्तेजोमात्र इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु 'पृथिवीमयः' (बृ० ४।४।५) इत्यादि श्रुतेर्जीवस्य सर्वभूतमयत्वव्य-पदेशात् तासां त्रिवृतमित्यादिश्रुतेश्च तेजःप्रभृतिभूतानां त्रिवृत्कृतत्वेन केवलस्य तेजसोऽनवस्थानात्समस्तेष्वेव भूतेषु संयोगः ॥ ५ ॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि । ४ । २ । ६ ।

एकस्मिन्नपि सम्पत्तौ 'पृथिवीमयः' इत्यादि श्रुतेरुपपत्तिस्तु न सम्भवति । एकस्य भूतस्य कार्याक्षमत्वात् । त्रिवृत्कृतस्यैव कार्योपयोगित्वात् । श्रुतिस्मृतीममर्थं दर्शयत 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकस्य करवाणि' (छा० ६।३।३) 'समेत्यान्यो-न्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः (वि० पु० १।२।६२) अतो भूतविशिष्टस्यैव तेज-सोऽत्रग्रहणम् ॥ ६ ॥ **इति भूताधिकरणम् ।**

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वञ्चानुपोष्य । ४ । २ । ७ ।

किमियमुत्क्रान्तिरविदुष एवाहोस्विद्विद्वदविदुषोरुभयोः समानेति संशयः । तत्र 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' (का० २।६।१४) इति ब्रह्मविदोऽत्रैव ब्रह्मप्राप्तिश्रवणादविदुष एवेयमुत्क्रान्तिरिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—गत्युपक्रमात्प्राक्–नाडीप्रवेशात्प्राक्–विद्वदविदुषोः समानेयमुत्क्रान्तिः । विदुषोऽपि मूर्धन्यनाडीप्रवेशस्य श्रुतत्वात् 'शतं चैका'(का० २।६।१६) 'अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्मसमश्नुते' (का० २।६।१४) इति श्रुतिस्तु ब्रह्मविदोऽत्रैवामृतप्राप्तिं नाभिधत्ते । किन्तूपासनसमये शरीरेन्द्रियस-म्बन्धसत्वएव । विद्यासामर्थ्यादुत्तरपूर्वाघविनाशे दुःखाननुभवादमृतत्वसाम्यम् । अयमर्थो 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः' (का० २।६।१४) इति प्रकृतश्रुतेः पूर्वार्धपर्यालोचनया निश्चीयते ॥ ७ ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् । ४ । २ । ८ ।

अर्चिरादिगत्या ब्रह्मलोकप्राप्तिरपीतिस्तावत्पर्य्यन्तं संसारस्याभिधानात् 'तस्य तावदेव' 'धूत्वाशरीरमकृतं कृतात्मा' (छा० ८।१३।१) इति । अतस्तदमृतत्वं शरीरसम्बन्धसत्व एव ॥ ८ ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः । ४ । २ । ९ ।

ब्रह्मविदोऽप्यर्चिरादिमार्गेण गमनरूपात्प्रमाणतः 'तम्प्रति ब्रूयात्' (कौ०) इति चन्द्रमसा संवादेन करणकलेवरवत्त्वस्योपलब्धेश्च सूक्ष्मशरीरसम्बन्धो विद्यत एव॥९॥

नोपमर्देनातः । ४ । २ । १० ।

अतो 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते' इति काठकं वचः शरीरसम्बन्धस्य विनाशेनामृतत्वं नाभिधत्ते ॥ १० ॥

अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा । ४ । २ । ११ ।

अस्य सूक्ष्मदेहस्यैवोष्मरूपो धर्मो न स्थूलदेहस्य स चायं कदाचिन्मुमुर्षोर्विदुष शरीर उपलभ्यते । अस्मादुष्मणोऽवगम्यते यत्सूक्ष्मशरीरविशिष्ट एव विद्वानुत्क्रामति ॥ ११ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्स्पष्टोह्येकेषाम् । ४ । २ । १२ ।

ननु ब्रह्मविदउत्क्रान्तिर्न सम्भवति 'अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' (बृ० ४।४।६) इत्यादिभिः प्रतिषेधादिति चेन्न, शारीरात्प्राणोत्क्रान्तेरयं प्रतिषेधो न तु शरीरात् । यतश्चायमर्थ एकेषां माध्यन्दिनानामाम्नाये स्पष्ट एवाभिधीयते 'योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति' (बृ० ४।४।६) अत्र तच्छब्देन शरीरमभिधाय तस्मात्प्राणोत्क्रान्तेः प्रतिषेधः स्पष्ट एव ॥ १२ ॥

स्मर्यते च । ४ । २ । १३ ।

ब्रह्मविदो मूर्धन्यया नाड्या गमनं 'ऊर्ध्वमेकस्थितस्तेषां यो भित्वा सूर्यमण्डलम् । ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परांगतिम्' (याज्ञ० १६७) इति स्मर्यते एव । ॥ १३ ॥ **इत्यासृत्युपक्रमाधिकरणम् ।**

तानि परे तथाह्याह । ४ । २ । १४ ।

तानि प्राणेन्द्रियजीवसहितानि भूतसूक्ष्माणि किं स्वफलभोगाय यथास्थानं यथाकर्मोपयान्ति आहोस्वित्परे ब्रह्मणि सम्पद्यन्त इति संशये कर्मफलभोगाय तदनुगुणस्थानं लोकान्तरं गच्छन्तीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु–उत्क्रममाणस्य विदुषस्तानि परे ब्रह्मणि सम्पद्यन्ते तथा श्रुतिरप्याह 'तेजः परस्यां देवतायाम्' (छा० ६।८।६) इति ॥ १४ ॥ **इति परसम्पत्त्यधिकरणम् ।**

अविभागो वचनात् । ४ । २ । १५ ।

सा चेयं परदेवता सम्पत्तिः स्वकारणे लय उताविभागरूपैवेति संशये । परमा-

त्मनः परमकारणतया तत्रोक्ता सम्पत्तिस्तस्मिंल्लय एव स्यादिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु-'तेजः परस्यां देवतायां' इति वाक्येऽपि 'सम्पद्यत' इत्यस्यान्वयः । तथा चात्र सम्पत्तिर्विलक्षणसंयोग एवेति प्रङ्निर्णीतम् । स एव संयोगविशेषः प्रकृते भवतीति ॥ १५ ॥ इत्यविभागाधिकरणम् ।

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया । ४ । २ । १६ ।

नाडीप्रवेशात्प्राग्विद्वदविदुषोः समानैवेयमुत्क्रान्तिरित्यवधारितम् । किन्तु नाडीप्रवेशेऽस्तिकश्चिद्विशेषः स इदानीं विचिन्त्यते । 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति' (का० २।६।१६) इतीयं श्रुतिर्विद्वदविदुषोरुत्क्रान्तिं यया कयापि नाड्याभिधत्त उत विदुषः शताधिकया मूर्धन्याख्यया नाड्यैवाविदुषस्त्वन्याभिरेवेति नियमेनेति संशयः । अतिसूक्ष्मानेकनाडीसमवाये मूर्धन्यनाडीविवेकस्यासम्भवाद्यया कयापि नाड्योत्क्रान्तिरित्यनियम इति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते-ब्रह्मविदस्तु शताधिकया मूर्धन्यया नाड्यैवोत्क्रान्तिस्ततोऽन्यस्यान्याभिरेवेति नियम्यते । ब्रह्मविद्यासामर्थ्यात्परमात्मनः शेषत्वानुस्मरणाच्च प्रीतेन हार्देन परमपुरुषेणानुगृहीतस्योपासकस्य हृदयाग्रप्रकाशनं जायते । तथा च तत्प्रकाशितद्वारो विद्वान् शताधिकां मूर्धन्यनाडीं विविच्य तयैवोत्क्रामति ॥ १६ ॥

रश्म्यनुसारी । ४ । २ । १७ ।

'अथ यत्रैतस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते' (छा० ८।६।५) इत्यत्र प्रकाशमन्तरेणाप्युत्क्रान्तिरुत रश्म्यनुसारेणैवेति संशयः । प्रकृतश्रुतेः पक्षान्तरे चारितार्थ्येन प्रकारान्तरेणाप्युत्क्रान्तिः सम्भवतीति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते-'एतैरेव रश्मिभिः' इत्यवधारणाद्रश्म्यनुसार्येव विद्वानुत्क्रामति ॥ १७ ॥

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च । ४।२।१८।

ननु नाडीरश्मिसम्बन्धस्याहन्येव सत्वादहनिमृतस्य रश्म्यनुसारित्वं निशि नेति चेन्न नाडीरश्मिसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात् । तथा च दर्शयति श्रुतिः 'आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः' । रात्रावप्यादित्यरश्मयो भवन्त्येव । ग्रीष्मर्तुशर्वर्यामुष्मोपलब्धेस्तदानीमपि रश्मिसद्भावः शक्यत एव निश्चेतुम् ॥१८॥ इति रश्म्यनुसाराधिकरणम् ।

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे। ४। २। १९।

ब्रह्मविदो दक्षिणायने मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिर्भवति न वेति संशयः। 'अथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितृणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसस्सायुज्यं गच्छति' (तै० ना०) इतीयं श्रुतिर्दक्षिणायने मृतस्य चन्द्रलोकावाप्तिमाह। तत्र गतानाञ्च पुनरावृत्तिरस्त्येवेति न ब्रह्मप्राप्तिरिति पूर्वः पक्षः। अत्राभिधीयते—संसृतिप्राप्तिहेत्वभावादेव दक्षिणायनमृतस्यापि ब्रह्मप्राप्तिर्भवत्येव॥ १९॥

योगिनः प्रति स्मर्येते स्मार्ते चैते। ४। २। २०।

'यत्र कालेत्वनावृत्तिमावृत्तिंचैव योगिनः। (गी० ८) इत्यादिभिर्वाक्यैस्तु ब्रह्मविदः प्रत्यनुदिनमेते उभे सृती स्मर्तव्ये स्मर्येते नतु मरणकालविशेषं व्यवस्थाप्यते॥ २०॥ **इति दक्षिणायनाधिकरणम्।**

इति श्रीमद्भगवद्रामानन्दान्वयप्रतिष्ठितश्रीमदनुभवानन्दस्वामिद्वारकेण ब्रह्मवित्स्वामिश्रीरघुवराचार्येण विरचितायां ब्रह्मसूत्रीयवेदान्तवृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः। ४। ३। १।

परमपुरुषोपासनया विनष्टबन्धस्य विदुष उत्क्रान्तिः प्रदर्शिता। तदुत्तराध्वनोऽधुना निर्णयः क्रियते। ब्रह्मधामजिगमिषोर्विदुषोऽनेकश्रुतिष्वनेकप्रकारेणम्नातेष्वध्वसु येन केनाप्यध्वना गमनमुतार्चिरादिनैकेनैवाध्वनेति संशयः। तत्र श्रुतिषु गौणमुख्यभेदाभावात्स्वातन्त्र्येणाभिधीयमानेष्वध्वसु येन केन·पि गमनमिति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु—अर्चिरादिनैकेनैवाध्वना गतिः। प्रकारभेदेऽपि सर्वत्रार्चिरादिरेवाध्वा ब्रह्मविदो गन्तुमभिधीयते। स˘ष्वभिधीयमानेष्वध्वसु नैयत्येनादित्यादीनां दर्शनात्स एवायमर्चिरादिरध्वेति प्रत्यभिज्ञानात्। तस्मात्सर्वत्रार्चिरादिरेक एवाध्वेत्यनेनैवोपासकस्य गतिः॥ १॥ **इत्याचराद्यधिकरणम्।**

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम्। ४। ३। २।

अर्चिरादिगतौ क्रमभेदः समाधीयते। 'मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादित्यम्'

(छा० ४।१५।५) इति च्छन्दोगाः समामनन्ति । 'अग्निलोकमागच्छति स वायु-लोकम्' (कौ० १।३) इति 'मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यम्' (बृ० ६।२।१५) 'स वायुमागच्छति' (बृ० ५।१०।१) इति च वाजसनेयिनः । अत्र देवलोकवा-युशब्दाभ्यां भिन्नार्थोऽभिधीयते । देवलोकं गत्वा वायुमुपासको गच्छत्युत देवलोक-वायुशब्दयोरेक एवार्थ इति संशये—तयोर्विभिन्नार्थकत्वाद्यथारुचि गच्छतीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—संवत्सरादूर्ध्वं वायुमागच्छति देवानां लोक इत्यविशेषव्युत्पत्तौ देवलोकशब्दोऽपि वायुपरस्तथा वायुमिति विशेषरूपेण च वायुमेवाभिधत्तेऽतः संव-त्सरादूर्ध्वं वायुमागच्छति ॥ २ ॥ **इति वाय्वधिकरणम् ।**

तडितोऽधिवरुणः सम्बन्धात् । ४ । ३ । ३ ।

कौषीतकिनां ब्राह्मणे श्रूयते 'स एतं देवयानं पन्थानमासाद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्म लोकम्' (कौषी १।३) इत्यादिषु श्रुतीनां वरुणादीनां वायोरूर्ध्वं निवेश आहोस्वि-त्तडित इति संशये—पाठक्रममादृत्य वायुलोकादूर्ध्वं वरुणादीनां निवेश इति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु—तडिद्वरुणयोर्मेघस्थत्वेन सम्बन्धात्तडित ऊर्ध्वमेव वरुणादीनां निवेशः॥ ३॥ **इति वरुणाधिकरणम् ।**

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् । ४ । ३ । ४ ।

एतेऽर्चिरादयः किमध्वलक्षणभूता उतगमयितार इति संशयेऽध्वनो लक्षणभूता एवेमे । दृश्यत एव लोक एवं विधोऽध्वलक्षणानि सूचयन्नुपदेशो देशान्तरं जिग-मिषून्प्रति तथाऽध्वलक्षणभूता एवार्चिरादय इति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते । ब्रह्म-प्रेप्सूनामेतेऽर्चिरादयो गमयितार एव 'स एनान्ब्रह्म गमयति' (छा ४।१५।६) इत्युत्तरवाक्यस्थलिङ्गादवगम्यते । अर्चिरादयोऽत्र तत्तदधिष्ठातृदेवता एवेति तासां गमयितृत्वं सुतरां सम्भवति ॥ ४ ॥

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः । ४ । ३ । ५ ।

ननु 'स एनानिति, श्रुतिर्विद्युल्लोकादूर्ध्वं—मानवस्यातिवाहिकतयाऽमानवं पुरुष-मभिधत्त इति तत उपरितनानान्त्वातिवाहिकत्वं कथमिति चेत्ततो विद्युत ऊर्ध्वमा-ब्रह्म वैद्युतामानवेनातिवाहिकेनैव प्राप्यते । स एनान्ब्रह्मगमयति, (छा० ४-१५-६) इति श्रुतेः । वरुणादीनान्त्वनुग्राहकत्वम् ॥ ५ ॥ **इत्यातिवाहिकाधिकरणम् ।**

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः । ४ । ३ । ६ ।

अर्चिरादेरध्वनो विदुषो गमनमित्यभिहितम्। अथात्र संशयः किमयमर्चिरादिको गणः कार्यब्रह्मोपासीनान्नयत्याहोस्वित् परब्रह्मोपासीनान् ब्रह्मात्मकतया प्रत्यगात्मानमुपासीनांश्चेति। तत्र कार्यं हिरण्यगर्भमुपासीनान्नयतीति बादरिर्मन्यते। यतः परिच्छिन्नस्य परब्रह्मण उपासकस्य देशविशेषे गतिः सम्भवति ॥ ६ ॥

विशेषितत्वाच्च। ४। ३। ७।

पुरुषोऽमानव एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति, (बृ० ६।२।१५) 'प्रजापते सभां वेश्म प्रपद्ये, (छा० ८।१४।१) इत्यादिषु कार्यस्य हिरण्यगर्भस्यैव प्राप्यतया विशेषितत्वात् कार्योपासीनान्नयतीति ॥ ७ ॥

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः। ४। ३। ८।

'स एनान् ब्रह्म गमयति' (छा० ४।१५।६) इति हिरण्यगर्भस्य प्रथमकार्यत्वेन सामीप्याद् ब्रह्मपदेन व्यपदेशः ॥ ८ ॥

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्। ४। ३। ९।

नन्वेवं कार्यब्रह्मलोकगतानां पुनरावृत्तिः आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ! (गी० ८।१६) इत्यादि शास्त्रेणोच्यते। कथं तर्हि तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति, (का० ।२।६।१६) इत्यादिश्रुतिष्वमृतत्वाभिधानं सङ्गच्छेतेत्याह—कार्यब्रह्मलोकस्य विनाशे तल्लोकाध्यक्षेण सह प्राप्तपूर्णविद्योऽतः परब्रह्मधाम गच्छति। 'ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे' (मु० ३।२।६)। इत्यभिधानात् ॥ ९ ॥

स्मृतेश्च। ४। ३। १०।

'ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्। इति स्मृतेश्च ॥ १० ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्। ४। ३। ११।

'स एनान् ब्रह्म गमयति, इत्यादिषु ब्रह्मशब्दस्य मुख्यत्वात् परमेव ब्रह्म गमयति इति जैमिनिराचार्यो मन्यते। ब्रह्मलोकशब्दः कर्मधारयसमासबलेन ब्रह्माभिन्नलोकपरः। किञ्च ब्रह्मणोऽपि श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धधामास्त्येव तत्रैवार्चिरादिगणो गमयति ११

दर्शनाच्च। ४। ३। १२।

एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, (छा० ८।३।४) इत्यर्चिरादिना परप्राप्तेर्दर्शनाच्च ॥ १२ ॥

नच कार्ये प्रत्यभिसन्धिः । ४ । ३ । १३ ।

यत्तूक्तं 'प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये' (छा० ८।१४।१) इति कार्यब्रह्मणः प्राप्तेः सङ्कल्प इति । तदपि न कार्ये हिरण्यगर्भे प्रत्यभिसन्धिः किन्तु वाक्य शेषे 'यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानाम्' (छा० ८।१४।१) इति सर्वात्मभावाभिसन्धानात् परब्रह्मण्येव सोऽभिसन्धिरिति परं ब्रह्मोपासीनान्नयतीति जैमिनिः ॥ १३ ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्त-त्क्रतुश्च । ४ । ३ । १४ ।

भगवान् बादरायणोऽत्र सिद्धान्तयति । प्रतीकालम्बनव्यतिरिक्तानर्चिरादिगणो नयतीति । कार्यमुपासीनानिति पक्षे 'एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय' इत्यस्याः श्रुतेर्विरोधः परमेवोपासीनानिति पक्षे 'तद्य इत्थं विदुर्येचेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति' इतिश्रुतिर्विरुध्यते । एवमुभयथा च दोषात् परमुपासीनान् केवलमात्मानं ब्रह्मात्मकत्वेनोपासीनाश्च नयतीत्येव नियमः । 'यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति' (छा० ३।१४।१)इति तत्क्रतुन्यायात् यथोपास्ते तथैवाप्नोतीति नियमात् ॥ १४ ॥ **इति कार्याधिकरणम् ।**

इति श्रीमद्भगवद्रामानन्दान्वयप्रतिष्ठितश्रीमदनुभवानन्दस्वामिद्वारकेण ब्रह्मवित्स्वामिश्रीरघुवराचार्येण विरचितायां ब्रह्मसूत्रीयवेदान्तवृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् । ४ । ४ । १ ।

एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' (छा० ८।१२।२) अत्रापूर्वरूपेण सम्बन्ध उत स्वाभाविकस्यैव रूपस्याविर्भाव इति संशयः । कर्मसाध्यदेवादिरूपवद्विद्यासाध्येनापूर्वेण रूपेण सम्बन्धः 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽनन्दी भवति' इत्यादि श्रुतेः परंज्योतिरुपसम्पन्नस्यानन्दित्वमप्यत्र श्रूयते । अत एवाभिनिष्पद्यत इत्यपि सङ्गच्छते । अतोऽपूर्वेण सम्बन्ध इति पूर्वः पक्षः । अत्राभिधीयते—'स्वेन रूपेण' इति रूपविशेषणतयाभिधानात् कर्मरूपाविद्यातिरोहितस्य स्वाभाविकजीवरूपस्य परंज्योतिरुपसम्पद्याविर्भावोऽत्राभिधीयते ॥ १ ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् । ४ । ४ । २ ।

'एतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' (छा० ८।९।३) इति जागरिताद्यव-स्थातिरोधानमुक्तस्यैव वक्तव्यत्वेन प्रत्यभिज्ञानात्स्वाभाविकरूपस्यैवाविर्भाव इति प्रतीयते ॥ २ ॥

आत्मा प्रकरणात् । ४ । ४ । ३ ।

'य आत्मापहत पाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकः' (छा० ८।७।१) इत्यादि प्रकरणात्, अयमात्मापहतपाप्मत्वादिगुणक एव निश्चित कर्मरूपाविद्यया तु संसार-दशायां तिरोहितस्वरूपतां गतः । एतद्विशुद्धस्वरूपस्यैव एतन्त्वेव ते भूयोऽनु-व्याख्यास्यामि' इति प्रतिज्ञानात् ॥ ३ ॥ इति सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् ।

अविभागेन दृष्टत्वात् । ४ । ४ । ४ ।

आविर्भूतस्वरूपोऽयमात्मा परमात्मानं विभक्तमनुभवत्युत स्वात्मतयैवावि-भागेनेति संशयः । तत्र निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति, (मु० ३।१।३) 'सह ब्रह्मणा विपश्चिता' (तै० आ० १।२) इत्यादिश्रुतिभ्यो विभक्तमेवेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु–'अहं ब्रह्मास्मि' य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिश्रुतिभिरात्मशरीरभावेना-विभक्ततयैवात्मानमनुभवतीति ॥४॥ इत्यविभागेन दृष्टाधिकरणम् ।

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः । ४ । ४ । ५ ।

अपहतपाप्मत्वादिगुणाश्रयो जीव उतचैतन्यमात्रोऽथवोभयमिति संशयः । य आत्मापहतपाप्मा' (छा० ८।७।१) इति श्रुतेरपहतपाप्मत्वादिगुणाश्रय एवेति प्रथमः पक्षः । 'विज्ञानघन एवेति श्रुतश्चे चैतन्यमात्र एवेत्यपरः पक्षः । एवं पक्षद्वयं पूर्वपक्षतयोपन्यस्यानेन सूत्रेण प्रथमं जैमिनिमतमभिधीयते । दहरवा-क्यगतानामपहतपाप्मत्वादिब्रह्मगुणानामेव भूयो जीवगुणतयोपन्यासात् 'जक्षन् क्रीडन् रममाणः' इति सत्यसङ्कल्पादयोऽपि तस्मिन् सन्तीति जैमिनिर्मन्यते ॥ ५ ॥

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः । ४ । ४ । ६ ।

'प्रज्ञानघन एव' (बृ० ४।५।१३) इत्यादिश्रुतेश्चैतन्यमात्रोऽयं जीव इत्यौडुलोमिर्मन्यते ॥ ६ ॥

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः । ४ । ४ । ७ ।

चैतन्यमात्रस्वरूपस्यापि जीवस्यापहतपाप्मत्वादिगुणानामुक्तश्रुत्योपन्यासात्त-दाश्रयत्वमपि स्वाभाविकमेव चैतन्यप्रकाशकत्वादपहतपाप्मत्वादीनां परस्परमवि-

रोधं भगवान् बादरायणोऽभिधत्त इति ॥ ७ ॥ **इति ब्राह्माधिकरणम् ।**

संकल्पादेवतु तच्छ्रुतेः । ४ । ४ । ८ ।

एवं मुक्तप्रकरणे 'स तत्र पर्य्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा' इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः किमेतेषामुपस्थितिर्मुक्तात्मनः प्रयत्नान्तरसापेक्षोत ब्रह्मण इव सत्यसंकल्पादेवेति । निखिलस्यापि कार्यस्य प्रयत्नसाध्यतया प्रयत्नान्तरसापेक्षैवोपस्थितिरिति पूर्वःपक्षः । अत्राभिधीयते—'स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' (छा॰ ८।२।१) इति श्रुतेः संकल्पादेव प्रयत्नान्तरनैरपेक्ष्येणैव पित्रादीनामुपस्थितिः ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः । ४ । ४ । ९ ।

अतः सत्यसंकल्पादेवानन्याधीपतित्वमस्य सिद्धम् । अन्यत्कर्मादिकमस्याधिपत्यं न भजते । एवमपि परमात्मनियाम्यता नापैति ॥ ९ ॥ **इति संकल्पाधिकरणम् ।**

अभावं बादरिराह ह्येवं । ४ । ४ । १० ।

मुक्तस्य संकल्पसत्त्व इन्द्रियसत्ताभ्युपेतैव स्यादिति तद्विषये चिन्त्यते । किं मुक्तजीवस्य करणकलेवरादिकमस्ति नवेति संशयः । 'न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति' (छा॰ ८।१२।१) इत्यादि श्रुतिषु शरीराभावदर्शनाच्च करणकलेवरादिकं मुक्तस्य बादरिर्मन्यत इति पूर्वःपक्षः ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् । ४ । ४ । ११ ।

'स एकधा भवति त्रिधा भवति' (छा॰ ७।२६।२) इति विविधरूपेण भवनं श्रुतिरभिधत्ते । तच्च कलेवरमन्तरेण न सम्भवतीति मुक्तात्मनः करणादिभावं जैमिनिर्मन्यते ॥ ११ ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः । ४ । ४ । १२ ।

अतः संकल्पादेव करणादिमत्त्वं तद्रहितत्वञ्चेत्युभयविधं मुक्तात्मानं भगवान् बादरायणो मन्यते । यथा द्वादशाहस्य सत्रत्वमहीनत्वञ्च विधिवैलक्षण्यात्तथा संकल्पवैलक्षण्यादुभयविधमपि युक्तम् ॥ १२ ॥

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः । ४ । ४ । १३ ।

मुक्तस्य तन्वभावदशायां स्वप्नभोगवद्भगवत्प्रदत्तैर्भोगोपकरणैरेव भोगोपपत्तेः ॥ १३ ।

भावे जाग्रद्वत्।४।४।१४।

करणकलेवरादिसद्भावे तु मुक्तात्मा जाग्रत्पुरुषभोगवत् पितृलोकादिभोगाननुभवति। यथा परात्परःकमलासनेशानाद्यखिलदिविषद्वन्द्याङ्घ्रिपद्मोभयविभूतिपतिर्भगवान् श्रीरामचन्द्रः स्वसंकल्पेनाध्यवनिमण्डलं देवानां पूरयोध्येत्याम्नायसमधिगतमहिमसाकेतापरनामधेयायोध्याधाम्नि, नमदमरनरभूपालमालामौलिमुकुटमणिमरीचिनिकरनीराजितचरणारविन्दश्रीमद्दशस्यन्दननन्दनतामासाद्य बाल्येऽनल्पकल्पपादपस्थलकमलकिसलयप्रसूनचयविरचितविचित्रसुरभिसरयूशीतलसलिलकल्लोलमिलदनिलचलदलकराजिराजितकपोलमण्डलद्युतिमण्डितकुण्डलप्रभयाशेषदिशो तिमिरमुदस्यन्निजजनसुलभनरलीलारसमनुभवति तथा मुक्तोऽपि परेशलीलान्तःपातिपितृलोकादिकं स्वीय 'कल्पबलादुत्पाद्य तैस्सहाभिनवललितलीलामाकलयति ॥१४॥

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति।४।४।१५।

मुक्त्यवस्थायामप्यणुस्वरूपस्य जीवात्मन एकदेशस्थितप्रदीपस्य यथा स्वप्रभया देशान्तरसम्बन्धस्तथा देहान्तरदेशान्तरसम्बन्धो व्यवहारश्चोपपद्यते। तथा हि दर्शयति श्रुतिः 'बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीवस्स विज्ञेयः सचानन्त्याय कल्पते। इति संकल्पेनैव मुक्तात्मनस्सर्वमुपपद्यते ॥ १५ ॥

स्वाप्ययसम्पत्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि।४।४।१६।

कथं तर्हि 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्' (बृ० ४।३।२१) इति मुक्तात्माभिधायिनी श्रुतिः संगच्छतामित्यतोऽभिधत्ते। स्वाप्ययेति। नोदीरितश्रुतिर्मुक्तात्मानं गोचरयति। अपितु सुषुप्तिमरणयोरन्यतरापेक्षमिदं श्रुतिवाक्यम्। आविष्कृतं हि स्वाप्ययसम्पत्योर्निःसंज्ञत्वमुक्तौ च सर्वज्ञत्वं श्रुत्या। 'नाहं खल्वयं भगव एवं सम्प्रत्यात्मानं जानाति' (छा० ८।११।२) इति सुषुप्तौ 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति' (बृ० २।४।१२) इति मरणे। 'सवा एष दिव्येन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके' (छा० ८।१२।५) इति स्पष्टमेवमुक्तौ सुषुप्तिमरणविलक्षणं ज्ञानवत्त्वमाविष्कृतम् ॥१६॥

इत्यभावाधिकरणम्।

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च।४।४।१७।

मुक्तस्य सत्यसंकल्पत्वमुक्त्वाऽन्यदपि विचार्यते। किं मुक्तस्य जगद्रचनादिव्यापारोऽप्यस्ति, उत केवलं ब्रह्मानुभव एवेति संशयः। 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति'

(मु० ३।१।३) इत्यादिवचनैर्जगद्रचनादिव्यापारोऽपीति पूर्वः पक्षः। अत्राभिधीयते–सृष्ट्यादिव्यापारवाक्येषु ब्रह्मण एकस्यैव श्रवणात् जगद्रचनादिव्यापारं विहाय ब्रह्मानुभवादिरूपे सुख एव मुक्तस्य साम्यम्। एतच्च सृष्टिप्रकरणादवगम्यते। तत्र मुक्तस्य सन्निधानं न श्रूयतेऽतोऽसन्निहितत्वादप्यवगम्यते ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः । ४ । ४ । १८ ।

ननु 'तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' (छा० ७।२५।२) इत्यादिश्रुतिभिर्मुक्तस्य जगद्व्यापारो व्यपदिश्यत इति चेन्न, परमात्मना लोकशासनाधिकारे नियुक्तप्रजापतिलोकस्थभोगेषु मुक्तस्य कामचारत्वं हि तादृशवचनैरभिधीयते। यतस्तत्र कामचारो भवतीत्यादिरूपैव वचनरचना दृश्यते नतु नियमयतीत्यादिरूपा ॥ १८ ॥

विकारावर्त्ति च तथाहि स्थितिमाह । ४ । ४ । १९ ।

नन्वेवं संसारिजीववन्मुक्तस्यापि क्षयिष्णुलोकसुखभोक्तृतया तद्भोग्यमनित्यं स्यान्मुक्तस्य पुनर्जन्मजरामरणादियातनाःस्युरिति चोद्यं समाधत्ते- विकारावर्तिर्मुक्तो विनिर्मुक्तसमस्तविकारं दिव्यानन्दगुणाकूपारं परमात्मानमक्षय्यधाम्न्यवस्थितानन्दविशिष्टमनुभवति तदीयलीलाविभूत्यन्तर्गतांश्च कामानपि। तथाहि दिव्यगुणधाम्नि परस्मिन्नात्मन्यनुभवितुर्मुक्तस्य स्थितिमाह श्रुतिः। 'अथ ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्ये' (तै० २।७) 'रसो वै सः' रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति, (तै० २।७) इति ॥ १९ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने । ४ । ४ । २० ।

जगद्रचनादयो व्यापाराः परब्रह्मण एव न मुक्तात्मनः। एवमेव श्रुतिस्मृती दर्शयतः। 'स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत' (तै० २।६) 'एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः, (बृ० ३।८।९) 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' (गी० १०।८) इत्यादिश्रुतिस्मृतयः परमात्मन एवैकस्य जगद्रचनानियमनादिकर्तृत्वमभिदधुर्नमुक्तात्मनः ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च । ४ । ४ । २१ ।

परमात्मना सह साम्यन्तु मुक्तात्मनो भोगमात्र एव श्रूयते 'सोऽश्नुते 'सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' (तै० २।१) इति। तदपि भोगैश्वर्यसाम्यं परब्रह्माायत्तमेव न स्वातन्त्र्येणेति मुक्तैश्वर्यं जगद्रचनादिव्यापारवर्जितमेव॥ २१ ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् । ४ । ४ । २२ ।

सर्वस्वतन्त्रस्य परमात्मनो नियन्तृतया स्वेच्छया कर्हिचिन्मुक्तमपि जगति पुनरावर्तयेदिति शङ्कामपाकरोति—अनावृत्तिरिति । 'स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते' (छा० ८।१५।१) 'मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् । नाप्नुवन्ति महात्मानः' (गी० ८।१५) इत्यादिवैदिकस्मार्तशब्देभ्योऽवगम्यते । यन्निरङ्कुशैश्वर्यशक्तिशाली परमकारुणिकः परमपुरुषः शरणागतवत्सलः श्रीरामःस्वाश्रितप्रपन्नजनं निजभुवनसाकेतापरपर्यायमक्षयधाम प्रेम्णा समानीय न पुनर्निवर्तयति । अत एवेयं चरमप्रतिज्ञापि सङ्गच्छते ।

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।
अभयं सर्वभूतेयो ददाम्येतद्व्रतं मम ॥ इति ॥

सूत्रावृत्तिः शास्त्रसमाप्तिं गमयति ॥२२॥ **इति जगद्व्यापारवर्जाधिकरणम् ।**

अस्ति द्वारावती धाम धरान्तः पातिशोभनः । श्रीरामामसर्वस्वः सर्वसम्पद्विभूषितः ॥१॥
आतिथेयीं दधद्वृत्तिं बटुभिर्वैष्णवैर्वृतः । मठः शेषाभिधो दिव्यो गुणवज्जनमण्डितः॥२॥
तत्र स्थितस्तदध्यक्षो ब्रह्मविद्याविशारदः । श्रीमद्रघुवराचार्यो विरक्तः शास्त्रवित्तमः ॥३॥
मातङ्गग्रहनिध्यब्जमितेवैक्रमवत्सरे । व्यरीरचदिमां वृत्तिं वेदान्तार्थप्रकाशिकाम् ॥ ४ ॥
अनया जानकीजानिर्निदानं जगतः परम् । वृत्तिकृज्जीवनप्राणः श्रीरामस्तोषमाप्नुयात्॥५॥

इति श्रीमद्भगवद्रामानन्दान्वयप्रतिष्ठितश्रीमदनुभवानन्दस्वामिद्वारकेण ब्रह्मवित्स्वामिश्रीरघुवराचार्येण विरचितायां ब्रह्मसूत्रीयवेदान्तवृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

श्रीमते रामानन्दाय नमः ।

कार्यशैघ्र्यात्क्वचनाशुद्धयो विद्यन्ते ताश्चाधस्तन-

शुद्धिपत्रेणादौ संशोधनीया एव ।

पत्रे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	६	श्रीमते	धीमते
१	१८	सम्माव्य	सम्भाव्य
२	१०	ह्मणश्च	ब्रह्मणश्च
६	२०	चुर्ष्यां	चुर्थ्यां
७	५	वणिक	वर्णिक
९	२५	चेन्ना	चेन्नो
१०	५	प्रदर्द	प्रतर्द
१०	२४	पास्य	पास्व
११	१३	सीयत	सीत
१२	१५	यस्वन्त	यस्यन्त
१२	२२	त्मानो	त्मनो
१३	१९	मयि	मयी
१४	२३	थिव्या	पृथिव्या
१५	२३	क्षरः	क्षरात्
१६	२	में	मेवं
१६	१६	चन	चैन
१७	१४	यप्रभृ	युप्रभृ
१७	१५	जमि	जैमि
३०	६	छद्रो	छन्दो

पत्रे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३१	२५	सङ्कल्पर्विका	सङ्कल्पपूर्विक
३२	१७	चि प	चिद्रूप
३४	२२	कलायेन	कलापेन
३६	२८	द्रस्यु	द्रस्तु
३७	१९	ल्लाक	श्लोक
३९	२	प्राणा	प्राणा
४४	६	थाप	थापि
४५	१४	समु	समु
४९	२	सम्भः	सम्भवः
५३	५	क्मो	क्मौ
५५	७	दूत्रादि	दूघ्रादि
६४	७	तौ हति	तौ रंहति
६५	२२	देवाताम्	देवानाम्
६८	११	त्तपाप	त्तदाप
६९	७	यानेः	योनेः
१०३	१७	नुते	श्रुनुते
१०५	५	तिरियं	श्रुतिरियं
११०	२५	मषिच	मभिच

इति ।

३६ **ब्रह्मसूत्रविज्ञानभिक्षुभाष्यम्** । बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्राणां विज्ञान-भिक्षुविरचितं 'विज्ञानामृताख्य'व्याख्यानं सम्पूर्णम् । ६)

३७ **ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्** । चतुःसूत्र्यन्त 'पूर्णानन्दीयव्याख्या' सहितया श्रीगोविन्दानन्दप्रणीतया 'रत्नप्रभया' समन्वितं सम्पूर्णम् । ५)

३८ **ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्** । चतुःसूत्र्यन्त "पूर्णानन्दीयव्याख्या" सहितया, गोविन्दानन्द प्रणीतया "रत्नप्रभया, श्रीवाचस्पतिमिश्रकृतया "भामत्या" च सटिप्पण । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादान्तः प्रथमो भागः । ४)

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादमारभ्यसमाप्तिपर्यन्तः द्वितीयो भागः । ३॥)

३९ **ब्रह्मसूत्रभास्करभाष्यम्** । श्रीशङ्कराचार्यविरचितम् । अत्र शङ्कराचार्यस्य प्रत्यधिकरणं खण्डितमस्ति । भेदाभेदसिद्धान्तोऽत्र स्थापितः । ४॥)

४० **ब्रह्मसूत्रदीपिका** । श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्विरचिता तथा "तत्त्वानुसन्धानं" श्रीमहादेवानन्दसरस्वतीप्रणीतम् । ३)

४१ **ब्रह्मसूत्रवृत्तिः-(मरीचिका)** श्रीवल्लभाचार्य प्रणीता । ३)

४२ **ब्रह्मसूत्रवृत्तिः** । श्रीदेवाचार्यप्रणीतया "सिद्धान्तजाह्नव्या" सहिता द्वितीय-तरङ्गान्ता, श्रीसुन्दरभट्टविरचितया "सिद्धान्तसेतुकाख्यव्याख्या" सहिता, इयं वृत्तिश्चतुःसूत्रीपर्यन्तं मुद्रिता । तथा-श्रीगिरिधरप्रपन्नरचितलघुमञ्जूषायुक्ता-दशश्लोकी च । ४।।)

४३ **ब्रह्मसूत्रम्** । श्रीनिम्बार्ककृत "वेदान्तपारीजातसौरभभाष्य"सूत्रवाक्यार्थेन, श्रीनिवासाचार्यप्रणीत **"वेदान्तकौस्तुभभाष्येन"** च सनाथी कृतं । ३)

४४ **ब्रह्ममीमांसाभाष्यम्** । श्रीनिम्बार्काचार्यकृतद्वैताद्वैतसिद्धान्तपरं वेदान्त-दर्शनस्य वेदान्तपारीजातसौरभ" नामकं व्याख्यानम् । २।।)

४५ **ब्रह्मवादः** । गोस्वामिश्रीहरिरायजीकृतः । श्रीगोपालभट्टविरचित"विवरणाख्य व्याख्या"संवलितः तथा गोस्वामिश्रीव्रजनाथकृतः-"ब्रह्मवादः" तथा श्रीराम-कृष्णकृतः "शुद्धाद्वैतपरिष्कारः" । तथा श्रीरघुनाथकृत "शुद्धाद्वैतपरिष्कार-तात्पर्यम्" । एवं हरिशङ्करशास्त्रिवेदान्तविशारदकृतविविधपरिशिष्टैर्भाषानु-वादेन टिप्पण्यादिना च परिष्कृतः । ६)

४६ **भामती** (ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यव्याख्या)श्रीवाचस्पतिमिश्र विरचिता सटि.२।।)

४७ **वेदान्तदीपः** । श्रीरामानुजाचार्यविरचितः । ब्रह्मसूत्रव्याख्या ४।।)

४८ **बृहदारण्यकवार्तिकसारः** । विद्यारण्यस्वामिकृतः । महेश्वरतीर्थकृत व्या-ख्या युतः । उत्तमश्लोकयतिकृतं 'वेदान्तसूत्रलघुवार्तिकं" श्लोकबद्धं च १५)